

HOLMI

II. évfolyam 7. szám

1990. július

Szerkesztő: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat)

Szerkesztőbizottság: Eörsi István, Fodor Géza, Göncz Árpád, Kenedi János,
Kocsis Zoltán (zene), Lakatos András, Ludassy Mária (filozófia), Mándy Iván,
Megyesi Gusztáv (publicisztika), Pető Iván (történelem), Petri György,
Tar Sándor, **Vági Gábor** (szociológia), Várady Szabolcs (vers), Vásárhelyi Júlia.
Tordelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Rákos Sándor*: Amelyben azon topreg, hogyan
szabaduljon a vénembertől, aki
szembenéz vele • 727
Vak bújócska • 728
- Takács Zsuzsa*: Méypont • 728
- Andrej Inkret*: Széljegyzetek a szlovén költészetről
(Gállos Orsolya fordítása) • 730
- Gállos Orsolya*: A szlovén Katyn • 733
- Drago Jančar*: Két kép (Gállos Orsolya fordítása) • 734
- Nádasdy Ádám*: A koporsó • 751
Ádvent • 752
Foci • 752
- Eduard Goldstücker*: A fáraó sütőmestere (Kertész Imre
fordítása) • 753
- Libuše Moniková*: Témánk: A kastély (Szászovszky József
fordítása) • 757
- Mezei Árpád*: Kafka rövid történeteiről • 765
- Tandori Dezső*: Mi ez akkor? – Saját magad, belül!...
Itt a kefired • 770
Mondom: „Éles elmém megőriztem,
nem piáltam... • 771
Kezdenek kimenni a gumik... • 771
- Halasi Zoltán*: Hovatovább • 772
Vivace • 775
- Orosz István*: A polgári engedetlenség etikájáról • 776
- Domokos Mátyás*: Levél – az elefánttemetőből • 785

- Németh László* – Veres Péternek • 789
Petrányi Ilona: Ignotus Pál „búcsúüzenete” • 796
Ignotus Pál: Búcsúüzenet • 800
Oszip Mandelstam tizenegy verse (*Kántor Péter*
fordításai) • 807
Kenedi János: „Boldogító emberek” • 811

FIGYELŐ

- Vági Gábor*: Szochaza nélkül (Csalog Zsolt:
 Egy téglát én is letettem) • 815
Cserne István: A nevelés ellentéte avagy:
 kapituláljunk-e? (Csalog Zsolt: Fel
 a kezekkel!) • 817
Závada Pál: Davaj bojszolgalat (Kardos Sándor–
 Jávor István–Kováts Albert–
 Kenedi János–Pető Iván–Vági Gábor:
 „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság
 van”) • 822
Vági Gábor: A kiállítás • 827
Pető Katalin: „Amit szívedbe rejtesz, szemednek
 tárd ki azt” (Sigmund Freud:
 Önéletrajzi írások) • 828
Szilágyi János György: A kiállítás mint alibi (Sigmund Freud
 and Art. His Personal Collection of
 Antiquities) • 832
Szabó Júlia: Szinyei Merse Pál kiállítása • 837
Tímár Arpád: A MAJÁLIS festője közelről (Szinyei
 Merse Pál levelezése, önéletrajzai,
 visszaemlékezések) • 840

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Rényi Gábor, a Novotrade Rt. vezérigazgatója

Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR),
 Budapest XIII., Lehel u. 10/A, 1900, közvetlenül vagy postautalványon,
 valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra

Előfizetési díj 1/4 évre 147 Ft, 1/2 évre 294 Ft.

A szedést az ARGOS Kft. végezte

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Rákos Sándor

AMELYBEN AZON TÖPRENG, HOGYAN SZABADULJON A VÉNEMBERTŐL, AKI SZEMBENÉZ VELE

egy csupa-ránc-arcú vénember
él vissza csúful a nevemmel

tükör lapjáról sandán les rám
a százéves vaksi aggastyán

csorba szája azt hajtogatja
én ő vagyok önmagam apja

kételkedem? sorolja rendre
emlékeimet rákként menve

hátra évszámra az időben
és menten rátalál a dőre

valamire mit rajtam kívül
nem tudhat más csak ő egyedül

perbe szállni vele nincs kedvem
magammal harcba keverednem

és dacból ha megtenném ezt is
egymagam lennék győztes-vesztes

mint aki ottfelejt akartan
mosdóban oltózóban parkban

régi ruhát ha szerez újat
tőle talán úgy szabaduljak?

vagy mint ebét szívtelen gazda
veszti el – zárjam ki a fagyba?

vagy – westernhős – szögezzek inkább
torkának kést szívének flintát?

vagy tán végezzek *én* magammal
s árnyékomként *ő* is velem hal?

VAK BÚJÓCSKA

ha nem vagy mért csalog az embert
ha vagy mért vagy annyira rejtve
hogy létezésed a halandó
ne tudja csak kínlódva sejtse

vak bújócskát játszottam én is
veled az évek erdejében
egy-egy távoli tört nesz voltál
s már csak kihúlt nyomodba értem

levélsóhajjal lombsúgással
mintha üzentél volna néha
de a jel káprázattá foszlott
s csalt lélekölő szakadékba

már nem hiszem hogy rádtalálok
és nem hiszem hogy rámtalálhat
késő kegyed felém robajló
kőomlásában a halálnak

mielőtt a görgeteg elnyel
bizonyágtévőn mégis hozzám
hajolhatnál kézzel illetve
szilánkok-fölsebzette orcám

Takács Zsuzsa

MÉYPONT

*Kár lenne nélkülünk, harsogták a fekete
betűk a reklámmelleken feszülő trikón.
Komolyan vettem, kár lenne nélkülem!
Közben az Állami Biztosítóról volt szó,
és nem a nőkről. Mégis elszánt
mosollyal néztem a férfiakra, bár
nem láttam be egészen, mért is lenne
kár, de jólesett a gesztus.
Később Jé-vel beszéltem a feliratról,
elképesztő, mondta, ő végig egy bizonyos*

etnikumra gondolt, és így magára vette.
 De ha a határokön túl ragasztják ki a nőt,
 s mi több, magyar szöveggel, úgy is bombaként
 robban, mondtam. Mégis, bevallom, nekem a nők
 kiirtásával kapcsolatosan tetszik leginkább.
 Olyan, mint egy utolsó, ámbár hasztalan,
 az érzelmeket megcélzó könyörgéskíséret,
 fűt-fát ígér, már-már ajánlatot tesz,
 ringó betűk a reklámmelleken!
 féltő mozdulattal siklik rá a kéz,
 ahogy ez vészhelyzetben elfogadható is.
 Ámbár én nem tudnám magamat besorolni
 – lehet, gyávaságból –, sem nő,
 sem férfi olyankor nem vagyok.
 Egyedül. Otthon. Kritikus napokon.
 Se hús, se hal, bár maga a tökély: önmagam.
 De kár miért is lenne? Annyi az öngyilkos,
 kékharisnya, elvált, madzaggal összefűzött,
 elhagyott, öreg. És mindnyájan meghalnak
 úgyis egyszer. Ha előbb egy kisé?
 Halhatatlan lelkük nem lehet
 ennyire kicsinyes! Előnye, például, rengeteg!
 A szerelmi nyavalygások nagy része
 megszűnik. Nem ülök sápadtan
 az íróasztalomnál – igaz, sehol sem ülök –,
 a hívásodra várva. (Semmi sem szól melletted,
 csak a kisé ferdén metszett szemed.
 Pillantásától kiszárad a szám.)
 Három perc, két perc és egy.
 A végső megoldás egyre közelebb.
 Nem mondta-e Sartre, hogy olyanok
 a nők, mint az ázott saláta?
 (A férfiak többsége mintha erre vágyna.)
 Egy képzelte bapú alatt mégis
 roskadozva járunk. Szakállt ereszt sugárzó
 állunk. A szemünk alja karikás.
 MÉYPONT (ahogy a Bölcsészkar közelében
 lévő aluljáró falán kiírva olvashatni),
 L nélkül Ypszilonnal.

Andrej Inkret

SZÉLJEGYZETEK A SZLOVÉN KÖLTÉSZETRŐL

Gállos Orsolya fordítása

A szlovén szépirodalomnak lényegi jellemzője valami radikális ambivalencia – politikai struktúrájának éppúgy, akárcsak társadalmi helyzetének. A szlovén irodalom eleve a nemzeti mitológia sajátos formájaként alakult ki, s ezt az „auráját” mind a mai napig megőrizte. Költészete régtől fogva jelenti a nyelvvel való exkluzív artisztikus játékot és az ezoterikus egzisztenciális történelmi bizonyágtételt. E kétségkívül lényegi dimenziójában persze nem volt hatással a tényleges és konkrét szlovén életre, az emberi kapcsolatokra.

A költészet hagyományos szlovén (ön)értelmezése orpheuszi. Az egyik legkisebb európai nép, amelynek nem volt önálló politikai múltja, és amely csak az 1918-as osztrák–magyar összeomlás után szerveződött nemzetállammá (az úgynevezett Szerb–Horvát–Szlovén Királyság multinacionális keretében, vagyis mint korlátozott illetékességű, balkáni előjelű állam, amelynek nemzeti területe jelentős mértékben kívül került az államhatárokon) – a szlovének számára a szépirodalom az objektíve létező társadalmi és történelmi hiányok leginkább „természetes” pótléka és kompenzációja lesz. Lényegi meghatározója a szlovén népléleknek, és reprezentatív kinyilvánítása az önazonosságnak már a protestantizmus könyveivel (köztük a teljes Biblia-fordítással) a XVI. században; és főként azzá válik France Prešerennek az európai romantika kontextusában, a múlt század első felében keletkezett nagyszerű költői életművével. A szlovén identitás eleve nyelvi kérdés volt. Ezért logikus, hogy éppen a költészet, a nyelv legmagasabb rendű megvalósulása vált a szlovén nemzeti elv legközvetlenebb, legmegbízhatóbb és legautentikusabb kifejezőjévé.

A szlovéneket mint nemzeti közösséget az Ige egyesítette, a költői Szó, ez volt az alapvetés és a legitimáció. A költészet „mitologikus” forrás volt és alap, sajátos közönségi egzisztencia és társadalmi gyakorlat reprezentatív kifejeződése. Nem utolsósorban pedig jelképe a szlovén „védekezésnek” a szomszédos nagyobb népek gyarmatosító szándékával és a szlovének öngyilkos hajlamaival szemben is. A költészet úgyszólván „minden” volt, amit a múlt és a hagyomány megadott a szlovéneknek. Tanúságtétel a szlovén történelemről, és maga a történelem. A szlovén történelem nagymértékben „fedi” a szlovén irodalom történetét. A katonai egységek szlovén költők nevét viselték, és az írók fontos posztokat foglaltak el az ellenállás politikai és katonai vezetésében a második világháború idején, a szlovének első és legfontosabb történelmi tetteinek számító népfelszabadító felkelésben.

Mitológiaként azonban a szlovén irodalom ambivalens módon működött. Az első – ontológiai – szinten megalapozta a szlovén etnikai létet és ennek nemzeti eszméjét. Másfelől szüntelen, gyakorta tragikus vitákban és csatákban állt a konkrét szlovén társadalmi-történelmi valósággal. Aktuális, társadalmi szemszögből szinte valamennyi jelentős szlovén költő sikertelen, szerencsétlen ember. A költők itt fiatalon halnak meg, szegénységben, betegen, megalázottan. Megbecsülés és dicsőség csak haláluk után lesz osztályrészük. A szlovén költészetre a „részeg”, az „elátkozott” költő alakja a jellemző.

A költészet tehát elsősorban a szlovén iniciációt és apoteózist jelenti. Másrészt ugyanazon sorokban megvallja a tényleges, „ontologikus” szlovén állapotok felett érzett csalódását, kétségbeesését és dühét. A szlovén költő számára a haza „*a paradicsom képe*”, de a viszályok, méltatlan civakodások és „*vad viharok*” „*hideg hona*” is. A haza hol olyan „*mint az egészség*”, máskor pedig „*mint a szajha*”, kigúnyolja azt, aki szereti őt. A XIX. század második felében költő tollából származik az a gondolat, amely szerint minden szlovént fel kell áldozni a szlovén „*eszmének*”... A költészet tehát Szlovéniában mitológia, egyszersemind könyörtelen, gyakorta az önpusztításig radikális „*kritikája minden létezőnek*”: ideális hangja az utópiának s ugyanakkor a disztópikus reménytelenségnek.

A szlovén irodalom ezért „kiváltságos” státusának ellenére sem volt soha a monolit közösségi tudat, illetve a nemzeti ideológia egyértelmű és pragmatikus megnyilatkozása. A szlovénségre, amelyhez a költészet már a nyelv okán is tartozott, s amelyben mitikus, „orfikus” szerepet játszott, szinte mindig rányomta bélyegét a szkepszis és a tragikus irónia, az ellenállás és a katasztrofikus szarkazmus. Éppen mert *mindkető ott van benne*, minősíthetjük valódi és autentikus költészetnek...

A költészet ennél fogva sohasem volt pusztán a szlovén nemzeti öntudat és a társadalmi akciók kiindulópontja, sokkal inkább volt ezek megkérdőjelezése. Mint költészet persze hordozta az általános emberi problematikát, s így jellemzőbb formációiban szinte nyomát sem leljük a nacionalista (nacionalisztikus) ideologémáknak és a provinciális idegengyűlöletnek. Alapját tulajdon költői nyelvének autonómiája képezi. E nyelvnek a nemzeti, illetve a társadalmi gyakorlatban való használhatósága persze önmagában is kérdéses vagy legalábbis kétséges.

A mitológiai szerep, amelyet a költészet játszott a szlovének körében, nemritkán gátolta tulajdon autonómiáját. De lett légyen a költészet akarva-akaratlanul is a szlovén problémakör középpontjában, s így a nemzeti elv konstruktív „történelmi” szolgálatában is, a tényleges szlovén életről szóló felismerései mégis használhatatlanok, vagyis tragikusak és disztópikusak voltak. Ezért a szűnni nem akaró szlovén konfliktusok az irodalommal és annak „felelőtlen” művelőivel. A költészet a szlovének számára egyszerűen túl fontos ahhoz, hogy rá lehetne bízni a költőkre. Ebből következik, hogy a szlovén költészet összes nyelvi, művészi és vallomásenergiáit gyakran csak a tényleges helyzettel való konfliktusában, az úgynevezett „népben” és annak „politikájában” gondolkodva engedhette szabadjára.

Így a szlovén irodalom legmakacsabb, szinte állandó témái között szerepel a vita a költészet és annak „orfikus” küldetése, a költők és az úgynevezett „társadalom” között – a vita, amely a költők számára mindig traumatikus, hiszen a valóság költői víziója és az uralkodó „nemzeti” értékek, illetve normák közötti alapvető különbségre mutat. Ez természetesen az individuális, szubjektív ember autonómiája, szabadsága és az ember dolgaival ontológiai szinten foglalkozó ideológiai és politikai erő merevsége közötti konfliktus. A költők és a „nép” közötti vita (amit ontológiai szinten épenséggel a költők kezdeményeznek) az a szerkezeti állandó, amely a különböző eszme- és stílusváltozatokban is meghatározza a szlovén irodalom lényegét mind a mai napig.

Ebben a vitában nem volna semmi „szlovén”, ha az irodalom ugyanakkor nem létezne mint mitológia, tehát mint – az óhajtott és követelt – közös hang és elemi elkötelezettség. Tény, hogy a költészet Szlovéniában nem tud kilépni ebből a szövetségből, noha már csak „*per negationem*” vesz részt benne.

A költészet szerepe tehát leküzdhetetlenül ambivalens marad a szlovének körében. Elsősorban „az emberi lélek” alapigazságait vallja ki, másfelől újra és újra elismétli társadalmi-történelmi elégtelenségének és elmaradottságának tematikus történetét. A költészet csak nehézségek és nagy ellenállás árán lett léteben individuális, nyitott és szabad, elsősorban csak önmagának felelős egzisztenciális, illetve artisztikus nyelvi „játék”: még mindig akarva-akaratlanul valamely általánosan kötelező „hang a mélyből”. – Ma is, amikor a versek és elbeszélő művek nem tölthetnek be többé „orfikus” funkciót, az írók maradnak azon szlovén igazság elsődleges szószólói, amely nem függ az aktuális társadalompolitikai konjunktúráról, vagy vitába száll az uralkodó politikai erővel. A költészet hagyományos helyzete eleve biztosítja az író számára a „nemzeti” politikus, azaz a politikus mint „független” moralista, kritikus és tanú tekintélyét. De ez már nem annyira a költészetéről, mint inkább a mai szlovén társadalomról tanúskodik.

Ilyen értelemben több mint jellemzők az elmúlt ötven év szlovén költészetének eseményei, mely időben a szlovének megindították a népfelszabadító háborút, és katonai győzelmükkel újraszervezték önmagukat a tulajdon országukban, s ezzel talán végképp behozták történelmi lemaradásukat. Az ember azt várná, hogy a költészet ezek után lerázza a hagyományos „mitologikus” terhet, és „visszatér önmagához”. De az 1945. évi nemzeti felszabadulás után, főként szociális habitusát tekintve a költészet az maradt, ami mindig is volt Szlovéniában: még mindig lényegi meghatározója és kifejezője a nemzeti szellemnek.

Kiderült tehát, hogy a háború utáni szlovén állam nemzeti intézményeivel és szuverén operatív erejével sohasem tudta helyettesíteni a költészet jelképes funkcióját. Nemcsak azért, mert az 1941–45-ös felkeléssel és forradalommal hatalomra került, a nemzetek feletti kommunista fantazmára alapozott politikai erő a proletár osztályideológiát kombinálta a nemzeti elvvel, és hivatkozhatott Cankarra is, idézve a szlovén népről mint „proletár népről” alkotott szintagmát. Hogy a költészet nem szabadult meg mitologikus funkciójától, annak fő oka, hogy a háború utáni szlovén állam a sztálini modell szerint szerveződött, a társadalmi élet az uralkodó kommunista párt kizárólagos és totális diktatúrája alatt állt.

A költészet ebben az új – nemzeti szempontból tehát valóra váltott, kulturális és társadalmi szempontból viszont zárt – szlovén világban még mindig a szabadság feltételezett azilumát jelentette, az autonóm, egyéni „diskurzusok” imaginárius, illetve verbális foglalatát a társadalom felett uralkodó voluntarista politikai monolit ellenében. A költészet ekkor nemcsak az integratív „nemzeti” szövetség jelképe volt, hanem kinyílt mint a különbözőzés és a pluralizáció tere, mely a valós társadalmi életben nem létezhetett.

Lejátszódott tehát a valódi emberi értékeknek és a párbeszédnek mint az emberi sors alapvető és irreduktibilis igazságának kvázi reális megalapozása, mely sorsot semmiféle mégoly radikális (vagy „forradalmi”) politikai gyakorlat sem képes kisértetni – és amely ellentmondásosságában eredeti módon része a költészetnek. Főként pedig lejátszódott mint az ember társadalmi, vallási, morális, művészi és más bajainak szüntelen és kiszámíthatatlan reflexiója, amit az új szlovén állam totalitárius politikai kontextusa idézett elő (a maga gyakorta frusztrációs helyzetével a jugoszláv szövetségi államban). Az irodalom ezzel persze újra politizálódott, bármennyire próbálta is megnyitni a politikai komplexumon túli új szemantikai tereket, és bármennyire elrejtőzött is az ezoterikus metaforikus „jelekbe”. A költészet – akarata ellenére is – „mitologizált” maradt.

Éppen ezzel, hogy még mindig a valós társadalmi és politikai élet hiányosságainak fikatív kompenzációjaként működött, megmaradt annak, ami mindig is volt Szlovéniában: legfőbb nemzeti „*politicum*”, amely mindig „többet” jelent maguknál a poétikai megformálást adó szavaknál, s amely morális és egyéb tekintélye ellenére is híján van minden operatív és gyakorlati erőnek. A szlovén költészet artizmusa így továbbra is megmaradt hatalmas, globális metaforának. Egzisztenciális, esztétikai és egyéb „játékainak” horizontja még mindig politikai jellegű, és semmi sem utal arra, hogy ebben bármi is megváltoznék.

Bár ahogy már jeleztük, ez az a „sors”, amit a szlovén költészet nem egymaga formál a maga számára.

Gállos Orsolya

A SZLOVÉN KATYN

Drago Jančar egy rettenetes, a közelmúltig kibeszéletlen szlovén traumát dolgoz fel a KÉT KÉP-ben. Nem más ez, mint a testvérháború, Jančar szavaival az ideológiák háborúja, amelyben a szlovénség, Európa egyik legkisebb népe igen súlyos árat fizetett. (Lélekszámuk a határokon belül ma egymillió-nyolcszáz ezer, diaszpórájuk arányaiban a miénkhez mérhető.) A második világháború tragikus módon megosztotta a szlovéneket; megosztottságukat nemcsak a megszállókhoz való viszony szabta meg, hanem az is, hogy ki miként viszonyult a kommunista eszmékhez, amelyek 1943-tól fogva meghatározták az addig koalíciós alapon szerveződött ellenállási mozgalmat.

Amikor eldőlt a háború sorsa, Szlovénia területéről, ahol a jugoszláviai harcok utolsó csatái zajlottak, több tízezer fehér menekült Ausztriába, Karintia tartomány angolok által megszállt területére, ahol egyébként nagyszámú szlovén nemzetiség él. Nemcsak háborús bűnösök, nemcsak fehér tisztek adták meg magukat az angoloknak a megmenekülés reményében, hanem sok tízezer közkatonai is, akit éppúgy erőszakkal soroztak a do-

mobran egységekbe, mint ahogyan a partizánok is soroztak. Az angolok 1945 májusának utolsó napjaiban, Tito ismételt surgetésére, ezeket a hadifoglyokat visszaadták Jugoszláviának – ahogy a kózákokat is Sztálinnak. Becslések szerint tíz-tizenháromezer domobrants, többségükben alsó-szlovéniai parasztfiúkat, akiket a partizánok ezután néhány nap alatt belelőttek Kočevski Rog karsztharangjaiba, szakadékaiba. A visszaszolgáltatott szerb, horvát, szlovén nemzetiségű hadifoglyok és civilek, családtagok létszáma brit források szerint meghaladja a félmilliót.

° A jugoszláv Katynról évtizedeken át csak a szlovén szájhagyomány beszélt. Mert ezekből a sírokból is jöttek elő túlélők, akik elmondták vagy leírták, ami történt. De aki behozta az országba az emigrációban megjelentetett dokumentumokat, mint Drago Jančar 1973-ban, izgatás vádjával börtönbe került. Végül Edvard Kocbek költő, a partizánmozgalom egykori, időközben kegyvesztett vezetője törte meg a csendet 1975-ben, és beszélt egy interjúban Kočevski Rog-ról. Az elmondottakkal óriási vihart ka-

vart, majd további tíz esztendeig ismét csak magánbeszélgetésekben esett szó minderről. 1985-ben Spomenka Hribar adott közre a *Nova revija*-ban egy szenvedélyes hangú esszét NEMZETI MEGBÉKÉLÉS címmel, a bűn megvallására, megbánásra és megbékélésre hívta fel az egykori tetteiket. A felhördülés ismét óriási volt, ám ettől kezdve, párhuzamosan a szlovén közélet pluralizálódásával, megkezdődött az össznépi trauma nyilvános feldolgozása. A múlt őszön a radikális szlovén ifjúsági lap, a *Mladina* közölni kezdte a túlélők visszaemlékezéseit.

Drago Jančar novelláját 1984-ben közölte a *Nova revija*.

Hogy miért gondolta mindezt végig a szlovén író éppen az argentin desaparecidók ürügyén? Mert akik elkerülték a szlovén Katynt, azon szlovén domobranok tízezrei menekültek annak idején Argentínába; jelentős szlovén kolóniák alakultak ki a dél-amerikai ország nagyvárosaiban, és az ottani emigráció második, harmadik nemzedéke most kezdi a párbeszédet az óhaza háború utáni nemzedékeivel.

Drago Jančar

KÉT KÉP

Gállos Orsolya fordítása

„A sors kedveli az ismétléseket, variációkat, szimmetriákat... Megölik őt, és ő nem tudja, csak azért hal meg, hogy elismételjen egy jelenetet...”
(J. L. Borges: BONYODALOM)

„Képzeld el, hogy az emberek egy barlangszerű föld alatti helyen élnek... Ha azonban valakinek egy csöpp esze van, arra kell gondolnia, hogy a látási zavarok kétfélék, és két okból keletkeznek: vagy akkor, ha az ember világosságból megy sötétségbe, vagy ha sötétségből megy világosságra. Mármost meggondolva, hogy ugyanez áll a lélekre is: ha azt látja, hogy valamely lélek zavarban van, s nem képes valamit felismerni, ezen nem nevet értelmellenül...”

(Platón: ÁLLAM, VII – Szabó Miklós fordítása)

Az öregasszony

A járda szinte üres ezen az oldalon. A lárma, a kiabálás, a szirénák vijjogása messziről hallatszik, az emlékmű mogul, a hatalmas tér túlsó végéről. Itt csak néhány ember álldogál a boltok előtt, a fák között, tanakodnak, és mind arra figyel, az emlékmű felé. Fekete ruhás öregasszony közeledik a fehér kovezeten, lassan halad át a nagy üres térségen. Kezét melléhez emeli, mint aki vízben gázol, karján hatalmas táská hintáz, kezében valami fehéret szorongat, mintha attól félne, valaki elragadja tőle. Fáradtnak látszik. Úgy lép a járdára, mint aki lépcsőre kapaszkodik fel. Egy pillanatra maga elé néz, aztán felemeli a tekintetét, és lassan elindul a legközelebbi fához. A

férfi, aki egy kissé beljebb húzódott, egy másodpercre úgy érzi, feléje tart. Szeme sarkából figyeli az öregasszonyt, majd tekintete nyugtalanul visszatér az emlékműhöz, ahonnan most néhányan rohanni kezdenek a téren át. Az öregasszony két karjával a fának támaszkodik, és megint a földre szegezi a tekintetét. Táskája mint egy inga jár. Kezét, amelyikben a papírt szorongatja, most felemeli, mintha vízőzöntől akarná óvni, vagy attól félne, hogy leesik a sáros járdára. A férfi a téren rohanó embereket figyeli, és a fentről hallatszódó hangosabb, mind zavarosabb kiabálásra fülel. Hirtelen integetni kezd. Majd kiált valamit. Az egyik alak megáll, és körbepillant. A férfi ismét kiált. A másik egy pillanatig még bizonytalanul körülnéz, megpillantja társát, és gyors léptekkel elindul feléje a fák közé. Kezében kamera, vállán nagy bőrtáska, igen nehéz lehet, akadályozza a járásban.

Az operatőr megáll társa mellett, és élénk magyarázatba fog. Mindketten az emlékmű felé figyelnek, s az első férfi fél szemmel újra látja az öregasszonyt. Kisebbnek látja, mint az előbb. Az öregasszony a fatörzs mellett lecsúszik a földre. Karjával átöleli az érdes fatörzset. Ujjai között szorongatja a papírokat, ujjperceit végighorzsolja a fa kérge. A járda hideg és nedves. Amikor lecsúszik, térdre rogy, a járda nedves és hideg. Aztán eldől, mert a térdében sincs elég erő. Aztán látja magasan fent a fák koronáját és mögöttük a magas házakat. Mintha szakadék mélyén heverne, s annak a peremén nőnének a fák, mögöttük pedig magas, világos sziklafalak emelkednének. A férfi nézi a téren rohanó alakokat, egyre többen vannak, mellette az operatőr a szeméhez emeli a kamerát. De máris tudja, hogy valami hiányzik a látóteréből, eltűnt az öregasszony.

– Az öregasszony – mondja a férfi –, az öregasszony összeesett.

Anyák a Maya térről

Az operatőr, aki keresztülrohan a téren, és megáll a társa mellett a járdán, megsokkolt már mindenfajta tüntetést. A világ legátropolitizáltabb társadalmában végzi munkáját. Főként az utóbbi években, az utolsó puccsista csoport bukása óta, mely csoport elődeihez hasonlóan rövid ideig volt uralmon, nem múlik el hét, hogy a Maya teret ne töltené be a tüntetők kiáltozása. A Casa Rosada előtt így mindennap lesben állnak az operatőrök, s felvételeiket a modern hírközlés egy másodperc alatt képes eljuttatni a világ bármely tájára. A bal- és jobboldali meg a köztes erők gyűléseinek és tüntetéseinek egyhangú sorjázásában, a radikális, mérsékelt és középutas követelésekről készült felvételek között mostanában kiabáló, olykor artikulálatlan hangon uvaldó, máskor pedig méltóságteljes hallgatásba burkolódzó asszonyokat mutató képsorok jelentek meg. E felvételek értéke egy csapásra magasra szökött a hírközlés világpiacán. A tudósítók és a közvélemény formálói hamar találó címet adtak a tüntető asszonyok szokatlan csoportképeinek: „Anyák a Maya térről”. Nehéz megmagyarázni, miért lettek annyira keresettek ezek a felvételek a világ hírközlésének dzsungelében. Keveset mond, hogy megjelenésük a „piszkos háborúval” kapcsolatos, mely háborúban eltűnt a katonai rezsim harmincezer ellensége. Ez a néhány év végül is csak epizód volt, csak fejezete egy hosszú háborúnak, csak jelenete egy több mint harminc éve tartó politikai tébolynak. Az eltűntek közül sokan végezték szakadékok mélyén, tömegsírokban, melyeket most kezdtek feltárni szerinte az országban, ám a tetemeiket többnyire nem lehetett azonosítani. Egyesek szerint tízezer embert gyilkoltak meg, mások esküdnek rá, hogy mind a harmincezer *desaparecido* halott. De a nyilvánosság már hozzászókkott a hullákhoz, amelyeket előástak, és fényképeken, televízióban mu-

rogattak. A nyilvánosságot kényelmes karosszékben ülve kell elképzelnünk, sörrel és sós süteménnyel maga előtt, amint szinte minden este bámulja a világ minden tájának halottaít, egyenruhára, öltözékre, fajra, termetre, életkorra, nemre való tekintet nélkül. Ezért a nyilvánosság felriadt karosszékében, amikor megpillantotta az anyákat a Maya téren, kezükben vagy a blúzukra tűzve megholt fiuk fényképével, amikor meglátta kisírt szemüket, zokogó arcukat. Ezek az anyák visszakövetelik a fiaikat, vagyis még reménykednek. Fiaik rajta vannak a *desaparecido*-listákon, de senki sem tudja megmondani, mi lett a sorsuk, vajon ott fekszenek-e valamelyik tömegsírban, vagy valami csodás véletlen folytán még mindig élnek, börtönbe zárva, esetleg valami eldugott helyen. Ezeknek a zokogó asszonyoknak a megmozdulásait, sikoltozását, hadonászásukat sem az utcán, sem a képernyőn nem lehetett politikai szempontból meghatározni. Ezeket az asszonyokat szemmel láthatóan semmi egyéb nem érdekelte, csak a fiaik. A képernyő felzaklatott, kétségbeesett, mégis reménykedő arcokat mutatott. Talán éppen ez a tény és nem ennek rettenetes háttere készítette némi fészkelődésre a nyilvánosságot, vagy arra, hogy újabb üveg sört vegyen elő a hűtőszekrényből. És talán ezért voltak annyira keresettek egyszerre a Maya téren összegyűlt asszonyokról készült felvételek.

Az operatőr idegesen kotorászik a táskájában, odaszól a járdán álló társához, és objektívet cserél. Aztán tesz néhány lépést, az egyik fához támaszkodik, majd veszi az utolsó sorban rohanók képét, akik csatlakoztak a tüntetőkhez, a rendőrség pedig szétzavarta őket. Társa odakiált neki.

– Az öregasszony – kiáltja –, az öregasszony összeesett.

Két *desaparecido* képe

A férfi a földön fekvő öregasszonyhoz fut, és megpróbálja talpra segíteni. Látja, hogy az öregasszony magánál van, hisz ránéz nyugtalan tekintetével, és feléje nyújtja a kezében szorongatott két fényképet.

– Rosszul lett – kiáltja a férfi az operatőrnek. – Asszonyom – szólongatja –, asszonyom, rosszul érzi magát?

Hóna alá nyúl, és ülő helyzetbe emeli. Az öregasszony sápadt, úgy tűnik, valóban elveszti az eszméletét.

– Vízet! – kiált a férfi a fák irányába, ahol társa a fa törzsének támaszkodva, kameráját a szeméhez tartva, a tüntetők utolsó soraira igazítja az objektívet. Ezek a püspöki palota felé rohannak, kiutat keresve. Az operatőr tétován hátranéz, majd folytatja a filmezést.

– Egy pohár vizet, Alberto – kiáltja a férfi, aki most úgy tartja karjában az öregasszonyt, mint valami zsákot. Lába kinyújtva a járdán, kiszállt belőle minden erő, maga is teljesen erőtlén, ölében a táská, kezében a két kép. Alberto legyint, aztán ismét az objektívhez nyúl. A tér most tele van rohanó emberekkel. A rendőrök kinyújtott kézzel kergetik őket, mintha fogócskát játszanának. A rabszállító autónál alacsony, fekete hajú férfit gumibotoznak. A tér túlsó végéből még mindig hallani az asszonyok sikoltozását; senki egy ujjal nem nyúlt hozzájuk, ám a rendőrök vasfala hullámtörőként tartja távol őket az elnöki palotától. Az utolsó sorokból pedig szedik össze a fiatalembereket, és tuszkolják őket a gépkocsikba. Alberto filmezi a jelenetet. Társának most sikerült felemelnie az öregasszonyt, táskáját a vállára veszi, őt magát karon fogja, és lassan egy padhoz vezet. Az öregasszony a padra roskad. A tér gyorsan ürül. Alberto elrakja a kamerát, a súlyos bőrtáskát meg a padra teszi, az öregasszony mellé. Elszalad, és kisvártatva visszajön egy pohár vízzel.

Társa az öregasszony szájához emeli a poharat. Az apró kortyokban iszik. A férfi megnedvesíti az öregasszony homlokát és halántékát.

– Elrontottad a felvételt – mondja Alberto lihegve.

– Ugyan, hisz mindig ugyanaz megy – legyint a másik.

– Ma élénkebb volt – így Alberto.

– Hagytam volna ott a járdán? – kérdi a másik.

– Mi mindent láttam én már, kedves barátom – mondja Alberto, miközben feláll, s még mindig azt lesi, nem robban-e ki ismét, nem támad-e valahol újabb csoportosulás. De semmi, a tér egyre üresebb, a sikoltozás is elcsitult. A szomszédos sugárútról a távolodó rendőrautó szirénáját hallani.

– Mégsem hagyhatod ott a járdán. – Alberto visszaül a padra, és most jobban szemügyre veszi a kettejük között ülő öregasszonyt.

– Hiszen őt ismerem. Itt van mindennap. Én ismerem magát, asszonyom – mondja Alberto.

Az öregasszony ránéz, és bólint.

– Kettőt veszített el. Két fia tűnt el.

Szakállával az öregasszony keze felé bök.

– Nézd, képek vannak nála.

– Megengedi, asszonyom? – kérdezi nyájasan a társa, s a fényképekért nyúl. Az öregasszony lassan szétnyitja az ujjait. A férfi elveszi a két képet, és nézi a fiatal szőke férfit, aki keresztbe vetett lábbal ül egy fonott karosszékbén. Fehér, nyitott ing van rajta. Úgy nevet, mintha a fénykép készítője éppen valami mulatságos dolgot mondott volna neki.

– A fia? – kérdi a férfi.

Az öregasszony bólint.

Aztán megnézi a másik fiatalember képét. Hasonlít amahhoz. Katonai egyenruhát visel.

– A testvére? – kérdezi az öregasszonytól.

Az öregasszony a fejét rázza.

– Nem a testvére – mondja Alberto.

– A fia? – kérdi a férfi.

Az öregasszony a fejét rázza.

– Hagyd – mondja Alberto –, nem ért kasztíliaiul. Nem is egészen tiszta. Bolyong a Maya téren, és mutogatja mindenkinek ezeket a képeket. Valami szláv nyelven beszél, oroszul vagy mit tudom én. Aztán jön mindig egy öreg pap, és elvezeti. De másnap újra itt van.

– Te, miféle egyenruha ez? – kérdezi a férfi.

Alberto szemügyre veszi a fényképet.

– Nem tudom, talán német. Régi a kép. Talán lengyel.

– Nem lengyel – mondja a másik.

– Akkor német – vágja rá Alberto. – Nem mindegy?

Az öregasszony nézi, amint kézzől kézre jár a két kép, szeme éberén követi a két férfi mozdulatait, a kezek és a két kép útját.

– Jó, de akkor mit keres itt ez a katona? A *desaparecido*-képek között?

– Mit tudom én – feleli Alberto. – Az asszony összekevert valamit. Mondom, hogy nem egészen tiszta. Figyeld a tekintetét.

Alberto feláll, és vállára veszi súlyos táskáját.

– Ott jön az öreg. El fogja vinni. Mi is mehetünk.

– Viszontlátásra, asszonyom – köszön a másik. – Nem lesz semmi baj. – Kedvesen mosolyog, az öregasszony bólogat. Fekete ruhás, ősz hajú férfi közeledik feléjük, nyaka körül papi gallér, a lábán vastag talpú súlyos cipő.

– Hol hagyta a kocsit? – kérdi Alberto.

– Ez nem német egyenruha – morfondíroz tovább a társa –, én ismerek a német rangjelzéseket.

– Nem mindegy? – feleli Alberto. – Hol parkolsz?

A pap odaül az asszony mellé, megfogja a kezét, és beszél hozzá. Az öregasszony bólogat. Aztán a képeket belerakja a térdén fekvő táskába. Felállnak, és lassan átvágnak a Maya téren, ahol már gyülekeznek az esti sétálók.

Az első kép – fiatalember világos ingben

Amikor a kioldóra mért nyomás és a fényképezőgép csattanása rögzíti nevetését, s megőrzi, amint a kertben ül egy fonott székből, világos ingben és keresztbe vetett lábbal, addig a pillanatig semmi olyat nem lehet elmondani Gojmir Blagajról, ami segíthetne megértenünk életének későbbi alakulását, a később elkövetkező szokatlan és erőszakos eseményeket. Az eseményeket, amelyeket az öreg pap a maga vidékies egyszerűségével és komolyságával az *ördög művének* fog nevezni. Arra a pokoli csel-szövényre gondol ugyanis, amit a sötétség fejedelme készített elő már rég, egy másik, távoli országban, hogy aztán itt, más emberekkel elismételje. E pillanatig ő, az egyik alsó-szlovéniai faluból való plébános, aki ismerte a fiút, örködött fejlődése felett, gondja volt rá, és a legbizalmasabb dolgokról beszélgetett vele, nem tudna semmit mondani, ami erre utalna. Hacsak azt nem, hogy a fiú tizenhét éves kora óta sokat beszélt neki arról, hogy semmi értelmét nem látja annak, amit tesz, az iskolának, a tanulmányainak, a hegyekbe tett kirándulásoknak. És az öreg pap nem gondolta, hogy ilyen minden fiatal. Többet akarnak, valami mást, valami magasabb rendű, felkavaró és vakmerő dolgot. Aztán megnyugodnak. Ebben tévedett. A fiatalember, aki most ott ül mellette egy karosszékből, és a lányra nevet, aki fényképezi őt, nem fog megnyugodni, mert a nyugtalanság mélyebb benne, mint azt az idős pap képzelhetné. A fiatalember huszonöt éves, túl az anyja mellett eltöltött éveken, a tanulás meg a katonaság évein és az egyhangú munka óráin és napjain a bankban, ahol a takarékrészlegnél dolgozik mint tanácsadó. Ez van mögötte, előtte pedig emberek, események és találkozások, amelyek elől többé nem tud kitérni.

A képen, amit egy évtized múlva profi szemmel méreget majd valami riporter a Maya téren, a fiatalember mosolyog, nyitott világos ingében, egy fonott karosszékből. A kertben, ahol fülledt meleg van, ahol a fejük felett áttetsző vékony páráréteg húzódik, és teszi nehezzé a lélegzetet, habár a kert ama város közelében van, amit valaha úgy neveztek el, Nuestra Señora María de Buenos Aires.

Ada

E kerti pasztorál után pár hónappal ismerkedett meg Gojmir Adával. Találkozásuk szokatlan volt és meglepő, biztos, úár teljességgel véletlenszerű. Mert azután, hogy Ada átfurakodott a bejáratnál álló emberek csoportján, tarthatott volna akármerre. Később sohasem tudta megmagyarázni, miért lépett éppen őhoz.

A délelőtti munka a végére járt. A nő, aki szemben ül Gojmirral, elfordul forgószékén, felkel, és kedves mosollyal végigmegegy a bank nagy termén. A márványcsar-

nok tele van emberekkel, akik jönnek-mennek, legtöbbször a bejáratnál nyüzsögnek. A közeli egyetemről már két órája visszhangoznak a diákok kiáltásai, jelszavai. Úgy hallatszanak ideig, mint távoli hullámverés, mely felerősödik, majd hosszabb időre elcsitul. A kiáltókat rendőrautó szirénahangja szakítja meg. Az ügyfelek várják, hogy kiürüljön az utca, az alkalmazottak idegesen nézik az órájukat, mert közeledik az ebédszünet. Gojmir Blagaj kiírja az adatokat, és kitölti a papírt, amit az ügyfél hagyott az asztalán. Mikor egy pillanatra felemeli a tekintetét, észreveszi a lányt, aki átfurakodott a bejáratnál álló tömegen, körbepillantott a csarnokban, majd egy pillanat múlva odalépett hozzá. Gojmir arra gondol, hogy előbbi ügyfele felejtett el valamit, és ezért jött vissza, de máris látja, hogy egy másik fiatal nő tart feléje. Egy farmernadrágos lány, aki könyvcsomagot szorít a melléhez. Nyugodtan leül az imént üressé vált forgószékre, mint aki már számtalanszor ült ott.

– Valamit meg szeretnék kérdezni – mondja. Mozdulatlanul ül a széken, de Gojmir észreveszi, hogy nem bír uralkodni a tekintetén. Fejét kissé oldalra fordítja, s a szeme sarkából az ajtót figyeli. Láthatóan megremeg, amikor az ajtónál álló tömegen keresztülront egy könnyű, világos zakót viselő férfi, hóna alatt izzadságfoltokkal, meglazult nyakendővel.

– Ha nem tévedek – mondja Gojmir, és mosolyog –, magát keresik.

A lány csodálkozva pillant rá, és megpróbál mosolyogni. Szájának sarka enyhén remeg. Gojmir odahajol hozzá, és papírokat nyom a kezébe. A férfi fel és alá járkál a csarnokban, figyelmesen megnézi az ablakoknál sorakozó embereket. Gojmir mosolyog, és a kamatokról beszél. Csodálkozik tulajdon nyugodt mosolyán, és úgy érzi, tükrösen látja mosolygó arcát; csodálkozik ezen a békés arcon, hiszen pontosan érzi, milyen vadul lüktet a szíve. A szomszéd asztalnál ülő kollégánál figyelmesen nézi őket. A világos zakós férfi beleütközik valakibe, és udvariasan elnézést kér. Az utcán az utcamesen skandált jelszavak kiáltásokká hullanak szét, s az emberek az ajtóban a nyakukat nyújtogatják.

– Ne nézzen fel – mondja Gojmir –, az ismerőse már távozik. – A lány egy pontra mered a papíron, s egy darabig nem mozdul.

– Úgy – mondja Gojmir. – Elment.

– Köszönöm – mondja a lány, s a vonásai felengednek.

– Még egy kicsit maradnék – folytatja. – A nevem Ada. Azaz Adelina. A bátyám pedig Anselmo. Mulatságos, nem?

– Miért volna mulatságos? – kérdi Gojmir.

– Mindenki annak találja, az ábécérend miatt.

Gojmir az órájára néz, és a csarnokra, amely ürülni kezd.

– A bátyja is kint lármázik? – kérdezi.

– Igen – feleli Ada –, ő a leghangosabb.

– Csak nem hurcolták el? – kérdi aggódva Gojmir.

– Őt? – kacagja Ada –, őt ugyan nem – kacagja Ada. Nagyon szép Ada nevetése, szép hosszú a fekete haja, Ada, Anselmo húga nagyon szép lány.

A másik kép – a férfi egy ismeretlen hadsereg egyenruhájában

A fénykép, amelyen az operatőr, aki vizet hozott az öregasszonynak, s ezért elszalasztotta a menekülő tüntetőket, megpróbálja felismerni a másik *desaparecido* egyenruháját, ez a kép a világ másik végén készült, mintegy kilencezer kilométerre a Maya tértől. Ormótlan katonai géppel vették le, amilyent a német katonák is használtak.

1945 májusában készítették az ausztriai Karintiában. A durván szemcsés felületen érződik, hogy a képet kinagyították valahonnan, s egy másik arc a kép szélén mutatja azt is, hogy csoportképből emelték ki. A kamera, amit egy tiszt tart a kezében, néma szemével e pillanatban szokatlanul komoly katonacsoportot örökít meg. A csoport egy teherautó platóján ül, s a fiatal emberek egymás válla felett néznek a fényképezőgép lenszéjébe, páran a háttérben állnak zsebre dugott kézzel. Az ő sovány fiatal arcuk is komoly, tekintetük a fényképezőgép lenszéjébe néz, de mintha révetegen magukba mélyednének. A pillanatban, amikor a tiszt megnyomja a kioldót, a teherautó felzúg, és megrázkódik. Előtte asszonyok, gyerekek, katonák tömege nyílik szét. Kiáltások hallatszanak, páran integetnek. Aztán a teherautó elindul, az emberek utat nyitnak. Akik a platón állnak zsebre dugott kézzel, most a padon ülők vállába kapaszkodnak. Az operatőr a Maya téren valóban nem ismerhette a rangjelzéseket ennek a *desaparecidónak* a képén, amit a különös öregasszony hurcol mindenfelé. A férfi egy *elitni* hadsereg egyenruháját viselte.*

Anselmo

Egy spanyol drámából való a nevük, magyarázza Ada kacagva, miközben a röplapokat és az újságokat rakosgatja a földön. Apjuk rajongott a spanyol drámairodalomért. Különösen egy romantikus szerző, José Echegaray állt közel hozzá, s az ő darabjából vette a nevet gyermekeinek. Gojmir, aki Ada ágyának szélén ül, és éppen cigarettára gyújt, nem találja ezt olyan nevetségesnek.

– Pedig az – bizonygatja Ada –, mert Don Anselmo, akiről a bátyámat elnevezték, öreg nagybirtokos volt. Gazdagsága ellenére kivételesen nemes szívű. Ez a kombináció nagyon megtetszett apámnak, s ezért nevezte el fiát Anselmónak.

Gojmir még mindig nem érti.

– Az benne a mulatságos – mondja Ada –, hogy Anselmo a jószívű nagybirtokosok ellen harcol. Az igazi Anselmo olyan fontos embere ennek a harcnak, hogy illegálisan kell élnie. Az igazi Anselmónak tehát tulajdon neve ellen kell harcolnia, ha jelképesen értelmezzük a dolgot.

– És Ada? – tudakolja Gojmir.

– Adelina szerelmes, boldogtalan, megrágalmazott leány ebben a történetben. És ő is jószívű, igen nemes lélek.

Gojmir az ágy szélén ül, és Adát nézi, aki a padlón kuporog a papírjai között, s ezeket a mulatságos történeteket meséli. Homloka magas, haját a tarkóján fonja össze.

– Ezt az Anselmót – mondja Gojmir – nagyon szívesen megismerném.

Meg fogja ismerni. És amikor pár év múlva ugyanilyen helyzetben látjuk viszont Gojmirt, az ágy szélén cigarettázva, de *egészen megváltozva*, ezt a változást talán éppen ennek az ismeretségnek lehet tulajdonítani.

Casullo

1967 szeptemberében Gojmir váratlanul Casullóban, B. A. szegényes külvárosában találja magát. Anselmo van vele, Ada bátyja, akit itt különös módon mindenki csak

* Utalás a szlovén fehérek, a domobranok seregére, akik a háború végén angol fogságba estek, majd a szövetségesek kiadták őket Titóéknak, akik ezeket, mintegy tízenháromezer férfit 1945 júniusának első hetében bírósági tárgyalás nélkül belelőték Kočevski Rog szakadékaiba. (A fordító.)

Jordanónak ismer. Az utca sáros, a házak alacsonyok és roskatagok, itt-ott belátni a szobákba, ahol a rogyant díványon kövér asszony hever, és mozdulatlanul nézi a televíziót. Két zápor között Casullót elönti a napfény. A házak előtt férfiak üldögélnek, és tökhéjből vagy bádögbögréből isszák a forró paraguayi teát, a *matét*. Az utca sarában kutyák és macskák mászkálnak, kíváncsi kiabáló gyerekek veszik körül Gojmirt és Anselmót. A széles utcából egy keskenyebbe fordulnak, ahol kisebb a sár, és kevesebb a fény is, majd keresztülmennek egy használt autógumival teli udvaron, és megállnak egy alacsony ház előtt. Terhes asszony megy el mellettük, és hangosan üdvözlí *Jordanót*. Belépnek a házba, ahol cigarettafüstbe burkolódzva néhány fiatalember várja őket.

Amikor csatlakoznak, a vita az előbbi hévvel folytatódik tovább. Folyik egész délután, késő éjszakába hajlón, a sűrű zápor közepette is, amely a tetőt veri, és szétmálasztja az udvar sarát. Az ismeretlen arcokkal teli füstös helyiségben az új elvtárs hallgatja a politikai elemzéseket meg a patetikus szónoklatokat, hallgatja, amint egymás szavába vág, akárha karddal kaszabolná a teret, amikor elhangzanak a radikális szervezetek nevének rövidítései. Hallgatja őket az illegális tevékenység módszereiről, csodálkozva hallgatja barátja, Anselmo hosszú beszédét, amikor az argentin háromszögről fejti ki nézetét, amely geografikus és demografikus geometriájával kijelöli a forradalmi akció irányait. Ezen a délutánon és az éjszaka első felében lesz tagja Gojmir Blagaj egy radikális politikai csoportnak, amely teljesen mindegy, hogy Ejercito revolucionario populárnak vagy bármi másnak nevezi magát.

Pavát, forró vizes bögrét adnak körbe. A vizet a száraz teára öntik. Gojmir egyetlen nevet, egyetlen arcot jegyez meg. *Witold Ozynsky* szláv nevét és a mozdulatlan szikár arcát. Witold kevés beszédű, de ha megszólal, mindig akciót sürget, kevesebb vitát, több világos és határozott tettet akar. Valahányszor beleszív a cigarettájába, úgy szorítja ajka közé, hogy ajka keskeny, egyenes vonallá vékonyodik.

Amikor Anselmóval végigmennek az éjszakai sáros Casullón, és egy eresz alatt rágyújtanak az utolsó cigarettájukra, mielőtt ki-ki odamenne a kocsijához, és miközben az eső minduntalan eloltja a gyufa lángját, Gojmir már tudja, hogy az élete megváltozott. Egyetlen délután leforgása alatt olyan alaposan átalakult, hogy nincs többé számára visszaút. És akkor, Anselmo úgy emlékszik, kellemes nyugtalanság, vagy ahogy *Jordano* szokta volt szakszerűen fogalmazni, *pozítív izgatottság* vett rajta erőt. Lelkes volt, tette kész, és úgy látszott, végre értelmét találta az életének.

El Mariscal

1972. november 17-én a kis *capotin el pasó*ban jókedvű társaság gyűlt össze: Ada, Gojmir, Anselmo és Witold. A *capotin* zsúfolásig tömve, a zsivallyan alig érteni egymás szavát. Az utca is tele van, az emberek ünnepi hangulatban hullámszanak a széles sugárúton. Tele van a Maya tér, tele a San Martín és a Santa Fé sugárutak, a Rivadavia autóáradat, valamennyi tülköl, az emberek integetnek az ablakokból, a járdán csoportokba verődve skandálnak. Zászlók. Egész Buenos Aires tombol a várakozásban. Ő érkezik, Perón, a Megmentő, húszéves száműzetéséből tér vissza. Az El Mariscalban összegyűlt baráti társaság új reménnyel köszönti hazatértét. Pár lépéssel arrébb az utcán lejátsszódik a már-már legendává vált illúzió, amit Casullo viskóiban és a belváros bérlakásaiban az idősebb elvtársak felemlgettek: a kreolok, a szegény és megalázott *descamisadók* a teherautókon, dobolva és dalolva a ragyogó és hivalkodó főváros főutcáján. Fényes nappal, a szemük láttára válik ismét valósággá egy régi

mítosz. Az El Mariscal zsvalyában nem hallják egymás szavát, pedig hangosan beszélnek, és mind egyszerre. Anselmo énekel. Gojmir Ada mosolyát nézi, és felemeli poharát. A lármában elkapja Anselmo énekének egyes szavait. Ez nem az a dal, amit most énekelnek az utcákon, s amit mindenki ismer, mert eleget hallották gyermekkorukban az iskolában, a hangszórókból, ez nem a Perónról szóló dal. Anselmo Che Guevaráról énekel, és cinkos hunyorításokat küld társai felé. Az egyik hallgatagon figyel a pokoli lármát, a tömeg hullámmását, a dobszót, énekszót és kiabálást. Witold nyugodtan mosolyog. De ezt senki sem találja szokatlannak. Már megszokták.

Levelek

Mint ismeretes, ez a történelmi illúzió csak rövid ideig tart. A mítosz nem válhat valósággá. Szétfoszlik, még mielőtt a megöregedett elnök, akinek egészségét kikezdték a száműzetés hosszú esztendei, meghal, és hagyja, hogy a tömérdek párt, áramlat, frakció és szervezet, amely egytől egyig mind az ő nevét viseli, egy pillanat alatt ismét félelmetes és áttekinthetetlen zürzavarba sodorja az országot. Az ünneplő sugárútra nyíló El Mariscal-béli társaság számára az a november 17. magasztos pillanatként őrződik meg, amit az elkövetkezendő *valósággal* teli események mihamar látomássá változtatnak. El Mariscal csak szünet, rövid tűzszünet a bal- és a jobboldal között dúló harmadik világháborúban. A csillogó főváros kulisszái mögött s a föld alatt ismét teljes erővel csapnak össze a szemben álló felek. Az *Alianza* a hadseregben és a rendőrségben lévő embereivel lecsap újra, a vadászat, a futás, az ellencsapás, a bujkálás, az emigráció, az illegalitás új évada kezdődik. A következő években ott látjuk Gojmir Blagajt Casullo amaz alacsony viskójában, egyre gyakrabban éjszakázik itt, Mar del Platában látjuk valami megbeszélésen, egy portugál kereskedő raktárában, Formosa környékén, a gyapotültetvények munkásai között, hosszú éjszakai beszélgetésen az egyetemistákkal, Córdobában, egy polgári lakásban, csillárok alatt, bőrfotelben. Anyja leveleket kap tőle, amelyek tele vannak szeretettel és az egészségéért való aggodással s a biztosítékokkal, hogy ökörlötte minden a legnagyobb rendben, és miatta egy percre sem kell aggodni. Anyja mellett gyakorta ott az idős pap, fekete ruhájában és ormóttan cipőjében, amely inkább illenék egy más éghajlathoz, egy régésrégi poros falusi úthoz, amely nincs többé. A pap hallgatagon figyel az idegeneket, akik a postát hozzák, és az asszony igyekezetét, kedves rimánkodását, hogy minél többet csikarjon ki fiáról az idegenekből. A fia életéről és rejtélyes *munkájáról*, az ágyakról, amelyekben alszik, az egészségéről, szívének dobbanásairól. Válasz nincs. Egyedüli választ és vigaszt a levelek jelentenek, melyeket gondosan elrak, és gyakorta elolvas, hogy az általános kedveskedések és a *drága mamának* szóló üdvözetek mellett felfedezzen valamit, ami eloszlatná rossz sejtelmeit. Rossz sejtelmei mind gyakoribbak, ezt leolvashatja arcáról az idős pap tévedhetetlen, átható tekintete, a *plébános úr*é, ahogy az asszony nevezi a hegymászó cipőt viselő, darabos mozgású, parasztos külsejű papot.

A pap

Az idős pap egy zöld tisztásról beszél az anyának. A tisztás úgy nyúlik az erdő belsejébe, akár egy füves öböl. Egész magasan fekszik, és ahogy ott áll, lába alatt elterül az egész völgy a földekkel, rétekkkel, szétszórt házakkal és a háttérben a fehér templommal. Mikor a templom felé pillant, látja kondulni a harangot. A harang megbillen, és nyelve teljes erővel oldalának ütkezik. Majd várja, hogy a hang elérjen hozzá,

az erdőszéli tisztáshoz, ahol áll. De ez sohasem következik be. A várakozás kínosan hosszúra nyúlik, az ég a vidék felett elborul, és közelebb nyomul a földhöz, mint vihar előtt. Szinte minden éjszaka megismétlődnek ezek a furcsa álmok. Mindig felébred, mielőtt a harangszó elérne hozzá. Ezt meséli az asszonymnak, noha tudja, hogy nem órá figyel. Mindenkinek megvannak a maga álmai, és megvan a maga élete. Az asszony álmai abban a pillanatban értek rettenetes véget, amikor 1945-ben a teherautó kivitte az állomásra a fiatal férfit, aki most a polcon álló kinagyított fényképről néz le rájuk. A pap, akinek szintén megvannak a maga álmai, ugyanott állt, azon a mezőn, és aggódva figyelte az *eltűnt* hadsereg bevonulását, s mintha látta volna még a férj komoly arcát, integető kezét. De ez már olyan messze van, és olyan régen történt, akár az álom, amelyre felriad minden éjjel. De tudja, hogy az asszony számára ez nem álom. Az asszony még sohasem gyűjtött gyertyát a kép előtt. Tudja azt is, hogy addig él a férfi, amíg remél ez az asszony. Ezt a reményt nem tudja és nem is akarja elvenni tőle. De szívében növekedik a szorongás, ahogy elnézi, amint az asszony mind nyugtalanabbul rakosgatja az ismeretlenek által hozott leveleket, és lesz egyre szóltanabb, és kering a kép és a levelek körül, és arcára kirajzolódik a mozdulatlan balsejtelem. És minél többet beszél a pap a megpróbáltatásokról, amelyeket el kell fogadnunk, a gond és a szenvedés kegyelméről, annál inkább érzi, hogy ami itt, ebben a szobában végbemegy, az meghaladja az ő erejét. Az asszony mind együgyűbb arckifejezése és a pap különös álmai, az a fénykép és az az erdei tisztás csak távoli visszfénye bizonyos egyéb eseményeknek, csak része egy rettenetes játéknak, amit a pap többé nem képes felfogni.

Fekete haj

Mikor egy kései, de még mindig napos februári délutánon, 1974-ben Ada hazafelé tart az iskolából a külvárosi utcán, fülében és idegeiben a gyermekzsivallyal, szeme sarkából észreveszi, hogy mögötte pár méterrel a járdához kanyarodik és lelassít egy fekete autó. Ada önkéntelenül is beljebb húzódik. Az autó hangosat túlköl, s amikor Ada odanéz, fekete hajú, fekete bajsú férfit pillant meg az első ülésen, és arcvonásait ismerősnek találja. Pár lépés után összerenzen, és visszanez. Most látja meg a sofőrt. A bátyja, Anselmo ül a kormánynál, és vidáman nevet. Nevet a fekete férfi is, és e pillanatban Ada egész testén átcikázik a felismerés. Ez Gojmir, a kedvese, feketére festett hajjal, hosszú bajusszal. A bajsza is be van festve, mert az különben vörös, és nem illenék a fekete hajhoz, meséli Adának egy órával később. – Mégis mennyire megijesztettél – mondja Ada –, komolyan megijesztettél, mert ilyenkor az emberben minden összekeveredik a pillanat tört része alatt, az emlék és a felismerés, az idegenség és a félreértés, az ilyen pillanat összezavarja az embert, olyannyira összezavarja, hogy ismeretlen és borzongató érzés árad szét a testében. – És azután sem, amikor Anselmo valamilyen kifogással eltávozik, amikor egyedül maradnak a kocsiiban, a kihalt utcán, amikor Gojmir a lány haját, nyakát és ajkát csókolja, Ada ekkor sem tud megszabadulni attól a különös érzéstől. Este, abban a nappal és éjszaka közötti szorongásos időpontban, amikor a casullói szűk sikátor viskójának rozoga ágyán fekszenek, emberek és állatok erősödő esti zivallyát hallgatva, Ada hirtelen ráébred, honnan ered ez az érzés, amelyről nem tud szabadulni: Gojmir tulajdonképpen megváltozott. És nemcsak külsőre. Ada világosan érzi, hogy fáradt lett, megöregedett az egy év alatt, amíg távol voltak egymástól. A munkában, a végeérhetetlen éjszakai eszmecserékben, a nyomorúságos szálláshelyeken töltött éjszakákon, a hosszú utazásokon,

bujkálások és agitációk közepette valóban más emberré vált, profi lett, aki többé nem akar beszélni a munkájáról, a veszélyekről, amelyeket le kellett győznie, a célről, amely végtelenül messze van, és bizonyára elérhetetlen. Miközben kacag, ahogyan csak ő tud a ragyogó fehér fogsorával, miközben nézi Gojmir arcát, ahogy lehunyt szemmel föléje hajol, és az ajkát keresi, ezalatt Ada teljes bizonyossággal tudja, hogy soha többé nem lehet feléleszteni valamit, ami pedig létezett kettejük között. Ada mégis kacag, minél erősebb mellében a szorongás, annál jobban kacag.

A következő napokban Anselmo megerősíti, hogy mostanában valami nincs rendben Gojmirral. Szervezői képességei gyengülnek, szónoki tehetsége, amely nyugodt hanghordozásáról és világos okfejtéséről volt híres, hiteltelen és botladozó dadogássá változik át. A terepen, a hűtőházi munkások között néhányszor már teljesen csődöt mondott. A radikális diákság valamelyik éjszakai gyűlésén hirtelen elhallgatott, nagyon kínos helyzet állt elő, majd mikor megpróbálta ismét kézbe venni a gyeplőt, olyan zavarosan beszélt, hogy szavai közröhejbe fulladtak. A szervezet úgy véli, hogy a mostani egyre kuszább körülmények között Gojmirt egy időre ki kell vonni a forgalomból. Már csak a rendőrség meg az Alianza fokozódó tevékenysége miatt is, mert az utóbbi néhány jól álcázott ügynököt csempészett a soraikba. B. A.-ban tagjaik, szimpatizánsaik sorának veszett nyoma, köztük ismert közéleti személyiségeknek is. Ilyen helyzetben minden gyöngye láncszem katasztrófát okozhat.

A csapda

A következő napokban Anselmo kivesz Gojmir számára egy kényelmes kis lakást a Triumvirato sugárút közelében. Ada rendszeresen látogatja. Ahogy az iskola engedi, minden szabadidejét vele tölti. Meglepve látja, hogy Gojmir valóban úgy viselkedik, mint egy beteg. Betegesen kívánja Ada közelségét, érintését, ölelését, és ez egyre fárasztóbb. Ada óvatos kérdésekkel próbálja kipuhatolni, történt-e Gojmirral valami különös, olyasmi, ami eltérítette volna, netán közéjük állt valami váratlan esemény? De rövidesen rájön, hogy nem történt semmi különös. A betegség súlyosabb: Gojmir elvesztette a hitét abban, amit csinál. Ada megpróbálja eltitkolni felismerését a bátyja előtt, aki időnként némi életet hoz kirobbanó nevetésével és tréfáival ebbe a betegszobába. Gojmir egyre gyakrabban beszél anyjáról. Látni szeretné. Anselmo egyik látogatásakor már követeli ezt. Anselmo egyszerűen elutasítja a kérést. Amikor elmagyarázza Gojmirnak, mint szorul körülöttük a hurok, egyre erősebb a nyomás, és azok éppen ott, anyjánál várnak rá, Gojmir megnyugszik, és megint ír egy hosszú levelet. Egy este, amikor Ada indulna haza a szüleikhez, erővel ott tartja a lányt. Azt mondja, nem bírja tovább. Mit nem bír, biztosan a magányt. Nem a magányt, feleli Gojmir, nemcsak a magányt. Nemcsak ezt a börtönt, amelyben egyszer csak itt találta magát, az egészségből van elege. Mert ő itt idegen. Ada ezt nem érti. Idegen – ordítja Gojmir. Harmincéves, idegen itt, és az egésznek nincs semmi értelme. Ada ezen az éjszakán is vele marad, elhalasztja a látogatást szüleinél, halogatja, amióta csak be-zárkózott ebbe a lakásba. Majd türelmesen hallgatja, amint hosszan és nyugodtan beszél a maga szláv, szlovén anyanyelvén. Szinte az egész éjszakát átvirrasztják, és amikor reggel végül elmegy tőle, vele megy Gojmir összes szava is. Úgy érzi magát, mint egy csapdában, mondja Gojmir. Valahányszor Ada elmegy tőle, úgy érzi, csapdában van, amelyből nem fog kimászni. Ada érti ezt, olyannyira érti, hogy most már nincs kétsége: Gojmir fél. Nem érti az idegenségét, hisz Gojmir itt él már évek óta, hiszen már rég elhagyta egykori barátait meg a többi emigránst, hisz itt van mellette ő, Ada

és Anselmo és láthatatlan, de biztos körben a bajtársaik. A félelmét azonban érti. Mert többé nem titok, hogy egyre gyakrabban tűnnek el emberek a soraikból. A szervezet felmorzsolódik. Anselmo látogatásai is egyre ritkábbak. Ada próbálja leküzdeni a benne feltámadó és ellenszenvvel keveredő szánalomérzést, miközben nézi ezt az elváltoztatott külsejű, fekete hajú, megvénült fiatalembert. Feketére festett haját, amely a hajtónél már újra világos, és így világos kört rajzol a homloka köré. És néha csak nagy nehezen tudja véka alá rejteni szorongását, amely Gojmirból költözik beléje, s aztán mindketten úgy érzik az éjszaka csendjében, hogy bármely pillanatban történhet valami. Gojmir félelme mélységes, testének zsigereiben tanyázik, a szívében, az emlékezetében, és Ada ezt a félelmet nem ismerheti.

Witold

A következő hónapokban Anselmo ezt a nyugodt, sápadt arcot kutatva megállapította, hogy két okból kerülhetett Witold Ozynsky a feketelisták összeállítói és az emberablók közé. A szervezetben befutott útja világos. 53 táján kapcsolódik a FUBA nevű diákcsoporthoz, együttműködik a gyűléseiken, tüntetéseiken. A FUBA betiltása után kizárják az egyetemről, a következő években a munkásokkal kapcsolatban álló kisebb csoportokban tevékenykedik. Leszolgálja katonaidejét, beiratkozik a kereskedelmi karra, a civil kormány éveiben pártfunkcionáriusként tevékenykedik. A 67-es államszűrés után ismét illegalitásba vonul, a következő hónapokban, talán már egész éven át érvényes az a változat, amit Anselmo alakít ki a Witold illegális munkatársaival folytatott beszélgetéseken és analógiák segítségével. Az első változat szerint Witold egy ismert rendőr, a „földimogyorósként” ismert zsaru klasszikus módszereinek áldozata. Witoldot egy este megállítja a rendőrség. A gépkocsi rutinellenőrzése során egy láda fegyvert találnak nála. Ez egymagában elég volna ahhoz, hogy Witold soha többé ne lássa viszont az apját, ne halljon több általa hön szeretett lengyel népdalt. Ekkor jelenik meg a földimogyorós férfi. Nem engedi, hogy Witoldot levigyék a pincébe, és ott szétverjék a fejét. Még azt sem engedi, hogy az irodában verjék ki a fogait. Senkit sem enged hozzányúlni. Híres emberismerete azt súgja, hogy ezúttal másként kell próbálkoznuk. A ládát visszarakják a csomagtartóba. Witold egész éjszaka furkázik le-föl a városban, össze van zavarodva, kalapál a szíve, lüktet a halántéka. Két óra szüntelen autózás után megállapítja, hogy senki sincs a nyomában. Úgy dönt, hogy hallgatni fog a rendőrségen tett látogatásról. Mert hogy is bizonyíthatná be, hogy *csak úgy* kiengedték? Ráadásul Witold jól tudja, mi történik azokkal, akiket *csak úgy* elenged a rendőrség. A ládát leadja a megbeszélt helyen. A következő napokban nem mozdul apja boltjából. Valahányszor megszólal a csengő az ajtó felett, s belép egy vevő, fájdó ürességet érez gyomortájon, mintha körhintán ülne. Tíz rettegéssel, nyugtalansággal teli nap és szorongásos éjszaka után úgy fogadja a földimogyorós férfit, mint a megváltót. Később hátul, apja irodájában a jövevény kér valami edényt, tányért például az amerikai mogyoró héjának. A látogatások és a hosszú éjszakai beszélgetések még néhányszor megismétlődnek. Majd Witold visszatér társai közé.

Anselmo elfogadja ezt a változatot, amit társai állítottak össze az adatok kitartó egyeztetésével. Mégis hiányérzete van. Túlságosan egyszerű, klasszikus módszer ez az ingadozók számára. Nem tudja összeegyeztetni Witold sápadt arcával, összeszorított ajkával, nyugodt, határozott arckifejezésével, melyet Anselmo mindannyiszor maga elé idéz, mikor a magányos utcákon várja vagy valami sötét kapualjban lesi Witoldot. Nincs idő rá, hogy foglalkozzunk Anselmónak a második változatról adott re-

konstrukciójával, mert Gojmir ott ül az ágyán, teljesen megváltozva, és várja, hogy valaki keresztezze az útját. Képzeljük el, ahogy Anselmo órákon át sétál a nagyváros utcáin Witold egykori menyasszonyával, aki semmit sem ért, és faggatja ezzel a furcsa, szenvedélyes és sápadt férfival kapcsolatos részletekről, ahogy Witold apjával beszélget a bolt mögötti kis irodában, mielőtt az apa ismeretlen helyre költözne. Számitásba kell vennünk, hogy Anselmo útja hosszú és nehéz a második változathoz, mivel ez kívül esik tapasztalatain. A második változat túl komor Anselmo életfelfogásához. A második változat azt súgja, hogy Witold már kezdettől fogva a másik parton áll.

Kezdetnek ott egy pillanat Witold ifjúkorából, egy délután 1944-ben, amikor Ozynskyék döbbsen és bénultan merednek az újságba, melyben a zsfros betűk egy különös helynevet, *Kahyn* nevét rajzolják ki. A német hivatalos propaganda anyagával teli újságban rengeteg fénykép. Kihantolt sírok, hullákkal teli gödrök. Witold fiatal lelkében rettenetes szakadékot nyit az iszonyat, amely ezen az éjszakán költözött Ozynskyék lakásába. Hatalmas, fölfoghatatlan erők szédítik el. Egész éjszaka nem tud elaludni, és hallja, hogy a konyhában valaki zokog és bosszúért kiált. Úgy érzi, ezek a kiáltások kitöltik a mellében, és szíve körül támadt hatalmas űrt.

A második változat szerint, amit nem is annyira a tevékenységéről beszerzett adatok, mint inkább az arckifejezése, valamint a casullói találkozásokon tanúsított viselkedése alapján rekonstruálnak, furcsa szórakozottsága a *capotino el pasóban*, összeszorított ajka láttán, nos e változat szerint Witold a másik oldalon áll, s a titkos társaság tagja már kezdettől fogva.

Anselmo sohasem fogja megtudni, melyik a valódi a két változat közül. Egyáltalán fontos ez? Bár Anselmo szerint az első a *klasszikus* és a második a *komor* változat, és noha az egész együtt *vétellenek* bonyolult szövevénye, csak az biztos, hogy Witoldot a sors Gojmir Blagaj útjába sodorta. Akárki más is belesüvíthetne a csengőszóval az éjszaka csendjébe. De épp Witold volt az, aki eljött éjszaka, és becsengetett Gojmir rejtkehelyének ajtaján. Talán eleve ő volt kiválasztva, az első és a második változat szerint is vagy mindkettő ellenére.

Az éjszakai csengetés

Mikor a négy fal között felszív a villanycsengő, Gojmir összerándul és elsápad. Mintha érezne valamit, felül az ágyon. Mintha már egész nap tele lett volna szorongással, meséli Ada. Most talán valóban úgy érzi, de lehet, hogy minden egész másként történt. Mert nem hagyatkozhat egyedül az emlékezetére. Mondjuk, nem emlékszik már, miféle filmet nézett, amikor becsengettek. Egy darabig biztos volt benne, hogy valami olasz filmet, és Marcello Mastroianni mondott éppen valamit halkán, kétségbeesetten egy ismert színésznőnek. Most úgy érzi, nem így történt, most biztos benne, hogy ordítottak és lövöldöztek a filmben, hisz emlékszik, hogy lehalkította a televíziót, mielőtt az ajtóhoz lépett volna.

Mikor a lakás négy fala között váratlanul felsüvített a csengő, Gojmir az ágyon ült. Ada, aki felhúzott lábbal kuporog a fotelben a televízió előtt, most fölkel, megigazítja magán a vékony hálóinget, amely felcsúszott, és a combjára tapadt, kabátkát terít magára, és az ajtóhoz lép.

– Várj – mondja Gojmir. – Azt se tudod, ki az.

– Ki volna, hát Anselmo – feleli Ada.

Az ajtóban mégsem Anselmo áll, hanem Witold Ozynsky.

– Witold – mondja Ada – téged keres.

– Miért nem jön be? – kérdi Gojmir.

– A kocsiban vár – mondja Ada. – Vele mész – mondja, a szoba közepén áll, és mozdulatlanul nézi Gojmirt. És ma már biztos benne, hogy akkor már tudta, történni fog valami. De hát Witold, Witold, Witold, ha ő van itt, nem lehet semmi baj. És ugyanez volt Gojmir tekintetében, amint Ada tekintetét kutatta, ugyanez a Witold volt Gojmir tekintetében is. Ada áll, és nézi, ahogy öltözik. Lassan veszi fel a világos inget, és aztán oly lassan a zakót, hogy lent az utcán ideges dudálás harsan.

– Az ördög vigye el – mondja Gojmir –, hisz megyek már.

De ezt olyan hangon mondta, meséli Ada, mint aki heves belső feszültségét akarja palástolni. Szándékosan beszélt így, hogy elterelje Ada figyelmét a tulajdon zavarodott tekintetéről, amely keresett valamit a szobában, meg akart kapaszkodni valamiben a négy fal között. Majd a zsebébe nyúlt, és felcsatolta a karóráját, a tenyere felől a számlappal, ahogyan hordani szokta. Ada most tudja, hogy a keze remgett, és az óra kétszer is kicsúszott az ujjai közül. De Ada jóval később látja így a dolgokat, amikor Anselmónak és a többieknek meséli, vagy amikor megpróbálja elmagyarázni a történeteket az öregasszonynak, aki a két képet hordozza szüntelen. Az öregasszony nem hallgatja meg. Azaz senkit sem akar meghallgatni. Ő ellát máshová, mélyebbre, ahova Ada érzékei nem hatolnak el. Pedig Ada emlékszik minden részletre.

Gojmir a szoba közepén áll, és a zsebeit tapogatja. Lentről ismét felhangzik a türelmetlen túlköls. Gojmir Adához lép, és megsimogatja a lány könyökét.

– Jövök hamarosan – mondja.

Soha többé nem jön vissza.

A transzport

1945 májusában, amikor a teherautó befut a kis vasútállomásra, a katonák jó része már beszállt a nyitott marhavagonokba. *A fiatalember, aki a fényképen látható*, leugrik a teherautóról. Az állomás körül és a vagonok mellett angol katonák. Egy dzsip mellett tiszt tárgyal valami vasutassal, pálcájával idegesen csapkodja a nadrágját. A beva-gonírozás megállás nélkül, a katonai szerelvényeknél szokásos lárma és kiabálás nélkül folyik tovább. *A fiatalember, aki a fényképen látható*, a sűrke egyenruhás testek tömegében odafurakodik a mozdony mögé csatolt személykocsikhoz. Itt áll félkörben tisztjeinek egy csoportja, és hallgatagon füleli, hogy dübörögnek a katonai bakancsok a vagonok padlatán. *A fiatalember, aki a fényképen látható*, idegesen hadonászva magyaráz valamit az egyik tisztnek. Az legyint, és hátat fordít neki. A fiatalember elhúzó-dik, és vissza-visszapillant: már tisztjei is felszálltak a személyvagonba. Valaki a kezét nyújtja a fiatalembernek a legközelebbi vagon *nyitott torkából*. A fiatalember két kézzel ragadja meg a feléje nyújtott jobbot, és felkapaszkodik. Tüstént hallani az ajtó csapódását és ahogy az angol katonák sietve helyükre tolják a reteszeket. *A fiatalember, aki a fényképen látható*, az ajtó vastag falának dől, és körülnéz. Társai hallgatagok és sápadtak. Mindnyájan hallgatnak. Kívülről hallani, amint a vagonokat leretteszelik. Aztán a vonat megmozdul. Pár pillanat múlva lépések dübörögnek a vagon tetején. Odafent valaki hangosan nevet.

– Jézus – mondja a fiú, aki az ajtóban áll, a fényképről ismert fiatalember mellett, aki a kezét nyújtotta ennek, hogy fölsegítse a vagonba.

– Jézus – mondja, és zavarodott tekintettel bámul rá. Majd halkán megkérdezi: – Blagaj, hova visznek bennünket?

Az út

Zömök sofőr ül elöl, Gojmir nem ismeri. Witold a hátsó ülésen foglal helyet, keze a térdén, szeme az útra mered, az útra, amely egyre sötétebb. Witold mozdulatlansága egyszerre elviselhetetlenné válik.

– Witold – szólal meg Gojmir –, hova megyünk?

Witold hallgat.

– Witold – mondja Gojmir hangosan és határozottan –, ez nem a casullói út

Witold nem válaszol, a sofőr viszont odapillant a szélvédő feletti tükörbe. A hatalmas vén Buick üres és sötét külvárosi utcán robog. A házak egyre kisebbek, és egyre ritkábban állnak. A reflektorok ezután egy alacsony épületre szegeződnek, s amikor a sofőr lefékez, kétszer hangosat túlköl. Mihelyt a kocsi megáll, ismeretlen férfi jelenik meg a reflektor fényében, s egy másik már nyitja az ajtót azon az oldalon, amelyiken Gojmir ül. Szó nélkül melléje préselődik, s aki a fényben áll, az első ülésen helyezkedik el. A Buick nekilődül, miközben az ott elöl még az ajtóval bajlódik, s végül robajjal becsapja. A hallgatag társaság robog tovább a hosszú mezei úton az éjszakába.

A baloldalt ülő férfi büzlik a pálinkától. Jobbról Witold testének forróságát érzi Gojmir. A balján ülő férfi teljesen nekiszorítja. Gojmir előrehajol, és Witold arcába néz. Witold még mindig feszult figyelemmel fürkészi az autó reflektoraitól megvilágított utat. Gojmir tekintete Witold mozdulatlan arcát kutatja.

– Witold – szólal meg Gojmir kiszáradt szájjal, halkán –, mit jelentsen ez?

Szavai megállnak, ott remegnek a levegőben, majd ijedt madarakként röppennek szét a sötét férfialakok között a kocsiban. Aztán eltűnnek, elemészti őket a motor egyhangú zúgása. A kocsiban csend és sötétség.

Az állomás

Ahogy a vonat megállt, puskatus és husángok dübörgése a vagonok falán. A vagonok körül feldühödött tömeg. Férfiak, nők halált követelnek az árulók fejére. A katonák elhúzódnak a vagonok falától, a mindenhonnan harsogó dübörgés elől, akár egy ijedt nyáj. Valaki megpróbál imádkozni. Valaki így szól:

– Ez a vég.

De ez még nem az. Ez csak a vég kezdete.

Blagaj érzi, hogy a mellette álló fiú a kezét keresi. Erőtellenül szorítja meg, a másik tenyere nyirkos és hideg.

A téglagyár

Az autó zötyög a gidres-gödrös makadámúton. Sötét van. A nagyváros fényei messze mögöttük maradtak. Aztán hosszú, alacsony épületet pásztáznak végig a reflektorok, körülötte a téglatormeléket, amely ropog a kerekek alatt. A három férfi kiszáll, és kihúzza Gojmir a kocsiból. A sofőr kikapcsolja a motort, és a volánra dől. Sehol egy hang, sehol egy fuvallat. A levegő mozdulatlan, amikor a csoport elindul a téglagyár melletti mély agyaggödörhöz.

Bizonyos másik gödrök

A világ túlsó végén, valami kilencezer kilométerre az elhagyott téglagyártól és agyag-gödörtől, ahová a festett hajú, elváltoztatott külsejű Gojmir Blagajt vezeti a három férfi, a messzi 1945. évben, egy langyos tavaszi délutánon Kočevje szlovén városka közelében egy erdei úton áll meg a rongyos, bemocskolt egyenruhájú férfiak fegyveres őrökkel körülvett menete.

Hárman telefondrótot gombolyítanak egy széles tekercsről, és harapófogóval vagdossák darabokra. Az őrk veszik a drótdarabokat, és csuklójuknál fogva kötik össze a katonákat. A közelből egy-egy lövés és közben a golyószóró sorozatai hallatszanak. A fogoly, akit majd felismerünk a szemcsésre nagyított és a csoportképből kiemelt fotón, a Maya téren, tébolyult tekintettel követi az ór mozdulatait, amikor az szorosra húzza csuklóján a drótot. Aztán az ór szemébe néz, amely véres az őrségben töltött álmatlan éjszakáktól.

– Könyörgök – suttogja hirtelen a fogoly –, lazára kösd.

Az ór csodálkozva néz rá.

– Fiam van – suttogja –, könyörgök.

– Nem lehet – mondja az ór, és körülpillant. – Nem lehet.

– A neve Gojmir – mondja a megkötözött olyan hangosan, hogy a csendes, sápadt emberek megbolydulnak körülötte, akár a megriadt nyáj.

– Mi van ott? – kiált egy hang az erdő széléről. Az ór hátralép, és puskatussal a megkötözött vállára sújt.

Az oszlop megmozdul. A lövések egyre közelebből hallatszanak.

A gödrök felől.

A szakadék

A nyolcvanas évek elején az egész világ értesült a Campo da Mayo közelében, a La Plata-i temetőben és sok más helyen feltárt tömegsírokról. Az újságok közölni kezdték a részleteket, a televíziós társaságok pedig a képeket a Maya téren felvonuló kétségbeesett anyákról, akik a fiaikat vagy legalább azok holttestét követelték. Egyre több áldozatát hantolták ki a titkos ideológiai háborúnak, amely senkinek sem hozott győzelmet. Csak a kioltott emberéletek maradtak utána, és a több tízezer *desaparecido* listái, akikről soha többé nem derül már ki, hogy hol tűnhettek el. Valami önjelölt caudillót, aki állítólag saját kezűleg gyilkolta az elrabolt embereket, még bíróság elé is állítottak, ám az a tárgyaláson makacsul hallgatott. Mi mást tehetett volna. Egyetlen anyának sem adhatta vissza a fiát. Előkerültek olyanok is, akik a sötétség leple alatt elmenekültek az agyonlövetés elől. De ezek is hallgattak. Csak egy kreolról beszélték, hogy kimászott a halottakkal teli tömegsírbelől, s aztán egy pohár pálinkáért, részegen elmesélte, amit látott. Elmondta, hogy összekötözött kézzel vezették a gödör szélére. Kivégzője pisztollyal lőtte tarkón. De a golyó csak a fülét súrolta, s ő élve zuhant a tömegsírba. Testekre zuhant, rettenetes sóhajtozás, nyögés és hörgés volt körülötte, mert volt még, aki élt. A kreol éjszaka kimászott a hevenyészve betemetett sírből, és megszökött. De ezt csak úgy beszélték az emberek. Ellenőrizni senki sem tudta, mert a részeges kreol hamarosan eltávozott valahova az ország belsejébe, és nyoma veszett a végtelen pampákon. És mint mondtuk, az a néhány *desaparecido*, akik újra felbukkantak az emberek között, komolyak maradtak, és hallgattak.

Trofóniosz barlangja

A régi görögök azt mondták a komor, szomorú emberre, hogy megjárta Trofóniosz barlangját. Aki látta annak rémségeit, a föld alatti folyosókat, a kígyókat, és aki megmenekült onnan, annak arcát holta napjáig sötét árny ülte meg.

Úgy tartja a mítosz, Trofóniosz és bátyja, Agamédész építette fel Apolló híres delphoi templomát. Mivel a két testvér híres építész volt, a hatalmas Hirieosz király megparancsolta nekik, építsenek számára egy különálló épületet, amelyben biztos helyen tudhatja kincseit. A két testvér hamarosan befejezte az épületet, de építettek hozzá egy titkos bejáratot, hogy megkaparinthassák a kincseket. Hirieosz ennek nesztét vette, és csapdát állított. Csak Agamédészt fogta el. Trofóniosz néhányszor megpróbálta kihozni testvérét a börtönből, de mivel rövidesen világossá vált, hogy nem tudja kiszabadítani, és a tulajdon élete is veszélybe került, mivel felismerték volna fivére arcvonásairól, levágta a testvére fejét. Abban a pillanatban elnyelte a föld.

Egy erdőszerű föld alatti barlangban élt ezután. Aki vette a bátorságot, leereszkelhetett hozzá titkokért vagy jóslatért. De tanácsát csak azután kérhette, hogy kiállta az összes próbát. Nem mindenki állta ki ezeket, és nem mindenki tért onnan vissza. A barlang szájához, amely fekete torokként tátongott, föld alatti folyosók és termek során keresztül lehetett eljutni. Majd létrán kellett leereszkelni a következő üregig, ahol olyan szűk volt a nyílás, hogy csak lábbal lefelé lehetett továbbjutni. Amikor nagy nehezen keresztülpréselődött az ember teste, hirtelen zuhanással ért a szakadék fenekére. Aki hallani akarta a jóslatokat vagy a kérdéseire adott válaszokat, mézes árpakalácsot kellett mindvégig a kezében tartania. Ez volt a fizetség, ez csillapította a barlangban hemzsegó kígyók mohóságát, viszont az alászálló nem kapaszkodhatott meg a láthatatlan alkalmatosságban, amely aztán kiemelte a barlangból. A rettenetes barlangban való tartózkodás tarthatott egy nap és egy éjszaka is. Volt, aki sohasem tért vissza. Egyeseknek néha sikerült meghallaniuk a jóslatot. Az említett láthatatlan eszköz segítségével aztán visszatértek a felszínre, de fejjel lefelé. Kint aztán leültek az emlékezet istennőjének, Mnemoszünének székére, és felidéztek a barlangban átélt rettenetes élményeket, amelyek örök életükre beléjük ivódtak.

Epilógus

Mégis végig kell mondanunk a történetet. A három férfi az elhagyatott tégláégető felé vezeti Gojmirt. Ez többé nem kérdez, s futásra sem gondol. Witold mozdulatlan arcán valami félreértés megfejtését fürkészi, s úgy érzi, minden pillanatban kiderülhet a tévedés. De a mellette haladó két alak és a volánra borulva az autóban maradó harmadik jelenléte azt sugallja neki, hogy ez nem fog elkövetkezni. Nem következik el azért sem, mert összeszorított foggal ott lépkedett mögöttük Witold, más, távoli sírgödörök megbosszulója. Mit sem tesz az, hogy Gojmirnak semmi köze azokhoz a tömegsírokhoz. Gojmir rettenetes és értelmetlen játékba bonyolódott, és most feketére festett hajjal, szívében fogyadozó reménnyel lépked az út végén álló hosszú sötét épület felé.

Hagyjuk ott őket ezen az úton. Nem mintha el akarnánk tekinteni a részletektől, amelyekkel tele vannak az újságcikkek és a *túlélők könyvei*. Hagyjuk el őket ezen az úton Ada és az ő reményei kedvéért. A következő napokban Adát hatalmába keríti a nyugtalanság, majd szörnyű balsejtelem lesz úrrá rajta. Egyszerre megbán minden rossz szót, minden rossz gondolatot. Talán megbánja azt is, hogy egy nap delén könyvekkel a kezében berohant a bankba, és ott találkozott a fiatalemberrel, aki nincs töb-

bé. Keresni fogja Casullóban és mindenütt a külvárosi hűtőházakban, hátha ott van a munkások között, hóna alatt egy csomó újsággal, világos vagy sötét hajjal. Aztán felkeresi Gojmir anyját, és hallgatagon ül ama *két fénykép* előtt. Hagyjuk őket Anselmo kedvéért is, aki Jordano néven, a zsebében pisztollyal nyit be a hivatalokba, csönget a lakásokba, hogy rátaláljon a nyugodt arcú, összeszorított ajkú Witoldra. Egyszer majd hírt kap arról, hogy látták Witoldot Rosarióban, május 25-én, a jacaronda ünnepén, a rendőrségi díszszemlén. Ott is keresni fogja társaival, de hiába. És jobb lesz így, mert új áldozat esne az emberiség történetének legértelmetlenebb háborújában, a harmadik ideológiai világháborúban. És hagyjuk el őket ezen az úton legfőképp az öregasszony miatt, aki ott bolyong a Maya téren a két *desaparecido* képével, hatalmas és tébolyult reményben, hogy sohasem kell gyertyát gyújtania e két kép előtt. A Maya tér állandó látogatói már ismerik. Az operatőr, aki mindig ott van a kamerájával, hogy elkapjon valamilyen rendkívüli eseményt, barátságosan rámosolyog. Esze ágában sincs, hogy éppen őt vegye le, pedig ő a legnagyobb, legcsodásabb jelenség a maga megingathatatlan reményével és hitével. Néhány járókelő ismeri az öreg vidéki papot is, aki ormótlan cipőjében odacsoszog a sima kövezeten, karon fogja az öregasszonyt, aztán együtt elmennek a Pedro de Mendoza-emlékmű irányába.

Nádasdy Ádám

A KOPORSÓ

Fényes a fedele, széttartanak
 egy pontig élei: valami lendület
 szorult bele, aztán összeszűkül,
 a béka tartja így a lábait,
 összetett sarokkal. A csipke kilóg,
 mint egy olasz pap becsípett karinge
 az autó ajtaja alól.
 A cirádák bántóan elnagyoltak:
 aki faragta, úgy látszik, nem biztos abban,
 hogy szép-e a halál.
 Mindenki elszaladt, sehol egy szállító,
 ez meg csak fénylik túldíszítve,
 mint egy nagy torta. A szél cibál,
 én mélyen, szépen átfagyok,
 lelassul mindenem, az eső gyorsul; ez
 áthatóan, férfiasan sugárzik,
 saját időt, mással nem oszthatót.
 Itt álldogálok, hiszen nem üres.

ÁDVENT

Még mindig túl sokat viccelek, nem tudok szertartás nélkül (Ime: imám ritmusa, ríme is könnyítő köret) eróddel szembenézni, Mindenható – ahogy otthon is röhögök, hangosan szavalok, míg az autoszifon patronját csavarom, a végén már üvöltök, hogy ne ijedjek meg, mikor az ereje kiszabadul s sziszeg. Srófollak, jó Uram; bátorság, áhítat, vonyítom hangosan.

FOCI

Kivettél engem mindazok közül,
kiket garantáltan szeretsz, s az arcuk
– melyet a magadét leképezendő
adtál nekik – vasárnap elsimul.
Ragyognak felfele. Az én szemem
sosem lehet a tiédhez hasonló:
én hazudok, túl sok krémest eszem,
a munkámban a gyönyör érdekel
(a szerelemről jobb, ha nem beszélünk),
adósságot csinálok, emberek
érzelmi pénztárcájában kutatva;
váratlanul, későn tör rám a gyász,
s nem a halottakért. Sosem fociztam,
mint azok, akik vasárnap ragyognak.

Eduard Goldstücker

A FÁRAÓ SÜTŐMESTERE

Megélt irodalom

Kertész Imre fordítása

Olvasni egyebek mellett annyit jelent, hogy olvasmányunkat szakadatlanul szembe-sítjük a saját élettapasztalatainkkal. Ha az irodalom nyújtotta élmény nem egészen egyezik a sajátunkkal, akkor ez az eltérés a „Nem így igaz” formájában jelentkezik, s megpróbálkozik az élménynek megfelelő korrekcióval. Az ilyen egybevetések természetesen sarjad ki olykor az apokrif, mely a költői megformálás és a befogadói tapasztalat valamiféle kompromisszumát mutatja. A befogadott mű eredeti változatában ugyan megtaláljuk a saját élményünket, emocionálisan ráismerünk, csakhogy némely körülmény és okozati összefüggés sehogyan sem akar kielégítő módon összehangolódni. Azzal az érzéssel, hogy ilyesmit megéltünk már, egyúttal az a vágy is felébred bennünk, hogy a saját érzelmeinkkel átszót emlékhöz igazítsuk az élménynek attól eltérő kereteit, magyarul, hogy az olvasottakat lehetőleg a magunk számára aktualizáljuk.

Abban, aki irodalommal foglalkozik, idővel spontán módon összegyűlik egyfajta antológia, mely azokból a művekből vagy részletekből áll, amelyek rendkívüli aszszociatív elevenséggel érintük és jelenítik meg a saját tapasztalatot, életélményt. Ez az antológia olyannyira individuális, hogy egyenesen erre a vakmerő kijelentésre ragadhatatna: „Mondd el, miből áll megélt irodalmad, és én megmondom, ki vagy.”

Az én antológiámnak meglehetősen az elején szerepel az ótestamentumi József-történet egy szakasza. Arra az epizódra gondolok, ahol egyiptomi ura, Potifár börtönbe vetteti Józsefet, akit azután a fáraó elé idéznek, majd gazdasági diktátorrá tétetik „az egész Egyiptom” felett. Ez az elbeszélés az adott körülmények közt elgondolható legmélyebb bukás és az elgondolható legmagasabbra emelkedés története, az emberélet forgandóságának, sőt kalandosságának mitikus paradigmája. Az évszázadok során prédikátorok megszámlálhatatlan sokaságának szolgált alapul a jámbor intelmekhez, hogy az ember sohase csüggedjen el, hanem a viszontagságok közepette is bizakodjon, hogy – miként József példája mutatja – vele van az Úr, és sorsát a legjobbra fordítja majd. (Nem tudom – és, sajnos, már sosem fogom megtudni –, hogy megboldogult édesanyám szívében vajon maradt-e még valami efféle bizakodás, mialatt az auschwitzi gázkamrák felé szállították.)

József ártatlanul történt bebörtönöztetését, amiként kiszabadítását is az eredetileg életfogytiglanra szánt fogságából bár nagyon is át tudom érezni, mégsem ez az oka, hogy ez a szöveg az én megélt irodalmam antológiájába bekerült. Az ok máshol rejlik.

A bibliai mesemondó itt kettős feladat előtt találta magát, jelesül, hogy mind József bukását, mind pedig a fölemelkedését is hihetően motiválja. Mindkettővel ragyogóan megküzd. Míg azonban az első feladat megoldásához teljesen elegendő Potifár feleségének a József ellen emelt vádja, a második már bonyolultabb cselekményt kö-

vetel. Mert könnyen érthető, hogy egy rabszolgát – ez volt József társadalmi státusa – bebörtönöznek, az már viszont szerfelett valószínűtlenül hangzik, hogy az ilyen rabszolga egy napon hirtelen meghívást kapjon az uralkodótól, és a fogadótermet az ország második számú hatalmasságaként hagyja el. Hogy mindezt hihetővé tegye, az elbeszélőnek három új elemmel kell gyarapítania a történetet, és az újaknak meg egy réginek az összjátéka révén beteljesítenie a motivációt.

A cselekmény három új eleme:

1. A börtönnek, ahová Józsefet elszállítják (az új angol Bibliában a „*Vörös torony*” néven szerepel), az a különössége, hogy a legfontosabb politikai foglyokat, „*a király foglyait*” is itt őrzik, ami máris egyféle összekötést teremt a büntetőintézmény meg a királyi udvar közt.

2. Mivel az Úr állandóan Józseffel van (az egész történetnek ez a vezérmotívuma egyedül a TEREMTÉS KÖNYVE harminckilencedik fejezetében nem kevesebbszer, mint négyszer variálódik), tehát „*kedvessé tévé őt a tömlőctartó elől*”, úgyhogy ez valamennyi fogoly felügyeletét és az ezzel járó írnokei munkát is Józsefre bizza. Potifár háztartásának bukott intézőjét e módon gyakorlatilag a börtön intézőjévé teszik meg, ami neki a büntetőintézmény területén való szabad mozgást, valamint a börtön lakóival való érintkezést is egyaránt biztosítja.

3. Miután az előfeltételek ilyen módon létrejöttek, most már nem sok kell, hogy így mondjuk, operatívva tételükhöz, ami úgy történik, hogy a fáraó szűkebb köréhez tartozó személyeket csuknak a börtönbe.

Mindez egymagában még mindig nem juttathatná el Józsefet a királyi palotába. Ehhez csupán az álomfejtés istenadta tehetsége segíti, ami az egykori, fennhéjázó álmot látó és értelmező ifjú első és csaknem halálos kimenetelű balszerencséjét okozta, és ami, miután eddig mintegy hallgatagon az elbeszélés kulisszái mögött tartották, most nemcsak a börtönhaláltól való szabadulásának, de egykori hatalom- és dicsőséglátomása beteljesülésének is a mozgatórugójává válik. – Az ilyen elbeszélőművésztől nem tagadhatjuk meg elismerésünket.

A Biblia (Luther [magyarul: Károli Gáspár] fordításában) mindezt az alábbi tömör és tárgyilagos mondatokban foglalja össze:

„És lón ezek után, hogy az egyiptomi király pohárnoka és sütőmestere vétkézének az ő urak ellen, az egyiptomi király ellen.

Megharaguvék ezért a Faraó az ő két főemberére, a főpohárnokra és a főszütőmesterre,

És fogságba vették azokat a testőrök főhadnagyának házában levő tömlőcbe, arra a helyre, ahol fogva vala József.

A testőrök főhadnagya pedig Józsefet rendelé melléjük, és szolgálta nékik. És jó ideig valának fogságban.

És az egyiptomi király pohárnoka és sütőmestere, akik a tömlőcbe fogva valának, látának álmot mindketten; mindegyik külön álmot, azon egy éjjel, mindegyik az ő álmának értelme szerint.”

Szem előtt tartandó, hogy a két magas tisztviselő csupán segédeszközként illeszkedik a történetbe, s miután megtették kötelességüket, a történet el is bocsátja őket. Azért jelennek meg, hogy – mint már utaltunk erre – egyfajta viaduktként áthidalják a hatalmas szakadékot, mely egy senki rabszolgát a királytól elválaszt. Álmuk arra szolgál, hogy érvényre juthasson József álomfejtő tehetsége; azután egyikükkel hóhérvégé, mert egyetlen túlélő immár elég, hogy a kellő időben álomfejtőként ajánlhassa a királynak Józsefet, hogy tehát mintegy átvezesse őt a viadukton. Az el-

beszélés kizárólag ennyiben érdekelt a két úr sorsát illetően. Az én tapasztalataim azonban új fénybe állítják a fáraó pohárnokát meg a sütőmesterét, és egészen más-
valamit sejtetnek velem a bibliai színpadon való kurta fellépésük hátterében.

Az eredeti szöveg csupán hivatalos titulusaikkal jellemzi a két urat. Mindamellet
joggal feltételezhetjük, hogy a népélelmezés területének két miniszteréről lehet szó
(„főpohárnok” és „fő sütőmester”). Mármost ha minisztereket fogságra vetnek, akkor ott
mindig nyomós politikai problémák játszanak szerepet, egy miniszter kivégzését pe-
dig fontos – nyilvános vagy titkos – per előzi meg. Tegyük hozzá, hogy abszolutiszi-
kus rezsimben, amilyen a fáraóé, az uralkodó akarata törvényerővel bír, és akár a leg-
magasabb állású szolgáját is elteheti láb alól. Ám kényszerítően súlyos ok nélkül még
ott sem történik ilyesmi.

Amennyire én tudom, a József-történet számtalan epikai és dramatikus feldolgo-
zása mind kritikádanul alkalmazta a bibliai beszámolót. Még Thomas Mann is, aki a
túl rövid elbeszélést a JÓZSEF, A KENYÉRADÓ-ban oly gazdagon feldúsította, még ő is
magától értetődőnek tekinti, hogy tényleg úgy igaz, amiként a hagyományban áll,
nevezetesen, hogy (az általa hozzáköltött összeesküvésben) a pohárnok ártatlan, a sü-
tőmestert viszont jogosan végzik ki. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy Thomas
Mann, mint különben valamennyi törvényisztelő polgár, abban a természetes meg-
győződésben élt, hogy ártatlanokat csakis ritka és kivételes esetekben ítélnék el, té-
vedésből, és az a gondolat, hogy a szándékosan végrehajtott tömeges justizmord és
bírói tévedés (ami korántsem tévedés) már a régi Egyiptomban is része lehetett az ál-
lampoitikának, távol állt tőle. Ez a civilizatórikusan öröklött (ha szabad ekként nevez-
nem) spontán bizalom az állam tekintélyében, a törvényesség elvében, alighanem ez
akadályozott meg annyiakat, hogy a harmincas évek moszkvai kirakatpereit (majd
azok iszonyú ivadékait a háború utáni Közép- és Kelet-Európában) annak lássák, amik
azok valójában voltak: a jog leple alatt folytatott gyilkos terrornak.

Én a fáraó sütőmesterének ügyét egészen másképp látom. Abból indulok ki, hogy
az áthagyományozott szöveg elhallgatja, a letartóztatottak miben „vétkézének az ő urak
ellen” (avagy, az új angol Biblia szavaival, „mivel sértették meg az ő urakat”). Mint már
említettem, a bibliai változatnak nem kell az ilyen csekélységen fennakadnia, hiszen
a két úr ott a Morgenstern Korff urához hasonlatos szerepet játszik, aki a derék
Palmströmöt csupán „a rim kedvéért” kíséri el a cseh faluba. Nekem azonban jogosnak
tetszik a kérdés fölvetése. Tekintve, hogy két népélelmezési miniszterről van szó, föl-
téltezhető, hogy olyan nehézségek merültek fel e téren, melyek az elégedetlenség
kitörésével fenyegettek. Ha azonban egy totalitárius rezsim képtelen elhárítani az ef-
féle elégedetlenség valódi okait, akkor általában olyan intézkedésekhez folyamodik,
amelyekkel eltereli az alávetettek figyelmét a nyomorúságuk okáról, például azzal,
hogy „leleplez” egy nem létező összeesküvést, az állítólagos összeesküvőt pedig meg-
bünteti el nem követett bűnéért. Mert – így mutatja ezt a régi tapasztalat – az aláve-
tettek potenciálisan veszedelmes nyugtalankodása eloszlatható, ha valaki felelőst, egy
áldozati bárányt löknek eléjük. Mi több, az állítólagos tettes iránti gyűlölet még arra
is jó, hogy a hatalmon lévők tömegbázisát pillanatnyilag megszilárdítsa.

Hogyan és hol találják meg ilyenkor az „összeesküvőket”? Egy személy vagy egy
párt, mely a hatalmat egymaga birtokolja, nem teheti, hogy balsiker esetén a lakos-
ság elé álljon, és így szóljon: „Tévedtünk, bocsássatok meg.” Ha ez többször is meg-
ismétlődne, a megszólítottak bizonyára azt követelnék, hogy érdekeik védelmét meg-
bízhatóbb kezekbe adják. Az olyan rezsimnek tehát, amely monopolisztikusan birto-

kolja a hatalmat, hibáiért és az alávetettek érdekeit súlyosan károsító intézkedéseikért másvalakit kell okolnia, és a mindenkori ellenség (márpedig az mindig akad; erről gondoskodnak) ármánykodásaként feltüntetnie. Mivel pedig az ilyen politikai rendszerben csupán egyetlen hatalmi centrum létezik, az ellenségnek, így bizonygatják, ebbe a centrumba kellett becsempésznie ügynökeit. Hogy ezt elhithessék, valami retentően veszedelmes bűnszöveget készítettek a látszatát keltük. Azt azután, hogy résztvevőként kit „leplezzenek le”, vegyenek őrizetbe és büntessenek meg, igen alapos megfontolás után, a hatalom csúsa körüli legszűkebb körben döntük el. (Csehszlovákiában, hogy az általam ismert esetet hozzam fel példaként, annak idején két teljes évig tartott, míg a majd „leleplezendő” összeesküvés néhány megtárgyalt forгатókönyve és szereposztási lajstroma után – Sztálin nyomására – végül, alig hat esztendővel Auschwitz és Theresienstadt után, az elsősorban is antiszemita utat választották.)

A fent elmondottak alapján bizonyára nem keltek csodálkozást azzal, hogy mind a történet hiányzó részleteit, mind pedig a kérdéseimre adott választ a bibliai beszámoló sorai közt vélem megtalálni. Gyanúm, miszerint a pohárnok meg a sütőmester tartóztatása az élelemellátási nehézségekkel állhatott összefüggésben, korántsem tűnik olyan légből kapottnak, ha meggondoljuk, hogy az egész fáraó–József viszonyoknak éppen a rossz termés miatti gond áll a középpontjában. És ez a gond biztosan nem a fáraó álma révén merült föl először, inkább fordítva lehet, úgy, hogy ez a gond annyira intenzíven foglalkoztatta, hogy még az álmába is behatolt – ama világhírű, a tehenekről meg a kalászkokról látott álomba.

A legnagyobb valószínűséggel föltételezhetjük, hogy néhány évvel korábban a rossz termésnek politikailag veszedelmes feszültség lett a következménye, amit a lehető leggyorsabban fel kellett számolni, de legalábbis elcsúszni. Mivel az első lehetetlen volt, hiszen a lakosságnak nem tudtak több élelmet előteremteni, így hát tartóztatták a két illetékes szakminisztert, és eljárást indítottak ellenük, mondjuk a hivatali hatalmukkal való visszaélés, szabotázs, sőt hazaárulás címen. Kezdetben talán abban reménykedtek, hogy ezek az intézkedések szeptenül szolgálnak majd a felgyülemlt népharag, az indulatok levezetésére, és így kihúzzák a legközelebbi termésbetakarításig. Minthogy azonban a jelek szerint a következő évben is rossz lehetett a terméshozam, a sütőmestert ártatlanul halálra ítélték és felakasztották. Miért csak őt, és a másikat nem? Ennek elbeszéléstechnikai indítékaira utaltunk már. Egyébként pedig számtalan feltevésbe bocsátkozhatnánk. A legmegalapozottabb bizonyára az lenne, hogy a sütőmester ellen, az önmaga által kiesztelt bűnyűben eljáró szervnek a pohárnok az ő fogalmaik szerinti „komoly” segítséget nyújtott a vizsgálat során.

Ha azonban ez így történt, akkor új kérdések merülnek fel. A jelentés nem szól arról, hogy vajon kihallgatták-e a foglyokat. Mindössze annyit tudunk meg, hogy együtt ültek „a testőrök főhadnagyának házában levő tömlőben”, és egyes-egyedül Józseffel érintkezhetek. Ha ez valóban így igaz, akkor Józsefnek az ügyben betöltött szerepe mögé hatalmas kérdőjel kívánkozik, mert nemigen vehető el a kézenfekvő gyanú, hogy József folyamatos jelentésekkel láthatta el a vizsgálóhatóságot a két fogolyról, mi több, hogy Józsefet a hatóság már kezdetben is e célból „rendelék melléjük, és szolgálta nekik”; ami viszont arra vallana, hogy bizonyos magasabb helyeken már korábban is felfigyeltek Józsefre, és így aligha volt ő ráutalva a feledékeny pohárnokra, hogy az csak a sütőmester kivégzése után két évvel említse meg őt a királyi udvarban.

Ennek a bibliai kétesztendő időszaknak azonban valami egészen más tartalmat adhatunk. József, akit tízenhét éves korában hoztak Egyiptomba, a tízesztendei szolgálat alatt, míg Potifár házáat vezette és vagyonát kezelte, alaposan megismerte az ország gazdasági életét, a két miniszterrel folytatott beszélgetései során pedig ezen túl is betekintést nyerhetett a változékony gabonatermés problematikájába. A jelek szerint azután két évre lehetett szüksége, hogy mindezek alapján kidolgozza azt a tervezetet, amelynek segítségével leküzdhetette a Nilus-folyás szeszélyei okozta gazdasági és politikai nehézségeket. Ezt a tervezetet helyezhette azután (már akár a főpohárnok közvetítésével, akár pedig ama magasabb helyek közbenjárásával, amit fentebb diszkréten „vizsgálóhatóságként” említettünk) az álmaiban is a termésgondok által gyötört fáraó elé. Csak melleleg jegyzem meg, hogy mennyire elbűvölő költői ödet is ez, egy gazdasági tervezetet álmofejtés formájában ismertetni az uralkodóval.

A politikai kirakatperek típusa az évezredek során is mindvégig hú maradt lényegéhez. A fáraó balvégzetű sötömesterét megszámlálhatatlanul sok hasonló áldozat követte.

És még egy kérdés, amit a József-történet felvet: mit jelent a mi szekularizált gondolkodásunk számára az a kifejezés, hogy „*az Úr Józseffel vala*”? Értelme a bibliai kontextusban világos: Isten József fölé nyújtja védőlemező kezét, segíti őt, hogy minden veszélyt kiálljon, sőt legvakmerőbb emberi törekvései beteljesedését is szavatolja. Mi azonban egy emberek faragta történettel állunk szemben, egy mesteri elbeszéléssel, amelynek egy férfi Istennek tetsző életét kell példaszerűen és tanulságosan megjelenítenie, és amelynek didaktikus célja mind a mese felépítését, mind pedig a hős alakját eleve megszabta. Ki vala hát ténylegesen Józseffel? Az egek és a föld ura-e, vagy pedig a mesemondás és a palavessző mestere?

Libuše Moníková

TÉMÁNK: A KASTÉLY

Hogyan születik meg kivetítésekből a hatalom

Szaszovszky József fordítása

I

Amikor megérkezik, K. nem látja a kastélyt. Csak miután eltöltött egy éjszakát a faluban, s az éjszakai fogadóbeli kihallgatás során kilétéről faggatják, és a kastély váratlanul igazolja – csak miután elvesztette tájékozódóképességét, akkor válik fogékonnyá azoknak látásmódjára, akik a faluban születtek. Reggel már jól láthatóan ott áll előtte a kastély, s első pillantásra megfelel várakozásának. Közelebb érve, a kastély falusi házakból összehordott nyomorúságos városkának bizonyul – mintegy a falu délibábjának (honnan is meríthettek volna más képet a parasztok?).

„*Idegéneknek sohasem tetszik*”, mondja a tanító, s önmagára utalja csalódásával K.-t. K. kapcsolatkeresése, engedékenysége hatástalan ebben a közegben, csakhamar belefárad – már a rövid beszélgetés nagyon elfárasztotta –, s bár órák hosszat gyalogol a kastély felé, az ugyanolyan távolságban marad tőle, K. nem ér közelebb hozzá.

Ettől kezdve többé nem esik szó a kastély külsejéről; mint látható, a K. által érzékelhető valóságnak többé nincs jelentősége, mert K. érzékelőképessége immár nem számít.

Zentúl mások informálják – arról is, mit lát és hall –, beilleszkedett a szorongató, mozdulatlan közegbe; fokozódó fáradtsága jelzi alkalmazkodását, belenyugvását a viszonyokba.

A kastélyhoz vezető úton sohasem ér véget a falu; minden, amit K. megtud a kastélyról, a faluból ered, és oda tér vissza, mint az országút, melynek a kastélyhoz kellene vezetnie, de csak a falu végtelenségét tárja elébe.

A kastélybeli hivatalnokok rangjáról a falu lakói világosítják fel; jelentőségük azokban a csapásokban tükröződik, amiket egy-egy hivatalnok elmaradása jelent a falusiaknak.

Gardena „*rettenetes hírsége*”, egész életen át tartó várakozása Klammra adja meg Klamm jelentőségét, nem pedig hivatali munkája, melyet amúgy sem ismer senki.

Barnabás családjának nyomora, önfeladása abból fakad, hogy a feltehetőleg megsértett Sortüni hallgat, s ezzel minden szemrehányástól, minden büntetéstől megfosztja őket; a család nem szembesül cselekedetének következményével, s ezáltal tartását veszti a falu világában.

Ezek a futó, véletlen találkozások, melyek a falu lakóinak sorsává nőnek, eleve- nebbek emlékeikben, mint a merev, vigasztalan jelen. Állandó regresszió a falu állapota; a gyerekek koravének (K.-val folytatott beszélgetésében Brunswick Jancsi éppen olyan penetráns jóindulatot tanúsít, mint Karl Rossmann az AMERIKÁ-ban a fűtő iránt), a férfiak gyerekesek, az asszonyok kimerültek. A kastélybeli történetek a múlt- ra utalnak, és a falusiak különböző interpretálásában miúkus képződményekké szövődnek össze. Valóság és képzelet között, falu és kastély között nem vehető ki biztos határ, a kastély pletykák és várt sorscsapások révén „diffundál” a faluba; másfelől a kastély különböző előőrseinek figurái (tűkárók, küldöncök, kocsisok) kiábrándítóan hasonlítanak a parasztokra a maguk kopottságában.

A kastély legrangosabb reprezentánsa, Klamm (a cseh *klam* látszatot, színlelést jelent) kitér minden kisajátítás, minden egyértelműség elől azáltal, hogy a döntő pillanatokban távol marad, vagy nem visel nevet; Barnabás, a küldönc, sohasem tudja, ki előtt áll a kastélyban. A sokféle változatból, melyekkel Klamm K.-nak szolgál (Gardena, Frida, a falu előjárója, Momus, Erlanger), K.-ban álmokép bontakozik ki. Legközelebb az üres szőnyeg kerül Klammhoz, ahol őhelyette rekvizitumait, a finom szőrmét, a konyakot élvez.

Bárhon mutatkozzék is Klamm a faluban, nyomban összegyűlnek a falubeliek; megjelenése eseményszámba megy. Gardena a kulcslyuknál tolakszik Pepivel és Momusszal, és izgatottan tudósítja K.-t Klamm elutazásáról, anélkül hogy K.-nak alkalma nyílna egyetlen pillantást is vetni Klammra. Frida meghökkenítő ajánlata K. érkezésekor, hogy megmutatja neki Klammot, egy mozdulatlan alakra enged pillantást; később a Fridát szólító hangot K. ugyanabból az irányból hallja. Ebben az időpontban K.-nak még semmi oka, hogy kételkedjék (mint ahogy a későbbiekben sem fog) Klamm valóságos létezésében.

Kafka fukarkodása az evidens pillanatokkal utólag a tökéletes alibiüzem jelzése-ként fogható fel: Klamm mint járkáló bálvány, mint viaszfigura, melyet egyik hely-ről a másikra tolnak. Akárcsak a kastély minden rangosabb hivatalnoka – Sordini, Sortini, Vallabene –, Klamm is csak a szavak által él.

Ha a falutitkárok még éppenséggel meg-megjelennek – többnyire félénk szófu-karsággal, egyetlen funkciójuknak az látszik, hogy feletteseik létéről tanúskodjanak („*Klamm nevében*” gyözködi Momus K.-t) –, a tulajdonképpeni, kastélybeli rangfoko-zatok előtt megszűnik a kastélybeli hatóság bizonyíthatósága. („*Mégis vannak a falu-ban, akik esküsznek rá, hogy Momus maga Klamm, és senki más. Így szedik rá az emberek sa-ját magukat*”, mondja Olga K.-nak.)

Klamm hatalma korlátlan, mivel semmiféle közvetlen megnyilatkozással nem üt-közik bele a realitásba. Az alacsonyabb rangfokozatúak utasításai helyettesítik a föl-rendelt célokat, és a falu lakói előkészítik a talajt, az alapot a hatóság kívánságaihoz és rendeleteihez. Korántsem igaz azonban, hogy a falubeliek a kastéllyal szemben gyámoltalanok és beszámíthatatlanok volnának, hogy a kastély hivatalnokainak fa-lubeli szoknyavadászata a függőségi helyzet kihasználása volna: sokkal inkább a falu-beliek implikálják ezt az elnyomást a maguk képzelgéseibe, a hivatalnokok mozgat-ható állványaiiba (a kastély által adományozott túzoltófecsckendő megérintésének kényszereként is).

A kastély beavatkozásai valójában a falubeliek döntései, a hatalomgyakorlásról val-lott elképzeléseiket ruházzák rá a kastélybeli hatóságra, mely éppoly kaotikusan és áttekinthetetlenül működik, mint a falu előjáróinak hagyományos közigazgatása.

A kastélyban burjánzó egész hierarchia a falu eszmei egyetértésén alapszik, a be-zárt közösség helyi hangulathullámzásából fakad.

Ez az épület, melybe sohasem szabad belépni, ezek a hivatalnokok, akiket senki sem lát – akkora hatalommal felruházva, amekkorát csak el bír viselni a falu, vagy in-kább amekkorára társadalmi önfenntartásához szüksége van –, mindezek a falu kol-lektív kivetítései, egységes diszkurzusa, rendíthetetlen felépítménye.

2

Stanislaw Lem A TELJES ÜRESSÉG című művében az Új Robinson elképzelt alakokkal népesíti be lakatlan szigetét, és kibogozhatatlan kötelezettségek egész birodalmát te-remti meg magának általuk. Az a logikai erőfeszítés, mellyel alakjait egymással szem-ben mérlegre teszi, és érzéki valószínűségük határán egyensúlyozza, kimerítő óvin-tézkedés szellemi integritásának biztosítására.

Egyvalamit tud: elődje, Robinson Crusoe, Defoe, az író által teremtett alak volt; Selkirk, az igazi matróz csak elállatiasodott, szavafogyott lényként maradt életben.

Defoe puritánja minden kételyen felül állt, mivel állandó párbeszédet folytatott I-stennel, átengedve magát az ő szigorú gondviselésének. Lem hajótöröttjénél Isten nem merül fel. Egyedül maga a hajótörött felelős környezetéért és azért, ami vele is-tentelen magányában történik.

„*Néhány pillanattig kentaurokra támad vágya.*” Azután ráeszmél, hogy nem engedheti meg magának a tökéletes lények luxusát, és megteremtí Glummot. Glumm némán alá-zatos és derűsen kővér szolgál, ki urának ama felismeréséből született, hogy a de-mokráciát mostanáig, „*mint minden ember (ebben bizonyos), csak szükségből viselte el*”.

E figura szerepe Robinson azon elhatározásából fakad, hogy Glumm munkáját akarja látni az odahelyezett gyümölcsökben, az elkészített ételekben, forró kövekkel vasalt nadrágjában, amikkel gondolatlanul éjszakai tevékenysége eredményeként napközben találkozik.

Glumm néma szolgálatai nem sok elevenséget eredményeznek hosszabb távon – szinte mintha nem is létezne. Robinson megteremti hát magának Sment, a kuktát, hogy az csínyeivel színt vigyen úr és szolga egyhangú viszonyába. Smen jelenléte azonban nagyon elvonja Glummot kötelességeitől, és Robinson akaratlanul is kénytelen odafigyelni veszekedéseikre. Glumm zsémbes és egyre hanyagabb lesz. Ezen már Smen elkergetése sem segít. Robinson végül kénytelen elbocsátani Glummot, elköveti azonban azt a hibát, hogy a hajóról való igazi pénzzel fizeti ki. Az otthagyt pénzdarabokat nem tekintheti másnak, mint a szolga sértő gesztusának.

Glumm nemi is tűnik el igazából, csak nem áll tovább Robinson rendelkezésére. Robinson úgy látja, hogy Glumm melle bozontja ott lengedezik a kókuszpálmák koronájában, hallja, amint a végelgyengülésben szenvedő bálnákat szidalmazza a szirtokról, sirályokéra emlékeztető hangon. Bármerre néz, bárhová fülel, mindenütt erre a gondolataiból rosszul törölt figurára bukkan.

Robinson ezek után felfogadja Hétközepét, és ráruházza Glumm feladatait, fehérneműjét azonban nem vele mosatja. Ellenkezőleg, éjszaka felkel, és még Hétközepe hajóról hozott holmiját is maga mossa ki.

Robinson vigyáz, nehogy Hétközepe konkretizálása olyan szintet érjen el, ahol már minden hiábavaló volna, ahol a lány anyagtalansága kétségbe ejtené. Elővigyázatosságból ezért egy harmadik lábbal is ellátja, így tévc elérhetetlenné a maga számára.

Később kusza rokonságban lévő alakokat iktat maga és Hétközepe közé, akik mind ad hoc elkialtott nevekből és ötletfoszlányokból keletkeznek, ahogy – pusztítólag – kinyújtja kezét Hétközepe után.

Szélsőséges ontológiai és szemantikai gondolatmenetekkel (ahol már nem tesz különbséget orrok és órák között) próbálja meg elfojtani vágyát Hétközepe iránt. Világa túlduzzad: az elsőnek kitalált alakok hallucinatórikus önosztódásával másodfokú figurák keletkeznek (a végén Glumm nénikéjének macskája így szidja Robinsont: „*Té lábkiiszaggató*”).

A teremtés önállósodik, és már maga organizálja teremtőjét.

3

Robinson elnevezési orgiái, a szerepek és kapcsolatok osztogatása, a gyors diszponálás hajók megfenekléséről, segédanyagok előteremtése az újonnan kitaláltakhoz – ez a sok energia, amibe egy félig-meddig hihető világ megteremtése kerül, a falubeliek fáradalmaihoz fogható, ahogyan a kastély rendszerét kiépítik és működtetik.

Lem tébolyító paradigmája nélkül nehéz lenne felfedezni A KASTÉLY-ban a hatalom manifesztációjának kivetítéses jellegét: az ábrázolt viszonyokat történelmileg adottnak és a parasztok tehetetlenségét hihetőnek érezhetnénk.

A falu szigetszerű fekvése elősegíti a kollektív örület kialakulását. Hosszú teleik tartargiájában a kastélyról szóló történetekkel ütük agyon az időt. A történeteket túlnyomórészt asszonyok beszélnek el, akik heves érzelmeikkel fogékonyá teszik a falut a kastély iránt. Potenciális meghitt kapcsolatuk a hivatalnokokkal és az ebből faka-

dóan maguknak vindikált tudás (ahogyan Gardena beleképzei magát Klamm imágójába) biztosítja számukra a falu sorsa őrizőinek szerepét. (A fiatalabb férfiak – Barnabás, Artúr, Jeremiás, Jancsi – esetében is látunk arra utaló törekvéseket, hogy objektumként beletartoznának a kastély szexuális kódébe.) Végso soron K. tartózkodási helyéről is a nők döntenek. Állandó és folyamatos részvétük, mely többnyire K. továbbtessékelésében nyilvánul meg, egyik szálláshelyről a másakra irányítja őt, egészen a cselédlányok kamrájáig (Brunswick Jancsi és Gerstäcker anyja érdeklődik iránta, Amália üdvözetét küldi, Frida szereti – mindez nem kevés egy olyan faluban, ahol már az első napon kioktatták: „*nekünk nem kell vendég*”). A legnyomasztóbbak Gardena ésszerű felvilágosításai, melyek a kastély logikájához igazodnak, és K.-t negatív predestinációként kísérik minden útján.

Amália, aki nem tett eleget egy kastélybeli hivatalnok, Sortini felszólításának, családja romlását idézi elő ezzel a faluban. A páriaszerep, mely ennek következtében Barnabás családjának osztályrészül jut, nem von neheztelést Amália fejére a családtagok részéről, sőt inkább növeli tekintélyét. Amália azon a napon magához ragadta a család vezetését. Kényszeríti a többieket, hogy folyton az ő bizonytalan sorsával foglalkozzanak, hallgatásával uralkodik rajtuk – ahogyan a kastély a falun.

Hatalma elkövetett tettének tekintélyéből fakad; mintha Amália ellenkezése is része volna annak a csöndes közmegegyezésnek, hogy nem jó próbára tenni a kastélybeli hivatalnokok természetét.

Kafka szexuális metaforák nála szokatlan sokaságával mutatja be Sortinit: az új tűzoltófecske alapos megtapogatása (amiben Barnabás nem akar részt venni, és ezért apjától verést kap), az új trombitákkal csapott zenebona, az előremeredő kocsi-rúd, melyet Sortininak át kell ugrania, hogy Amália közelébe kerüljön – mindezen apparátus szembeötlőbben van jelen, mint a hivatalnok félenk kis alakja, oly hatásosan és tökéletesen, hogy a figurát alig venni észre attribútumai közepette. (Arno Schmidt értelmezésében Sortini a kastély péniszé.)

A mulatság július harmadikán zajlik: Kafka születésnapján. Úgy tűnik, a kastélynak nincs kifogása az ellen, ha a falubeli nők kitérnek a közeledés elől; így Klamm is azt tudatja K.-val, hogy meg van elégedve a munkájával – ami mindaddig csupán annyiból állt, hogy elhódította tőle Fridát.

Barnabás családjának kulcshelyzete van a faluban. A kastély megsértéséért járó büntetések rendjének hiányában maga a család kezdeményezi saját kiközösítését, a kapcsolatok megszakítását a faluval. A falubeliek habozva alkalmazkodnak („*Észrevetlek, hogy nincs érönk kívágni magunkat a levélhistóriából, és ezt nagyon rossz néven vették tőlünk*”).

A család olyan odaadással veszi el társadalmi presztízsét, mintha egy hézagot akarna betölteni a rendszerben, egy gazdátlan helyet akarna elfoglalni – az áldozatét, hogy páratlan nyomorúságával demonstrálja a kastély hatalmát.

Az apa búcsújírásai, hogy egészségének és a család utolsó javainak feláldozásával rábíri az alacsonyabb rangú hivatalnokokat a bün megbocsátására, csak gyorsítják a család tönkremenetelét. Nem ér el semmiféle engedményt, csak időnkénti bántalmazásokat, mert büntetést követelven olyasmit kíván, ami meghaladja a szépszámú titkárhad döntési autonómiáját. Az illetékességek áttekinthetetlen zavarában elszüllyednek önfeljelentő kérvényei.

Így hozzák mozgásba a kastély kitalált elnyomó mechanizmusát maguk az érintettek.

Ez a megbélyegzett család, melynek nevét a faluban nem ejtik ki, melynél K. a kastély helyett kiköt, a maga érinthetetlenségében, a falutól való távolságában a legközelebb van a kastélyhoz. Bemutatja, miként funkcionálhatna a kastély.

Az, ahogyan Barnabás a kastély küldöncévé nevezi ki magát, és ahogyan azzá válik, a kastély geneziséét szemlélteti. Barnabás funkciójában egyik oldalon sem kételkednek – sem a faluén, sem a kastélyén (a kastély K. földmérésében sem kételkedik, a falu valósága azonban nem tudja K.-t mire használni).

Amint K. csalódására Barnabás fényes küldöncruhája alól piszkos parasztgúnya kandikál elő, a kastély látványa mögött is ott van az épületek kopottsága.

A kastély előtörténetéből az is kiderülhetne, hogy az a falu korábbi, természetlen fekvése miatt elhagyott helye volt. Reális romjai ürügyül szolgálhatnak a falunak a maga kivetítéseire. A falu ezen a szemétdombon rakja le az elérhetetlenségről, messzeségről, hatalomról táplált elképzeléseit, mind, aminek nem jut hely a falu csekély társadalmi szintkülönbségeiben. Ezzel a napról napra csillogóbbá váló képződménnyel szemük előtt polarizálódnak a belső viszonyok a faluban: vannak páriák, vannak újjgazdagok, és van sejtelem a hatalmasokról. Ez utóbbiak jelentőségét közvetíteni kell, nehogy a kastélyba vetett hit tetszőleges egyéni irányokat öltjön. A nézeteket helyesbíteni kell, hogy a falu tartós örületű népközösséggé váljék ebben a konszenzusban.

Ahogyan Barnabást hirtelen foglalkoztatni kezdte a kastély a K.-nak írt levéllel, úgy támadtak a kastélyprojektumból újszerű, magában a faluban alkalmazhatatlan funkciók. Fel kell tételezni, hogy ezeket a faluközösség nélkülözhető tagjai töltik be. K. közvetítők önelégült hierarchiájával találkozik, egy sor falutitkárral, akik utasításokat és kiutalásokat osztogatnak a saját földméréséhez fogható jelentőségű munkákra.

A rangban fölöttük következő funkcionáriusok minden reggel értelmetlen harcot folytatnak az Udvarházban a feldolgozandó aktahalom elosztásáért, melynek során még az aktaosztogató szolgának sem kerülnek a szeme elé; általában csak mohó kezek nyúlnak ki az ajtóréseken, hogy behúzzák a kötegeket. A kastélyhoz tartozók legszembeszökőbb attribútuma, a megmutatkozástól való idegenkedés ezen a fokon tehát már olyan messzire megy, hogy akár név és arc nélküli statiszták is átvehetnék szerepüket.

(A hivatalnokok féltékenysége a falu legbiztosabb argumentuma, hogy védjék a kastélyt maguk és mások romboló kíváncsiságától.)

A hipertrofizált kötelességteljesítés üresjárata az álmod is felemészti, a hivatalnokok nem ismernek pihenést; Bürgel még az ágyban is kérelmezők éjszakai támadásairól képzeleg, akik betévedhetnek hozzá, és akiket nem utasíthatna el – ám ez „*egyáltalán nem fordulhat elő*”, biztosítja K.-t, aki betévedt hozzá, de semmit sem akar tőle.

Az ajtók mögött tehát reális személyek vannak; az alaktalanul maradt átmenetek is betöltik a projekciós rendszerben.

A kastélynak ezek a káderei a falu rovására élnek, életerőit fogyasztják. „*Hát mire gondoljunk? Ki van itt még azonkívül?*” – kérdezi K.-tól Momus, az egyik falutitkár.

A kastély-egoizmus kapzsisága elől a falubeli magánkapcsolatoknak ki kell térniük. Erlanger azt kívánja K.-tól, hogy Frida menjen vissza az Udvarház söntésébe, nehogy Klammot a viszonyok változása megzavarja. Okfejtése a következő:

„[...] Ez persze jelentéktelen változás, valószínűleg mindenkinek, Klammnak pedig egészen biztosan. [...] Minden zavaróan hathat, a legkisebb változás az ártószótalan, egy régóta ott levő

kis piszokfolt eltávolítása éppúgy, mint egy új szolgálólány. Persze Klammot mindez nem zavarja [...] arról szó sem lehet, hogy Klammot zavarná. Mégis kötelességünk annyira vigyázni Klammi kényelmére, hogy olyan zavaró mozzanatokat is kiküszöböljünk, amelyek az ő számára nem azok (és számára valószínűleg egyáltalán nincsenek is zavaró mozzanatok), amennyiben megítélésünk szerinti nélkül zavaró mozzanatok lehetnének. Nem ómiatta, nem az ő munkája érdekében küszöböljük ki ezeket a zavaró mozzanatokot, hanem a saját érdekünkben, a saját nyugodt lelkiismeretünk és nyugalomunk érdekében. Ezért kell annak a bizonyos Fridának azonnal visszatérnie az ivóba, talán éppen azzal fog zavarni, hogy visszatér; nos, akkor inkább elküldjük; de egyelőre vissza kell térnie. [...] Személyes érzelmekre közben nem lehetünk tekintettel, ez egészen természetes [...]”

Erlanger követelése ekkorra már meghaladottá vált; Frida elhagyta K.-t, és visszatért az Udvarházba. Amilyen kevésbé tud K. eleget tenni a kastély parancsának, éppoly kevésbé láthatók a kastélynak olyan reális eszközei, melyekkel keresztülvihetné kívánságait. Az egész csupán játék a felépítményben, amellyel a falubeli eseményeket függővé teszik a kastély jóváhagyásának aurájától.

Reguláris kastélybeli erő létét a falu lakói sem állítják. „Csak ellenőrző hatóságok vannak.” – Valóságos ebből annyi, hogy számítanak az ellenőrzésre.

Végrehajtókról maga a falu gondoskodik. „Nem valami elkövetkezendőtől féltünk, hanem már attól szenvedtünk, ami van; máris a büntetés állapotában voltunk”, írja le Olga a család nyomorúságos állapotát.

A projekciós rendszer stabil, és fenntartja önmagát. Annak, aki ezzel kapcsolatba kerül, át kell vennie a kollektív optikát, egyéni távolságtartása és kritikus szabadsága mit sem használ, sőt elvész a remélt beilleszkedés kedvéért. Ezért világosíthatja fel kockázat nélkül a falu előjárója K.-t, hogy a fogadó telefonja, melyen K. első megerősítését kapta a kastélytól, csak egyfajta zeneautomata a parasztok szórákkoztatására. Világosan ezt mondja: „Igazi kapcsolatba még sosem került a hatóságainkkal. Ezek az érintkezések mind látszólagosak, ön azonban, tájékozatlansága folytán, valódiaknak véli őket.”

K. már szilárdan a kastély gondoskodása alatt áll.

4

A kastélykivetítésben való kollektív részvétel és annak élettartalommal válása a falu feszültségigényéből fakad, reális környezetének szegénységéből, játékterének szűkösségéből.

Hogy zárt rendszerek miként gondoskodnak maguknak ellenségről, ellenőrzésről, imaginárius veszélyekről, ez a téma egyre nyomatékosabb hangsúlyt kap az irodalomban. Így Lars Gustafssonnál egy „Magora környéki sziget” lakói már életükben mennyet és poklot állítanak fel maguknak; ez utóbbiban vegetál a lakosság egy része, higanybányákban, megtokkanva, kopaszon és fogatlanul, s aranyat és a lakosság szerencsésebb felének, amit észrevétlenül bizonyos helyeken kell letenniük. Hogy ki melyik osztályba kerül, arról sorshúzás dönt: bárkit sújthat. E fatalitás elé nem épülnek oda a szokványos társadalmi támaszok; családi kötelékek, kapcsolatok, intézmények, promiszkuitás, megvesztegethetőség mit sem számítanak. Ennek a megosztásnak az archaizmusa a lakosság elzárkózásáról tanúskodik, mely semmilyen szociális összehasonlításra sem nyílik meg.

Zárt projekciós rendszerek Stanislaw Lemnél is találhatóak. A XVI. LAJOS GRUPPEN-

FÜHRER-ben Dél-Amerikába menekült SS-tagok monarchikus udvartartást létesítenek az őserdőben; az udvari nyelv a számukra szinte ismeretlen francia, melyet ezért likőrös- és pálinkásüvegek címkéiről lesnek le, és ezzel a szókinccsel kell kielégíteniük az állami és a hétköznapi élet minden szükségletét.

Hogy mindez mennyire elengedhetetlen az ilyen rendszerekbe tartozóknak, azt a legdrasztikusabban Lem FÜRDŐKÁDBAN TALÁLT EMLÉKIRATOK-ja fejű ki, a „palackposta-irodalom” e jeles alkotása.

Más példa Wedekind műve, a MINE-HAHA. Ebben kizárólag pletykák tartják össze a fiatal lányok nevelőotthonát; suttogások a rútsággal megvert szolgálókról, akik valaha állítólag szökésre szánták el magukat.

Lemnél egy olyan család modellje is megtalálható, melynek egy gyengeelméjű gyilkossal – a család fiával – kell valamiképpen boldogulnia; úgy döntenek tehát, hogy a fiú zseni (A FÉLKEGYELMŰ).

Edward Albee NEM FÉLÜNK A FARKASTÓL című drámájában egy fiúgyermek közös projektálása a veszekedésekben felőrlődött házaspár utolsó menedéke, a szerencsétlen dúasz összetartó gittje.

Mindezen vázlatok azt mutatják, hogy a kivetítés bűvöletében tartja a kivetítőket. Végso soron hatalomhoz is alapul szolgálhat az egyik vagy másik szerep választása.

A kastély uralmának elve, a falu féltudatos döntése önnön elnyomatása mellett Kafka saját fordított megközelítésében válik legvilágosabbá. MI AZ IGAZSÁG SANCHO PANZA ÜGYÉBEN? című írásában helyreigazítja a hagyományos úr-szolga viszonyt:

„Sancho Panzának, aki egyébként sosem dicsekedett ezzel, sikerült az évek során egy halom lovag- és rablóregény segítségével ördögél, akit később Don Quijoténak nevezett el, az esti és az éji órákban oly módon elléritenie magától, hogy ez azután nyakra-főre követte el a legőrültebb letteket, melyek azonban előre meghatározott cél híján, ami különben épp Sancho Panza lett volna, senkinek sem ártottak. Sancho Panza szabad emberként, talán bizonyos felelősségérzetől is vezérelve követte Don Quijoté kalandozásain, ami élete végéig igen nagy és nem is haszontalan mulatságot biztosított számára.”

5

Kivetítési rendszerek fennmaradásuk érdekében valamennyi érintettől megkövetelik, hogy folyamatosan foglalkozzék a rendszer struktúrájával. A totalizált terület annál kitörésbiztosabb, minél teljesebben irányul a lakosság kíváncsisága, ingerszükséglete a rendszer eseményeire.

Magányos kremlbeli éjszakáin Sztálin szeretett pezsgős tivornyákon westernfilmeket nézni, válogatott kísérete végkimerültéig; Gary Cooper volt a kedvence. A nép természetesen nem férhetett hozzá az ellenséges propagandaanyaghoz. Hasonlót Goebbelsről és Hitlerről is feljegyeztek.

A rájuk parancsolt unalom, az ingerszegénység révén lehet az embereket legbiztosabban magasabb célokra hangolni, elemi érzékelőkduktól elvezetni az üres jelentőségteliségek pátozához. (A határozott ellenállás megszerveződését a konszenzus veszélyességének általános belátása bénítja meg. Így zárt rendszerekben gyakran kihallgatója az egyetlen, aki előtt az ember kinyilváníthatja nézeteit, mert „senkit sem nézeteiért üldöznek, hanem csak a törvény megsértéséért”, írta Ludvík Vaculík a kihallgatók hozzáállásáról [Die Zeit, 1973/3.]. A törvényt nem ismerve azonban a lakosság összetéveszti a nézeteiket a tiltott tettel. A rendszer belterületére való koncentráció olyan

híresztelések következménye, melyek főként vélt tilalmakkal és azok elképzelt következményeivel foglalkoznak.)

A kastély materiális sivársága érzelmi ragyogással bír a falubeliek szemében; egy kendő, egy főkötő, egy magasba ugró küldönc homályos fényképe (Gardena egyetlen dokumentuma Klamhhoz fűződő hajdani kapcsolatáról) devocionáliák, mint a kitüntetések, lobogók, pártjelvények az irodalmon kívüli világ számára.

Félénk hivatalnokok a Kreml falai mögött: hétköznap nem is láthatók, de ettől nem lesznek kevésbé hatalmasak a lakosság szemében. Akár eleget tesznek a tömegek a számtalan rendeletnek, határozatnak és szocializmusépítési kötelezettségnek, akár kibújnak alóla a maguk ravaszságával – már pusztán az ezzel járó kivettítésekkel is nő a tribünök kádereinek hatalma. Az ezt követő erőszakdemonstrációk már előkészített talajra hullanak: betömik a rendszer hézagait, és realizálják a tőle függők tehetetlenségét.

Kafkán túlmenően – a viszonyok megváltoztatásának útja a kizsákmányoltak félelmén keresztül vezet. Lemondani egy oltalmazó, közmegegyezésen nyugvó világról, ez az első elutasítása az uralmi kapcsolatoknak, a bizalmatlanság kinyilvánítása minden rezsimmel szemben.

A KASTÉLY-ből vett idézeteket Rónay György, a MI AZ IGAZSÁG SANCHO PANZA ÜGYÉBEN? szövegét Tandori Dezső fordításában közöljük.

Mezei Árpád

KAFKA RÖVID TÖRTÉNETEIRŐL

Kafka rövidebb történetei együtt huszonöt íves könyvet töltenek meg. Van köztük néhány soros, és van negyvensoros. Ebben a tanulmányban azt igyekszem megmutatni, hogy messzemenő különbözőségük ellenére a történetek igen szorosan összetartoznak, sőt egyetlen logikai fonálra felfűzhetők. Világos, hogy ezzel a tárgyalással a történeteket nem merítettem ki, minthogy egyezéseiket mutatom meg, és figyelmen kívül hagyom különbözőségeiket.

A fonál, amire a történeteket felfűzöm, a következő.

A vallás és a tudomány egyetértenek abban, hogy a világ, amelyben élünk, hierarchikus felépítésű, alacsonyabb és magasabb létszintek különböztethetők meg benne. A tudomány szerint a magasabbak az alacsonyabbakból fejlődnek ki, a legmagasabb az ember és az emberi társadalom. A vallások szerint ennek ellenkezője érvényes, az alacsonyabbak keletkeznek a legmagasabból emanáció útján. Azonban vannak tanok és szerzők, akik szerint mindkét irány lehetséges. Az arab filozófus Alfarabi szerint a létrán felfelé és lefelé is lehet haladni. Hasonló tételt találunk a XII. század körüli kalabista könyvben, a BAHİR-ban. Leibniz szerint evolutio mellett involutio is van.

A történetek ezzel a kérdéssel foglalkoznak. Alapmegállapításuk az, hogy minden

emelkedés lehetetlen. Az egyedül lehetséges változás a süllyedés, ami után minden újra felszállás elvetélt kísérlet marad.

Induljunk ki az ADD FÖL! című néhány soros történetből. Az elbeszélő idegen városban a pályaudvart keresi, és észreveszi, hogy vonatja rövidesen indul, sietnie kell. Szerencsére egy rendőrrel találkozik, akit megkérdez. – *Tólem akarod megtudni az utat? – Igen – mondtam –, mert magam nem találok. – Add föl, add föl! – mondta, és nagy lendülettel elfordult, mint aki nem akarja, hogy nevetni lássák.*” (Tandori Dezső fordítása.)

A szöveg nyilván szimbolikus. Valamilyen célhoz vezető útról van szó, amit egyedül nem találhat meg az ember. Az arra hivatott irányító azonban nevetve elutasít. A felfelé, a célhoz vezető út így meg nem található. A VÁROS CÍMERE történetben azután Kafka határozottan bekapcsolódik a probléma évezredes irodalmába. A Bábel-torony építéséről van szó. Itt a cél világos: az ember egyenrangúvá akar lenni az istennel. Az eszme oly grandiózus, hogy ha egyszer felmerült, az ember róla többé le nem mond. A módszer a történet szerint meghatározott: a tudomány az, ami a problémát meg fogja oldani. Minthogy jelenleg a tudásunk nem elegendő, legjobb várni a munka megkezdésével, közben mellékkérdésekkel foglalkozik a város. Bizonyos idő múlva már világos, hogy a probléma megoldhatatlan, de addigra mindenki az előkészületeken dolgozik, és így a terv feladása lehetetlen. A várost a legenda szerint végül valamilyen hatalom fogja elpusztítani.

Eszerint az emelkedés lehetetlen, ha a cél bűnösen túl magas. Az EGY FALUSI ORVOS szerint bizonyos formában mégis elérhető, és volt kor, amikor az emelkedés meg is történt. Azonban közben az ember lesüllyedt, és így lehetetlenné vált.

Az EGY FALUSI ORVOS a KIRÁLYOK KÖNYVÉ-ben szereplő Illés próféta történetének mai változatát tárgyalja. A próféta a KIRÁLYOK KÖNYVE szerint halott gyermeket támasztott fel, és végül tüzes szekéren a mennybe emelkedett. A falusi orvos a mai kor prófétája. Beteg gyermekhez hívják, de lova éppen kimúlt. Váratlanul egy durva fickó érkezik, két nyilván démoni lóval, és így a doktor elindulhat. A leírásból világos, hogy a durva fráter az ördög. A doktor megérkezik a beteg ifjú házához, ahol az egész család és sok falubeli fogadja. A gyermeknek nagy nyílt sebe van, kisujjnyi nagyságú kukacokkal (amire a tanulmány végén visszatérek). A család a doktort levetkőzteti, és a beteg mellé fekteti. Közben egy dalt énekelnek, aminek refrénje: „*Hisz' csak orvos, orvos ő!*” (Gáli József fordítása.) Világos, hogy itt prófétára volna szükség. Fokozatosan mindenki elveszti hitét a doktorban, aki végül meztelenül menekül a démoni lovak egyikén. Szemben a prófétával, aki tüzes szekéren a mennybe jutott, a démoni állatok a végtelen jeges úton a semmibe viszik.

Mennybemenetel helyett tehát pokolra jutás van. A büntetés valamennyire indokoltnak tűnik: az orvos háttérbe szorítja a papot nagyon is elégtelen tudományával, amiben ő maga is kételkedik.

Ezekben a történetekben az emelkedés és süllyedés problémája egyedi, kivéve a Bábel-torony történetét, amelyben az emberiség problémájáról van szó. A KÍNAI FAL ÉPÍTÉSE viszont egy meghatározott kultúra, meghatározott nép története. A történetben előfordul a feltevés, hogy a nagy fal tulajdonképpen a Bábel-torony, de az elbeszélő elutasítja a feltevést. A Bábel-torony alapozása volt rossz, viszont ötven évvel a fal építése előtt intenzíven kezdtek az építéssel foglalkozni, és így mindenki teljesen tisztában van az alapozás módzataival. Ennek ellenére az derül ki, hogy a fal is megoldhatatlan. Feltehetően ezért van, hogy a vezetőség apró, összefüggés nélküli szakaszokban építte, ami viszont értéktelenné teszi a védelem szempontjából. De

ez a védelem is problematikus. A közhit szerint az északi nomádok ellen védene, de az előadó déli, ahová a nomádok soha el nem juthatnak, és így az is kétséges, mire jó az egész. Feltehetően a vezetőséget éri valami felsőbb megvilágosodás, de az előadó senkit nem talált, aki bármit tudott volna is a vezetőségről. Lehet, hogy a császár, aki-ben a nép hisz, létezik, de lehetetlen, hogy egy alattvalójával személyes kapcsolatot teremthessen. A környező arisztokrácia érdekei mások, az apparátus végtelenül bonyolult.

A végkövetkeztetés az, hogy a kormányzat problémáját eddig egy kormány sem oldotta meg, és egy nép sem volt, amely kormányzatát ebben elegendően támogatta volna. Azt, hogy ennek mi a következménye, a történet nem tárgyalja. A kérdés viszont a középpontba kerül a nagy fal-történet egy töredékes változatában és a RÉGI HISTÓRIÁ-ban. Ezekben a lényeg az, hogy teljesen démoni barbárok tanyáznak a császár palotája körül, és fekete nyilaikkal lövöldöznek rá.

A kultúra tehát visszasüllyed a legsötétebb barbarizmusba. A KORMÁNYOS-ban pár sorban a probléma lényegéről van szó. A hajó kormányosát egy nagy, sötét alak félrelöki, rátapos, és átveszi a kormányt. A kormányos hívja az embereket, és kérdi: *En vagyok-e a kormányos? Az emberek fáradtak, kevés érdeklődéssel igent mondanak.* Azonban a nagy sötét alak rájuk kiált: *Ne zavarjatok – mire az emberek végleg hozzá szegődnek, és visszamennek helyükre.* A történet a bitorló erejét és a legénység gyengeségét hangsúlyozza, a kormányos gyenge ellenállása azonban ugyancsak eléggé nyilvánvaló.

Ennek ellenére törekedni kell az emelkedésre. Az UTRAKELÉS néhány soros történetében az elbeszélő nyergeltet. A szolga kérdi, hová igyekszik. A válasz: *„Innen el, csak így érkezhetem célomhoz”.* Újra a szolga: *„Ismered tehát célodat?”* Válasz: *„Innen el; ez a céloim.”* (Tandori Dezső fordítása.) Viszont A SZOMSZÉD FALU az elbeszélő nagyapja szerint oly nehezen érhető el, hogy a normális rövid emberélet ahhoz nem elegendő. A HÁZASPÁR-ban egy üzletembernek kritikus időkben személyesen kell meglátogatnia üzletfeleit. De a látogatás számtalan okból sikertelen: a konkurens már befészkelte magát, az üzletfél már szenilis, és nem lehet vele beszélni, a fia beteg, és így a látogatási idő tökéletesen alkalmatlan. A végkövetkeztetés az, hogy ennek ellenére a klienseket látogatni kell. A HASONLATOKRÓL szerint a bölcsek azt ajánlják, lépünk át egy magasabb világba. De ez csak hasonlat, ilyen világ nincs, és ez nem segít minket reális napi bajainkban. Valaki azt mondja: kövesd egyszerűen a bölcsek tanácsát, és akkor te is hasonlattá változol, megszabadulsz a földi bajoktól. Egy másik megjegyzi: de ez is csak hasonlat. Az első válasza: *„Nyertél.”* A másik: *„De sajnos csak a hasonlatban.”* Az első: *„Nem, a valóságban; a hasonlatban veszítetél.”* (Tandori Dezső fordítása.) A nehezen értelmezhető történetből csak annyi derül ki, hogy a józan hitetlenség, a rágaskodás a tényekhez sem ad bizonyosságot.

Felsőbb hatalmak nincsenek, de vannak démonok, mint ezt az EGY FALUSI ORVOSBÓL megtudtuk. Az EGY CSALÁDAPA GONDJASZERINT van egy kísértet, cérnaorsóhoz s rajta cérnához hasonlatos, aki csak árnyékszerűen létezik, de elpusztíthatatlan. Az elbeszélő a BOLDOGTALANSÁG-ban ugyancsak lát kísértetet, és megállapítja: az, hogy valaki nem hisz a kísértetekben, nem használ a kísértetek ellen. Ezeket az ő szorongása teremti. A KESELYŰ-ben a keselyű tépi az elbeszélő lábát. Egy arra menő ajánlja, hogy lövi, és hazamegy fegyveréért. A keselyű erre belemarja magát az elbeszélőbe.

Az emelkedés lehetőségébe magában foglalja, hogy Kafka nem hisz a hierarchikus rendben. A kísértetek ennek a hitetlenségnek következményei. Azonban ha emel-

kedés nem lehetséges is, talán lehetséges a süllyedés. AZ ÁTVÁLTOZÁS a süllyedés alapformája. A családi konstelláció olyan ellenséges, hogy egy fiú svábbogárrá változik, és meghal. A süllyedés sem megoldás, hanyatlást jelent. AZ ÚJ ÜGYVÉD, dr. Bucephalus, az ókorban Nagy Sándor legendás lova volt. Most, hogy nincs Nagy Sándor, aki kardjával utat mutatna India felé, csak egy ügyvéd. Poszeidónról azt hiszik, ő az óceánok ura (POSZEIDÓN). Valójában adminisztratív igazgató, elsüllyed az akták között. A BLUMFELD, AZ ÖREGEDŐ AGGLECÉNY-ből kiderül, hogy az idő maga az, ami süllyedéshez, hanyatláshoz vezet. Az egyed kiszámíthatatlanul bonyolult jelleget nyer. Ugyanezt a problémát AZ AGGLECÉNY BALSORSA teljes egyszerűséggel, néhány sorban adja elő.

A lesüllyedés sem vezet megoldáshoz. AZ ODÚ egy kisebb ragadozó története, aki tökéletes föld alatti várat épít magának, rejtett be- és kijáratokkal. Az állat monológja éles elméjű megfontolásokat tartalmaz az eszményi védelem lehetetlenségéről: „Némely csel persze olyan ravasz, hogy magamagát hiúsítja meg...” (Eörsi István fordítása.) A roppant erőfeszítéssel és megfontolással felépített vár befejezése után arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a tökéletes védelem problémája megoldhatatlan. Ehhez járul, hogy az állat öregedni kezd, és az idő, mint láttuk, hanyatlást hoz. A szorongás, a keselyű, amiről már volt szó, az állatban is belül van.

A JOZEFINE, AZ ÉNEKESNŐ, AVAGY AZ EGEREK NÉPÉ-ben felcsillan valami remény. Az egerek között születik egy énekesnő. A történet ugyan szinte elképzelhetetlen precizitással az egerekről szól, de ugyanakkor hasonló precizitással a művész szerepét tárgyalja az emberi közösségben. Jozefine hiú és beképzelt, de bizonytalan, minthogy helye a közösségben nem teljesen tisztázott. Csipogása olyan, mintha általa a közösség közölne valamit az egyedekkel. Azonban Jozefine mindenképpen halandó, mulandó, és az egereknek nincs történelmük. A felemelkedés az állati sorból az emberi felemelkedés analógiájaként a téma a JELENTÉS EGY AKADÉMIA-NAK című történetben. Az állatkereskedő Hagenbeck expedíciója elfog egy majmot, aki kétségbeesetten keresi a szabadulást. Rájön, hogy az egyetlen lehetséges út az emberek lehetőleg teljes utánzása. A majom változatlanul mint majom gondolkodik, az emberi cselekvést és gondolkodást természetellenesnek, nevetségesnek tekinti. De kényszerhelyzetben van. Először az ápolót utánozza, majd egyre következetesebben tanulni kezd, végül eléri egy átlagos európai kulturális szintjét. Megjegyzi, hogy számára ez semmi, csak annyi értéke van, hogy sikerült kiszabadulnia a teljes rabságból.

A felemelkedés tehát látszólagos. Maga a majom nem tekinti annak, számára ez csak szerep, amit kiszabadulása érdekében játszania kell. – A felemelkedés mint valódi fejlődés, problémamegoldás a tárgya az EGY KUTYA KUTATÁSAI-nak. A kutya a kutyaállapotot tökéletesnek tartja, de eltér kutyatársaitól abban, hogy az alapkérdéseken tépelődik. A legmélyebb metafizikai probléma számára az, hogy a táplálék honnan származik. Az egész történet azt szuggerálja az olvasónak, hogy végső fokon az emberi filozófia kérdései is ugyanezt tartalmazzák.

A leszállás és felemelkedés problémái a legélesebben a halállal kapcsolatban tevődnek fel. Az állattörténetek erős racionalizmusával szemben Kafka tézisei a halál kérdésével kapcsolatban teljesen irracionálisak. A GRACCHUS, A VADÁSZ Gracchusa átlagember, vadász, aki balesetben meghal, amit éppúgy elfogad, amint az életet is elfogadta. Azonban váratlan fordulat következik, a hajó, amely a halál birodalmába vinné, utat téveszt, és Gracchust nem viszi ki az emberi világból. Évszázadok óta tévelyeg az emberi világban.

A halál sem tud kivezetni abból a létszintből, amit az egyed elfoglal. A felszállás a halálból még mitikusabb történet tárgya. A SÍROK ÓRE történetben az új fejedelem megvizsgálja, kinek mi a feladata. Az ÓRról azt hiszi, a sírokat védi a betolakodó idegenektől. Az ÓR szerint erre nem volna szükség, senki sem zavarja a régi fejedelmek sírjait: a halottak akarnak éjszakánként kitörni az életbe, neki ezt kell kemény küzdelmek árán megakadályoznia.

Az élők nem halhatnak meg, és a halottak nem kelhetnek életre. A végkövetkeztetés mindebből az, hogy nincs kapcsolat a hierarchia különböző szintjei között. Így tehát a kommunikáció az emberek között sem lehetséges. A MINDENNAPI ZÚRZAVARban ketten egyszerre keresik egymást, és így természetesen nem találkozhatnak. A HÍD egy szakadékot hidal át, ahol senki sem jár. De egyszer egy ember mégis rálép, és a híd meglepetésében beszakad. S ha egyszer mégis létrejön egy kapcsolat, akkor ez a KERESZTEZŐDÉS-ben előadott eset szerint katasztrofális. A történet előadója örökölt egy állatot, ami félig macska, félig bárány. De a macskarész növekszik benne. Nyilván meg kellene ölnie a szörnyet, de családi örökség, nem teheti.

Egyszerű megoldás tudomásul venni a kapcsolat lehetetlenségét. A könyörgés is hiábavaló, a tűzifa-kereskedő nem hitelez. Bele kell nyugodnunk, hogy az eseményeket kívülről szemléljük, ablakon át az utcát, mint a SZÓRAKOZOTT KITEKINGETÉS embere. Magányos egyed sétájából hazatérve hallgathatja a zenét a szomszéd kertből (ÚTBAN HAZAFELÉ).

Azonban ez a kívül maradás fokozatosan a skízis határai felé vezet. A SZOMSZÉD szinte iskolapéldája a paranoia felé vezető állapotnak. A szomszéd az üldöző. Ez a kulcsa Kafka intenzív érdeklődésének a jog, a törvény világa iránt, ami A PER-ben csúcspontot ér. A PER-ben a főszereplő végig nem tudja, mi bünt követett el. Az ÜTÉS A NACY KAPURA ugyanezt a kérdést tárgyalja. Az elbeszélő nővére séta közben szórakozottan mintha megkopogtatta volna a ház kapuját, de lehet, hogy meg sem érintette. Azonnal megindul az elbeszélő ellen az eljárás.

A bűn és bűntudat mélyebbre ható tárgyalását adja AZ ÍTÉLET: az apa éles kritika után fiát fulladás általi halálra ítéli. A fiú vízbe ugrik. Kafka tuberkulózisban halt meg, ami fulladást jelent. Az apa-fiú kapcsolat negatív voltát látjuk a TIZENEGY FIAM-ban is: egyik sem kielégítő. Levendellel közösen írt könyvünkben kifejtettük, hogy a tbc keletkezése mögött rendszerint az anya áll. Az A KICSI NŐ című történet szerint az elbeszélőt egy idegen nő a városban gyűlöli, állandóan kifogásolja, reális okok nélkül. A nő aktív, makacs, amilyen – megfigyelésem szerint – a tbc-beteg anyja.

Az idegen kicsi nő Kafka anyja.

Most visszatérek az EGY FALUSI ORVOS-ban a páciens sebének ujjnyi nagyságú kukacaira. A Tbc-intézetben, ahol dolgoztam, a kitűnő igazgató igen büszke volt arra, hogy a betegek felvilágosítását milyen kitűnően megszervezték. Miután meghallgattam részletes beszámolóját, odamentem egy teljesen átlagos, felnőtt férfitbeteghez, és megkérdeztem, mekkora egy tbc-bacilus.

Ujjnyi nagyságú, válaszolta.

Tandori Dezső

MI EZ AKKOR? – SAJÁT MAGAD, BELÜL!... ITT A KEFÍRED

Ki tud aztán válaszolni. De hát ki beszél idézőjelben?
„Mi ez akkor?” – „Saját magad, belül!” – És persze, jó,
nem olyan gyorsan jön rá a kefir. És persze, a meg nem oly
könnyen oldható kérdésekről volt szó megint. A kefir meg:
hát azért a kefir, az fontos, hogy ott legyen. És mindezek
ellenére majdnem idézőjelbe tettem, hogy „ott”.

Ez egy hajnal,
és persze, a munkavégzések kezdete határozza meg. De, mondom,
az, hogy saját magam belül, ez, mondom annak, aki ezt
mondja – mit mondhatna; a kérdésre, ami annyi, hogy lenni
vagy nem lenni, menni vagy nem menni, ezt csinálni vagy
azt csinálni, és hogy akkor egyáltalán mi ez –, az, hogy
saját magam belül: az nem annyi, már megbocsáss, mondom, és
kérlek, ahogy én végighallgattalak, sőt, ahogy én elismertem,
hogy igazad van, hogy ez szokatlan, hogy valakiben
ilyen élesen legyen a plusz-mínusz, az igen-nem, a vagy-vagy...
...nem mondtam, persze, hogy... de ezt hagyjuk... mondom tehát:
ezt én elfogadom, neked ez szokatlan, nem a te, mondjuk,
világod – kint közben délkeletről vörösülve világosodik,
északnyugatról még jobban feketéllik az ég, hajnalban
dolgozom itt ezen, és nézek közben ki, itt van bent, ott
van kint –, jó, mondjuk nem a te világod az ilyen nagy
kérdés-ellentét, mondjuk, ezt a külvilágra hagyod, rendben
van, de: akkor most én elmondom ugyanígy: és ha talán
a helyzet nem természetes nekem? mert azt mondtad, ez nem
természetes, ez a végsőkhig vitt kérdés-ellentét, mondom: és ha
netán a helyzet nem természetes? és ha volt valaki, és ez
én voltam – hahtraha! –, akinek valami helyzet természetes
volt? mondjuk, Wittenbergába' tanultam, mondjuk, élt Szpéró.
Most aztán: menjek? ne menjek? Vele egyszerűen: itt voltam.
Nem volt idézőjelben semmi. Igaz, nem halmozódott össze minden.
Nem voltak akkora könyvhalmok az asztal alatt, hogy a lábam
nem bírom kinyújtani, nem dőlt össze negyedóránként az egész
akármiség. Tudtam a levelekre válaszolni. Nem gyült cetlikem
napra nap öt-nyolc fontos telefon. Elintézetlen. Nem lett
olyan könnyen hűgyszagú a gatyám. Vagy az orrom volt finomtalanabb.
Most? Fölébredek reggel, Szpéró nem kezd majd ugrálni
a vörösödő égre – semmi érzelmesség! semmi! ez konkrét!
szinte idézőjelbe tehető! –, nincs az, hogy végigcsináljuk
a napot, ő meg én, mindenk ellenére, mindennel, mindenektől

függetlenül. Vannak helyette más élők, persze. Velük akarnék maradni. Az írógéppel. A széthulló, penészedő fürdőszobával. A nap beosztásával, a munkával, azzal, hogy ha reggel fölkelek, nem az lesz, hogy öltözni kell egy idegen étteremben fogyasztandó reggelihez, mászkálni mindenféle nem is olyan csodálatos utcán. Talán a helyzet nem természetes: nincs meg többé valami, ami természetes volt. És mindenből kétkedés lesz, kérdés vadul ide-oda stb.

Magam is unom, mi a francnak kérek választ, mindenkinek mások a válaszai, az egész amúgy amúgy is eleve rég sokkal jobban – vagy egyszer már – meg van írva.

És ez legalább akkor valami természetes állapot, melyben enyém az ellentéttelen-látszatú kis szóismétlés trükkje. Vagyok.

MONDOM: „ÉLES ELMÉM MEGŐRIZTEM, NEM PIÁLTAM...

...el” stb. Mondom, vagy mondhatnám, hogy „fél esernyóm”. Fél esernyóm megőrizte éles elmém, féléles elmém fél esernyőmben őrzöm. És ez az egész őrzöngés, kérdeném – nagyon is a Várady Szabolcstól –, zöngétlen mármost, vagy zöngés? Hát legalább társalgok valakivel, társalogni kell, azt kell képzelni, vagy akarni; mert különben, úgy látszik, sem az éles elme, sem a fél esernye nem és nem tud elégséges lenni, se kitűnő. Ez ebből elégségesen kitűnik.

KEZDENEK KIMENNI A GUMIK...

...az alsónadrágjaimból, ez egy *combat*, harc, kemény és reménytelen. És nem elég vele szemben a „harcke” és a „ményés”, nem elég a hangzás, a szó, nem elég, hogy én tudom, tudom. Az úgylis csak rövid s futó válaszok; a napról-napra-halogatás; a sok most-ez-legyen-velem, de-nem-hát-természetes-hogy, ez a sok, sok, sok – – elnézem a papírhalmozatokat, de hát papírhalmozatokba se

akarnék fülni, egyáltalán, fülni, nem akarnék, földbe,
 vízbe. Ki ne zuhanj, te, mondtam a Dachauer Strassén
 a hatodik emeleten a szállodai ablak-aljnak, ahogy
 kikönyököltem, a Döner-Bistro döngött, zengett és
 harsogott, ismerem budapesti párját. Az Augusten Strasse
 – ugyan, hát az Augusten Strasse se volt most már nekem
 az Augusten Strasse. Ültem a régiségek múzeumának
 lépcsőin, micsoda régiségek lehetnek bent, gondoltam, ültem,
 a kő vagy forró volt, vagy hideg, vagy száraz, vagy nyirkos,
 és örültem, ha volt bennem annyi erő és rendesség, hogy
 a játékanthekvériumban vásárolt Kazinczka Medvék fejét
 a szétszakadással fenyegető húzózárat félretávolítva,
 kicsit körülményeskedve – itt: hűen ehhez? na, persze!
 a szó már...! –, megsimogattam. Éreztem egy pontot, melynek
 nem „minden mindegy”, de azért semmi nem is „olyan fontos”.
 Ettől függetlenül volt, hogy túl nehéz cipővel, friss ficamú
 lábbal, nagy hóben, nagy szélben, nagy esőben, nagy nem-
 tudom-miben mentem tovább, nem-tudom-mekkora-nem-tudom-mi, utazó,
 ki nem találja épp, megtérni honnét, ki nem találja épp, megtérni nem.

Halasi Zoltán

HOVATOVÁBB

A tévedő arányok mértéke
 ha csak mint elvont elv
 igazgat intézményesülni
 igyekvő magánvilágokat –
 akkor sem old meg semmit.

Egy üres, azaz levegővel
 töltött labda fejében
 holtbizonyos, hogy nem.
 Maradjunk mi is ebben.

És
 – ámbátor ez sem tudható,
 csupáncsak találgatható –
 zuhantunkban-röptünkben
 – kit illet, annak –
 hagyjuk meg másnak a
 sérelmet-diadalmat:

nászi kora-éjeken a
 megesettek úgysis megesvén,
 szégyenek homorultán,
 a nyomorultnak tisztesség
 tétetvén, a veszteségek
 megadtán, a közkívántatú
 esküvő lázas siettettén,
 oltárok noha szétveretvén,
 hát mi elé vezetvén;
 hideglelés ürülésekre,
 mint kas kirajzó méhekre,
 tartalmaikra az érintettek
 mindazért emlékezhetvén –

Elég, ha a föld szisszen,
 elég, ha az ég jajdul fel.

Pettyes, gömbölyű céljaink
 pedig – elillant ósök
 ajándékai – hadd pattogjanak
 ádázul játékos tenyerek,
 tenyeröblű vágyak
 kívül kerek, bévül üres
 beteljesítőjeként.

Ki beszél itt *poszozógépről*? *Úlésről*? *Ejtésről*?
 Ki hallja: *Odavágtam!* – *Beléhasított!*
 Ki érzi: *Krokodil látou állkapcsa közt...*

Úgy, úgy: mint fájdalom a fejben, határba botlik minden.
 A szenvedés mozgófodrászata mindönket süketítő, forró
 búra alatt tartana. Ha tövig égni tudánk... s arcunk
 bársonyos üszökké... De nem: nehéz kivárni, ami amúgy
 se minket gyönyörködtet: a pokoli kígyófürtök (sarjadó
 fájdalmaink) mennyei csigákká csinosultát. Miközben a
 dolgok, a végzendők borotvaéle állunkhoz közelítget.
 Hogy is ülhetne veszteg, akit jósorsa idesodort?
 Képtelen képzei, mint agyongyötört menekültek,
 ostromolják. Hőkölnie, elhajolnia sincs hová. A búra
 süt: azon át, az alól nincsen kibújás. Rázhatja –
 zúg annál inkább. Dörömbölhet – szatúrok hajolnak fölé;
 rettentő gyámok. S ha görbe hajszálkardját, ártatlansága
 vélelmét forgatja fennen – a markolatnál, a tettek
 fehérülő tövén, mint a megragadás rejtett indítéka,
 ott nyüzszög a hálás serkehad. „Nem vagyok tiszta!”

Erényt s merényt (káprázatos-t-viszketettőt) hiszen ki tulajdonít, lel is magának, s többnyire együtt: okkal a kórt. Amazzal ezt, hámló utálatával traktálva, bőrébe plántálhatja vagy alantabb tokokban vendéghelheti. Hogy elmondhassa: „Nem enyém, csak fejemre (értsd: agyamba) gyűlt!” Mintha gyásztól feszengve, egy hűvös reggel reményével mindegyre azt kívánná: „Éjszaka, kapard le búbodról csillagaid!” S akkor majd mint kék por, mint tengerfesték végre eloszolhat. Ez örök motoszkáttól egyszeri, s e kívánságtól kénytelen – a lehető.

S mert folyvást érez, hall, beszél, lát, cselekszik – s mit meg nem tenne sorsán könnyítendő! –, temérdek engedménnyel csak súlyosbítja, ami kezdettől reá hárul (mint labdára a pörgés): hogy a maga módján szerfölött szabad.

A tévedés: a szomszédban van.
Az arányok a kerítésben.
A mérték: az újratámadó merszben.

A felhorzsolts tenyér,
a megugattatás,
a birtokháborító kaland;
mind e futás-mászás az átpattanó visszaszerzéséért,
mikor a világ, miként a szívverés, eláll:
megannyi sebtében megölelt boldog halál.

Ezt próbálgatja velünk
cseperedő kilétünk:

fülessapkás buksija míg
ferdén, mereven bólong,
s hunyorgó fél szemében
megolvad-összeáll a
dermedtészír téli nap –
a fogak s hajak résein
nyál, mosoly, motyogás
csorog és bugyborékol;
híg játékharc, amit
kedv, üdv, idő vagy épp
öszön, mirigy kever
a fogyatékos épülésére...
Kilétünk: idélen árva,
muszájból megtűrt rokon
(nyűg a gürcölők nyakán);

de lám, ha akar, milyen
szépen elpötyögtet magában
roskadt üvegház, trágyadomb,
istálló, ólak közt, ott hátul,
az indítatások népes
baromfiudvarán.

Rá se kell nézni –
hovatovább.

VIVACE

Szemközt az Astoriával, az egyes busz megállójában téblábolni negyedórát vagy többet, úgy tízenegy és éjjél között, nem tudva pontosan, elment-e már vagy csak ezután jön az utolsó járat, közben (nem épp szórakozásból) hol az Extra Áruház fölötti óra világító számlapjára, hol a Múzeum felé tekingetni, az idő minden tekintetben előnytelen múlását szélkakasként forduló fejjel követni és mihaszna személyünkkel ácsorgó időműként rögzíteni, lanyha szelet fodroztatva, pléhpoánkknak visszalegyezőt; nem gondolni semmire, csak eltelni, mint általában, évtizedes kiszolgáltatottságunk és a bárgyú megszokás könyöradományaképp, valami fémes, csapvízízú otthonossággal, amit a levegővel azonosít a heveny alkalmazkodás, és a hiányérzet pórusai párologtatnak el azonmód a lelki porhüvelyből, ugyanakkor, elégséges kontúr híján, hiszen a fejcsóválás-tipródás gyöngé váltóárama szürkülő sziluettünk köré dícsfényt aligha von, ott helyben fel is szívódni a Kiskörút–Rákóczi-sarok ugyancsak (bár nem ily személyesen) szerény éjszakai mozgalmasságában; aztán e már-már ladikként ringató, figyelmet ólmozó bambulásból felriadva, egy kábé annyira merész, mint amennyire szabad elhatározással a lúdbőrző úttesten átrohanni a hiába várt busz helyett váratlanul befutó negyvenkilences villamoshoz, fél lábbal már a biztos lépcsőn állni, ezt hinni messziről, elbizakodott másik fél lábunkkal azonban ugrás közben szinte törvényszerűen fennakadni a járdasziget szélén megfeszülő fekete-fehér láncon, két tenyérrel csattanni a csikket-jegyet úsztató pocsoltyában, elviselni az aszfaltnak csapódó csuklók, térdek, de főleg a döbönt állkapocs koponyát reszkettető csontdörejét, hallgatni zúgó fejjel, fekvőtámaszban, az elcsörömpölő villamost, s nyomban utána a tanulság agyunkba nyilalló falzettjeit („ha nagyobb a lendület, a kerék derelyét szaggat belőlünk”),

majd tápászkodni, rémült csecsemőként, a nyilvános járókában, szerencsésen elkapva a tűzhideg láncot, s míg az egymásnak esett belső szervek ernyesztő taglózápora, a fájdalom eszelős körforgása alábbhagy, barátkozni a fura ténnyel, hogy a lánc (jégszemű megmentőnk) sokszorta valóságosabb, mint oly sokszor fogódzónak hitt porhanyó önmagunk, támolyogtunkban felfogni, hogy csak azért nem ájulunk el, mert ez a lassan lengő hidegség levezeti az öröm villámain, a sistergő tudatból lesújtó, földbe kívánckozó voltokat, a mohó túlvilág követelését. Ettől megilletődve, hasznos energiát közlekedtetve, elhatalmasodó életmámorunk kezd alig-alig különbözni az egymás hátát bámuló kresztáblák, magukban morgolódo kapcsolószekrények, gumiasztalként táncoló vezetékek eladdig észre sem vett, tapintatos tobzódásától.

Orosz István

A POLGÁRI ENGEDETLENSÉG ETIKÁJÁRÓL

Szász Béla 80. születésnapjára

„Amikor elfogadjuk, hogy az erkölcs hatálya alatt állunk, nem arra kötelezzük el magunkat, hogy megfeleljünk mások elvárásainak, hanem arra, hogy akár betartjuk, akár megszegjük a kétszen kapott előírásokat, számat adunk magatartásunkról. Azaz megindokoljuk cselekedeteinket és nézeleteinket, még hozzá oly módon, hogy bírálóknak ne maradjon alapja az észszerű kifogásolásra. Nevezük ezt a felfogást a morál konszenzualista elméletének.”

(Kis János: VANNAK-E EMBERI JOGAINK?)

Ha igazolható egyáltalán valamilyen módon a polgári engedetlenség, igazolásának a jogrendszeren kívülről kell származnia. A polgári engedetlenkedőnek cselekvése igazolásaként jogon túli okokra kell hivatkoznia, amelyek megindokolják a törvényszegést, s azt is be kell tudnia mutatni, hogy ezek a jogon túli megfontolások súlyosabban esnek a latba, mint a törvénytisztelet kötelessége. Hiszen, amint azt Kis János a mottóban idézett könyvében megállapította: „a törvények mellők az előlegezett támogatásra. Hacsak nincs okunk az ellenkezőjére, indokolt engedelmeskednünk nekik, éppen, mert vannak emberi jogaink... törvények nélkül nem válhatunk minden más emberrel egyenrangú morális személyekké”.¹ A törvényszegés jogosultságának igazolása pedig nem könnyű feladat.

Tekintsünk most el a nyilvánvalóan erkölcstelen zsarnokság tiszta esetétől, amelynek kétséges a legitimációja, és amely kegyetlen, elnyomó törvényeket vezet be. A szándékos engedetlenség ilyen körülmények között (ha általános egyetértés van a kö-

rülmények megítélésében) általános és azonnali helyeslésre tarthat számot. Ezért nevezhette pl. Thomas Mann a fasizmust „*erkölcsileg jó időknek*”. Ám a legtöbb polgári engedetlenkedő nem ilyen környezetben cselekszik. Általában készséggel elismerik, hogy kormányuk demokratikus, hogy hatalma legitim, és hogy a vezetőket alkotmányos úton választják. Elismerik, hogy a törvények végrehajtására és tiszteletben tartására kellőképpen ügyelnek a nép választott képviselői, s ezért jogosult az az elvárás, hogy minden állampolgár – a polgári engedetlenkedők éppúgy, mint bárki más – engedelmeskedjék ezeknek a törvényeknek. A törvénytisztelet kötelessége azonban csak egy az erkölcsi elvek közül, amelyeknek engedelmeskedniük kell – fogják mondani. Más erkölcsi kötelességeik is vannak, erős erkölcsi kötelességek, amelyek súlyosabban esnek a latba, mint a jogrendszer által támasztottak, s ezek kényszerítik őket arra, hogy bizonyos törvényeket bizonyos körülmények között figyelmen kívül hagyjanak. Nem állítják, hogy a törvény fölött vagy a törvényen kívül állnának, ám meg vannak győződve róla, hogy *joguk* van nem engedelmeskedni a törvényeknek bizonyos kivételes és gyötrelmes helyzetekben.

Az ilyen állítások azonban gyakran tartalmaznak tévedéseket, és időnként heves ellenreakciókat váltanak ki, óvatos és körültekintő védelemre van tehát szükségük. Annál is inkább, mivel a polgári engedetlenkedő dolga, hogy szándékos törvényszegésének jogosságát bizonyítsa. S a védelemnek racionális alapokon kell nyugodnia. Az a pusztá állítás – legyen mégoly jóhiszemű is –, hogy valaki erkölcsi kötelességének érzi, hogy ne engedelmeskedjék a törvényeknek, *önmagában* nem igazolhatja az engedetlenséget.

Lássuk kissé részletesebben, milyen problémák szoktak itt fölmerülni.

Először is, három típusú értékítélet keveredhet az igazolás során: azok az értékítéletek, amelyek (1) bizonyos cselekedetek, illetve bizonyos típusú cselekedetek helyességére vagy helytelenségére vonatkoznak; amelyek (2) a cselekvő személy jellemére vonatkoznak; és amelyek (3) arra vonatkoznak, hogy milyen erkölcsi alapelveket kellene a társadalomnak elfogadnia. Mármost abból, hogy elismerjük egy bizonyos, illetve egy bizonyos típusú cselekedet jogosságát, még korántsem következik az, hogy elismertük a polgári engedetlenség mint olyan jogosultságát is. De a második típusú helyeslő értékítélet sem vonja magával a polgári engedetlenség jogának elismerését, hiszen a polgári engedetlenség egy meghatározott megnyilvánulását jogosulatannak tarthatjuk, miközben a cselekvő személy jellemét kedvezően ítéljük meg, amiért végbevitte akcióját. Ahhoz, hogy elismerjük a polgári engedetlenség jogosultságát általában, harmadik típusú értékítéletet kell megfogalmaznunk bizonyos elvekről, amelyeket a társadalomnak magáévá kell tennie, mert a polgári engedetlenség jogának elismerése azt jelenti, hogy az ilyen magatartás mindig – legalábbis prima facie – jogosult, s ezért mindenkinek prima facie kötelessége, hogy megengedje azt. És éppen itt szoktak összezavarodni a dolgok.

Mert a cselekvő személy szempontjából a kérdés az, hogy van-e valakinek erkölcsi joga elkövetni egy törvénytelen cselekedetet, amelyet erkölcsileg igazolhatónak tart. Az analitikus logika szabályai szerint a válasz természetesen igenlő. Az embernek erkölcsi joga azt tenni, ami erkölcsileg igazolható; az embernek tehát joga van azt gondolni, hogy erkölcsi joga van megtenni azt, amiről úgy gondolja, hogy erkölcsileg igazolható. Ennek a megállapításnak azonban nincs vonatkozása a többi emberre. A „joga van” mindössze azt jelenti, hogy az embernek azért van joga megtenni azt, ami erkölcsileg igazolható, mivel nem lehet egy ennél erősebb belső kötelessége, ami

megtütaná neki az erkölcsileg igazolható cselekvést. A társadalmon belüli megfigyelő ebben az értelemben úgyszintén el fogja ismerni az ember erkölcsi jogát arra, hogy megtegye, ami erkölcsileg igazolható. Mindazonáltal, ebben az értelemben az erkölcsileg igazolható cselekvés joga egyszersmind nem teszi jogosulttá a polgári engedetlenséget mint olyat, hanem csak a polgári engedetlenség erkölcsileg igazolható formáit; továbbá nem teszi kötelezővé, hogy a megfigyelő is hasonlóképpen értékelje a helyzetet, hiszen ő nagyon is gondolhatja azt, hogy a polgári engedetlenség vitatott esete erkölcsileg nem igazolható.

A megfigyelő nézőpontjából a kérdés az, hogy vajon mindazon törvénytelen cselekedeteket erkölcsileg igazolhatónak kell-e tartanunk, amelyek elkövetői őszintén azt gondolják, hogy cselekedeteik erkölcsileg igazolhatók. Időnként a következő okfejtést szokták felhozni az igenlő válasz mellett: Egy személy magatartásának értékelésekor azt mondhatjuk, hogy az illető akkor járt el helyesen, ha azt tette, amiről azt gondolta, hogy az adott helyzetben helyes megtennie. Tehát, ha mint polgári engedetlenkedő, azt teszi, amit erkölcsileg igazolhatónak tart, akkor helyesen cselekszik. Ez az okfejtés azonban keveri a (2) típusú és az (1) típusú ítéleteket. Amikor a megfigyelő azt mondja, hogy a cselekvő személy „helyesen cselekedett”, amikor azt tette, amiről őszintén azt gondolta, hogy erkölcsileg igazolható, akkor a cselekvő személy *jellemét* értékeli. Azt állítja, hogy az illető nem hibáztatható. Ám amikor azt mondja, hogy az illető „helyesen cselekedett” (azt tette, amit helyesnek tartott), akkor a megfigyelőnek nem kell egyszersmind azt is gondolnia, hogy a cselekvés *szerepe* is helyénvaló volt. Hiszen gyakran előfordul, hogy azt mondjuk, valaki „helyesen cselekedett” akkor is, ha nézetünk szerint a cselekvés helytelen volt, de elismerjük, hogy az illető – önhibáján kívül – bizonyos tényeknek nem volt tudatában, vagy hogy őszintén tévedett a helyzet megítélésében. Ennélfogva nincs értelme azt gondolni, hogy a polgári engedetlenség elkövetőjének erkölcsi őszintesége minden egyéb körülménynél súlyosabban esik a latba. Valójában a polgári engedetlenkedő őszintesége még csak nem is releváns körülmény a cselekedetet értékelő megfigyelő számára, mivel a cselekvő személy jellemére vonatkozik, nem a cselekvésre magára. Amíg tehát különbséget tudunk tenni a jellemre vonatkozó értékítélet, illetve a cselekedetre vonatkozó értékítélet között, addig nincs okunk arra, hogy pusztán az erkölcsi kötelességérzetre hivatkozva elismerjük az általános jogot a polgári engedetlenségre.

Amikor tehát elhangzik az az állítás, hogy valaki erkölcsi kötelességének érezte a törvény megszegését, ezt az állítást szigorúan meg kell vizsgálni a kérdéses cselekedetekkel kapcsolatos tények és elvek fényében. Nyilvánvaló, hogy lehetnek olyan esetek, amikor a fenti állítás igazolható. Jól tudjuk, hogy a törvények, bármennyi munkát fordítunk is tökéletesítésükre, soha sincsenek teljes összhangban legmagasabb erkölcsi elveinkkel. Még a legjobb jogrendszerben is konfliktusba kerülhet az erkölcs és a törvény. Es ez a konfliktus lehet olyan nagymérvű, ami már igazolhatja az erkölcsi ember állítását, hogy ültakozásul meg kellett szegnie a törvényt. Ez a „kell” persze nem lehet törvényes „kell”. Erkölcsi kellésről van szó, ám függetlenül attól, hogy az erkölcsi szférában képes lesz-e megvédelmezni cselekedetét vagy sem, tette a törvény előtt mindenképpen büntetendőként fog megjelenni. Mégis, el kell ismernünk, hogy vannak körülmények, amikor az embernek erkölcsi joga a szándékos törvényt sértés.

Általánosságban két fő irányt vehet a szóban forgó magatartás erkölcsiségének racionális védelme. Bizonyos esetekben mindkét érvelési mód sikerrel alkalmazható,

más esetekben csak az egyik vagy a másik, vagy egyik sem. A polgári engedelmesség cselekvő megvalósítói, alkatuktól és filozófiai meggyőződésüktől függően a két érvelésmód valamelyikét választják. Előfordulhat persze, hogy időnként összekeverik a dolgokat, és tévedhetnek annak megítélésében is, hogy magatartásuk milyen alapon védhető sikeresebben. A két érvelési mód alapvetően különböző elvi alapokon nyugszik. Az elsőt a *magasabb törvényre* alapozott igazolásnak; a másodikat *gyakorlatias* igazolásnak szokták nevezni.

A polgári engedelmesség cselekvő megvalósítója azon az alapon keresheti magatartása igazolását, hogy az ember alkotta törvények felett álló, magasabb, „isteni” vagy „természet”-törvényre hivatkozik, amelynek érvénye erősebb az emberi társadalom törvényeinél. Ez a magasabb törvény – szól az érvelés – olyan erővel kényszerítő kötelességeket ró az egyénre, amelyek minden egyéb, ellenkező irányú kötelességnél súlyosabban esnek a latba. Az ilyen legfelső tekintéllyel szemben nincs helye kompromisszumnak. Ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy milyen emberi forrásból származik a rossz törvény – mindegy, hogy király, elnök vagy parlament a törvényhozó. Semmiféle emberi cselekedet nem hozhat létre olyan kötelességet, amely erősebb lehetne a legmagasabb törvényből származó kötelességnél.²

Tiszteletre méltó okfejtés, a világtörténelem számos kiválósága alkalmazta jó ügyek védelmében. Gyökerei igen mélyre nyúlnak vissza a nyugati gondolkodás történetében, Ciceróig, Aquinói Tamásig, Grotiusig és Locke-ig. Az amerikai politikai hagyomány egyik döntő elemévé vált, és ott visszhangzik abban a mondatban is, amelyet Jefferson az Amerikai Egyesült Államok pecsétjén szeretett volna látni: „*A zsnokok elleni lázadás az Isten iránti engedelmisség.*” A polgári engedetlenkedő nem feltétlenül tekinti tulajdon magatartását lázadásnak, ám cselekedete igen gyakran jeffersoni szellemiségű. Thoreau pl. így ír:

„*Nem habozom kimondani, hogy mindazoknak, akik abolitionistáknak vallják magukat, azonnal meg kellene tagadniuk minden hatékony személyi és anyagi támogatást a massachusettsi kormánytól, s nem volna szabad kivárniuk, amíg ők kerülnek többségbe, s diadalra juttatják az igazságosságot. Szerintem elég, ha Isten az ő oldalukon van, más egyébre nem kell várniuk.*”³

Thoreau nyomán aztán a századforduló angol fábiánusai, majd Mahatma Gandhi és Martin Luther King is szívesen használta ezt az érvelésmódot. King pl. a következőképpen védte a polgárjogi aktivisták magatartását: „*Az embernek erkölcsi kötelessége, hogy ne engedelmeskedjék az igazságtalan törvényeknek.*” Az igazságos és igazságtalan törvény különbségét pedig így határozta meg: „*Az igazságos törvény ember alkotta szabály, amely egybehangzik az erkölcsi törvénnyel vagy az isteni törvénnyel. Az igazságtalan törvény olyan szabály, amely nem áll összhangban az erkölcsi törvénnyel. Avagy Aquinói Tamás szavaival: az igazságtalan törvény olyan ember alkotta törvény, amely nem az örök és természeti törvényben gyökerezik.*”⁴ A második vatikáni zsinat is hű maradt ehhez a hagyományhoz, amikor a korabeli keresztény közvéleménnyel összhangban 1962-ben leszögezte: „*Az emberi lelkiismeret mélyén az ember olyan törvényt talál, amelyet nem önmaga állít magának, amely azonban engedelmisséget követel tőle... Mert az ember Isten törvényét hordozza a szívében. Ennek engedelmeskedni – maga az emberi méltóság.*”⁵

Hogyan lehet azonban értelmesen érvelni azok számára, akik nem hisznek Istenben, akik nem vallásosak? Nos, ilyen érvelésmóddal próbálkozott Kis János már idézett könyvében, ahol az emberi jogok egalitárius-konszenzualista elméletét fejtette ki. Álláspontját arra a Hobbestól és Descartes-tól a francia felvilágosítókig és Kantig húzódó filozófiatörténeti vonalra alapozza, amely szerint „*bármely morális és politikai*

szempontból fontos kérdés belátható és megoldható a minden emberben egyformán benne lakozó értelem segítségével.⁶ Majd, miután megállapítja, hogy az emberi jogok problémája értelmese az egymással gazdasági, kulturális, diplomáciai, népességmozgási vagy háborús kapcsolatot fenntartó államok viszonyában vethető fel, vagyis historizálja szemléletmódját, kimutatja, hogy lehet racionálisan érvelni az egyenlő emberi méltóság alapelve mellett. Megállapítja: „eltértünk a kanti hagyománytól annyiban, hogy az erkölcsi méltóság fogalmával nem közvetlenül az ember racionális és autonóm művoltát értékeltük. Elemzésünk tovább nem bomtható egysége nem az egyén, morális képességeivel, hanem az egyének közötti morális viszony. A morális személy voltunknak kijáró tisztelet az ismeri el, hogy valamennyien egyenrangú résztvevői vagyunk a morálról folyó vitának”.⁷ Összegzőképpen pedig így fogalmaz: „Ha embereket morális jogaikban megsértének, tiltakozni kell, amennyire erőnködől telik. Nem azért, mert ha sokan tiltakoznak, csökkenhet a súlyos jogsértések gyakorisága, ámbár így igaz. Nem azért, mert a szolidaritás szövetségeseket szerezhet a mozgalomnak, bár ez is igaz lehet. Azért kell tiltakozni, mert a saját méltóságunkat sérti, ha lehetnének valamit, s mégis belenyugszunk a türhetetlenbe. Azért kell tiltakozni, hogy a jogsértés jogsértésnek minősüljön. Hogy kimondassék: a polgárok nem az államtól kapják alapvető jogaikat – vannak emberi jogaik.”⁸

Láthatjuk: Kis érvelésének szerkezete párhuzamos a „magasabb törvényre” hivatkozó érveléssel; az államilag, törvényesen biztosított jogokkal szemben szerinte is vannak erősebb, érvényesebb jogok: az egyenlő emberi méltóság elvén alapuló emberi jogok.⁹

Vizsgáljuk meg most a polgári engedetlenség ún. „gyakorlatias” igazolását. A „gyakorlatias” kifejezés itt mindössze annyit jelent, hogy az igazolás az engedetlenségi aktus következményeinek racionális mérlegelésén nyugszik. A cselekvő személy ez esetben úgy érvel, hogy az általa elkövetett konkrét törvénysértés – amely rendes körülmények között büntetést von maga után – az adott helyen és időben, az adott körülmények között nagy valószínűséggel hosszabb távon egy jobb vagy igazságosabb társadalomhoz vezet majd, mint ha az adott körülmények között engedelmeskedne az adott törvénynek.

Az illető, magatartása gyakorlatias védelmét választván, erkölcsi, illetve ténybeli megfontolásokat aknázhat ki. Persze nem lehet kínai falat vonni a kétféle megfontolástípus közé: az elfogadott erkölcsi elvek avagy meghozott értékítéletek tényként funkcionálnak, míg sok ténynek igen magas erkölcsi vonzata van. Am minden egyes adott kontextusban különbséget tudunk tenni, és különbséget is kell tennünk a törvények, magatartástípusok vagy társadalmi célok értékelésekor alkalmazott erkölcsi elvek, illetve azok között a tényszerű megfontolások között, amelyek segítségével eldönthető, hogy egy bizonyos törvény vagy magatartásforma elősegíti-e a kívánt cél elérését vagy sem. Durván szólva, a célok és eszközök közötti különbségtétel szükségességéről van szó. Igaz persze, hogy bármely cselekvés és bármely intézkedés tekinthető célnak és eszköznek is, ám egy világosan meghatározott kontextusban mindig vannak olyan nagyobb alapelvek, amelyek főként értékelő pozíciót töltenek be, illetve olyan részletesebb megfontolások, amelyek főként eszköz mivoltuk miatt fontosak.

Mivel a polgári engedetlenkedő erkölcsi igazolást keres tetteire, ezért számára az értékelő alapelvek döntő fontosságúak. Szerencséjére, kicsi a valószínűsége, hogy ezek az alapelvek ellentétek forrásául szolgáljanak közte és kortárs kritikussai között. Általában arról van szó, hogy ő is, akárcsak a többiek, olyan társadalmat szeretne,

ahol mindenkit egyenlőként kezel a törvény, s ahol mindenkinek egyenlő esélyei vannak a munkaerőpiacon, a lakáshoz jutásban stb. Ő is, akárcsak a többiek, irtózik az erőszaktól, és elítéli a katonai hatalom agresszív alkalmazását. Ő is, akárcsak bírálói, olyan társadalomban szeretne élni, amelynek polgárai törvénytisztelők, és törvényes keretek között szabadon megválaszthatják a nekik tetsző életmódot; sőt, egyetért velük abban is, hogy a törvény szándékos megsértése általában elítélendő. A gyakorlatias érvelést követve tehát a polgári engedetlenségnek nincs szüksége a magasabb elvek tekintélyére (akár elfogadja létezésüket, akár nem), hiszen a magatartása mozgatórugóként felfogott alapelveket a társadalom is osztja.¹⁰

A társadalom erkölcsi alapelveivel élesen szemben álló polgári engedetlenségi aktus gyakorlatias védelme viszont csaknem bizonyosan kudarcba kell hogy fulladjon. Ez persze nem jelenti azt, hogy a társadalomnak mindig igaza van. Ám még ha a társadalomnak nincs is igaza, és az igazság a polgári engedetlenség oldalán áll, mindaddig, amíg erkölcsi elveivel kisebbségben van, a polgári engedetlenségnek kevés esélye van arra, hogy elérje célját, s ezért álláspontja gyakorlati érvekkel nem nagyon lesz védhető.

Pontosan ez történik A POLGÁRI ENGEDETLENSÉG IRÁNTI KÖTELESSÉGRŐL értekező Thoreau esetében, aki – mint láttuk – a rabszolgatartás ocsmány szokásával szemben kénytelen Istenre, vagyis a „magasabb” elvre apellálni, s aki tisztában van álláspontja gyakorlati gyengéivel is: „*Tudva tudom, hogy ha ezer, ha száz, ha tíz ember, akik meg tudok nevezni – csak tíz becsületes ember, sőt ha csak egyellenegy becsületes ember ebben a Massachussets államban a rabszolgatartást megszüntetve megtagadná a társas viszonyt, s emiatt börtönbe vetnék: ez az amerikai rabszolgaság végét jelentené. Nem számít az, milyen csekélynek látszik az első lépés; a helyes cselekvés mindörökké szól.*”¹¹ Thoreau idézett esszéje először 1849 májusában jelent meg, semmi néven nevezhető hatást nem gyakorolt az amerikai dél rabszolgatartóra, s ez a körülmény íróját egyre radikálisabb magatartásra sarkallta. (Rabszolgaság-ellenes előadásokat tartott, szökött rabszolgákat menekített északra, végül John Brownban találta meg a maga emberét, aki 1855-ben rabszolga-felszabadító gerillaháborúba kezdett. Brownt azonban egy sikertelen rajtaütési kísérlet alkalmával, 1859-ben kézre kerítették és felakasztották. Ez az esemény pszichikailag igen megviselte Thoreau-t, s depressziója minden bizonnyal hozzájárult 1862-ben bekövetkezett halálához.)

A polgári engedetlenségek zöme azonban – akik az agresszív háború ellen tiltakoznak, vagy a faji egyenlőségért, a gazdasági igazságosságért és hasonlókért küzdenek – tiltakozásuk gyakorlatias védelmét választván olyan erkölcsi alapokra hivatkoznak, amelyek szilárdak és általánosan elfogadottak. Éppenséggel ezen erkölcsi alapelvek szilárdsága és általános elismertsége a kulcsa a polgári engedetlenség sikeres védelmének.

A vita tehát többnyire nem akörül szokott kibontakozni, amit a polgári engedetlenség akar, hanem akörül, *ahogyan* akaratának érvényt igyekszik szerezni.¹² A polgári engedetlenség és bírálói a tiltakozó akcióval kapcsolatos *tényszerű* elemek sokaságát illetően nem értenek egyet egymással. A bíráló, ha őszinte, általában készséggel elismeri, hogy a tiltakozó személy eszméi kellőképpen koherensek, sőt, egyenesen tiszteletre méltók. Ám vitatni fogja, hogy a szándékos törvénysértés elősegíti a szóban forgó eszmék megvalósulását, vagy hogy legalább oly mértékben hasznukra válhat, ami már kiegyenlíti az engedetlenségi aktus által okozott károkat. Elvileg lehetséges, hogy az itt felmerülő tényyszerű kérdések megnyugtatóan tisztázhatók a til-

takozó akció körülményeinek átfogó és részletes elemzése révén, amely a cselekedet történelmi háttérére, illetve a tett következményeinek tudományos mérlegelésére is kiterjed, mégpedig a lehető legelfogulatlanabb és legtárgyszerűbb módon. A gyakorlatban azonban oly sok variáció előfordulhat, amelyek bonyolultsága tudományos módszerekkel úgyszólván meghatározhatatlan, hogy sokszor lehetetlen világos és egyértelmű következtetésekre jutni. Vagyis a gyakorlatias igazolás sikeréből vagy kudarcából sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a polgári engedetlenség mint olyan általános jogosultságára nézve.

Mіндеzen megfontolások alapján a polgári engedetlenség meghatározható úgy, mint bizonyos, nyilvánosan gyakorolt, szelektív cselekvéssor (valaminek a véghezvitele vagy valaminek az elmulasztása), amelyet törvénytelennek tartanak, amelyet azonban a cselekvés alanya morálisan kötelezőnek érzett okokból fejt ki.¹³ Ebből következik, hogy: (1) a *törvényes* cselekedetek, kerüljön bár rájuk sor tiltakozásként avagy erkölcsileg kötelezőnek érzett okokból, nem tekinthetők polgári engedetlenségnek. (2) A cselekvő személynek *tudatában kell lennie*, hogy törvényt sért, máskülönben nem állapítható meg a törvénytelen cselekedet elkövetésének szándéka. (3) A polgári engedetlenség *nyilvános*, abban az értelemben, hogy a cselekvő személy nem kívánja elütkölni a törvénysértés tényét a hatóságok elől. Ez persze nem jelenti azt, hogy az illetőnek tömeggyűlésen, tv-kamerák előtt, vagy egyáltalán, bárki másnak a jelenlétében kell elkövetnie a kérdéses cselekedetet. Hogy nyilvánosság előtt kerül-e sor a dologra vagy sem, az a polgári engedetlenség adott céljától és típusától függ. (4) A polgári engedetlenség *szelektív*; vagyis a cselekvő személy bizonyos, meghatározott törvényeket, szabályokat vagy politikai gyakorlatot tart erkölcsileg elfogadhatatlannak, nem pedig az *egész* politikai-jogi rendszert. Aki az egész politikai-jogi rendszert támadja, az a forradalom elkötelezettje, vagyis teljes rendszerváltozást akar, jóllehet, taktikai okokból megteheti, hogy csak bizonyos törvényeket, szabályokat, a rendszernek csak bizonyos alstruktúráit támadja.¹⁴

Hogy egy tiltakozó akciót polgári engedetlenségnek lehet-e nevezni, az persze azon is múlik, hogy olyan körülmények között kerül-e rá sor, amikor az államhatalom viselkedését a fennálló törvények több-kevesebb tiszteletben tartása jellemzi. Ha egy zsarnokságban a hatalmasok önkényesen értelmezik a törvényeket, illetve tetsszés szerint semmibe vehetik azokat, akkor, ha valaki mégis fellép az ilyen eljárás ellen, már egyáltalán nem számíthat arra, hogy racionális érvelése meghallgatásra talál; sok esetben közvetlenül az életét kockáztatja. Kínvallató és vádlott között nincs érvényben konszenzus, az egyenlő emberi méltóság elvére alapozott erkölcs konszenzualista elmélete – akárcsak bármely más elmélet – csödöt mond. Marad a nyilvánvaló önkénnyel és jogtalansággal szembeszegülő, póré emberi kiállás, az egyetlen felkiáltójellé tömörült tiltakozó akarat.¹⁵

Igy aztán azt kell mondanunk, hogy az erkölcsileg *igazán* „jó” korok mégiscsak azok, amikor nem kell az embernek az életét kockáztatnia ahhoz, hogy megőrizhesse integritását, amikor elegendő a polgári engedetlenség racionálisan védhető, korlátozott kockázatvállalása, amikor Thoreau alábbi szavainak érvényességét a hatalom letéteményesei is elismerik:

„Az abszolút egyeduralomtól a korlátozott egyeduralom felé, a korlátozott egyeduralomtól a demokrácia felé történő haladás az egyén igazi tisztelete felé való haladást jelenti. Még a kínai filozófus is elég bölcs volt ahhoz, hogy a birodalom alapjának az egyént tekintse... Nem volna-e lehetséges még egy lépést tenni az emberi jogok elismerése és megszervezése felé? Addig nem lesz

igazán szabad és felvilágosult az állam, amíg az egyént mint magasabb és független hatalmat: mint saját hatalmának és autoritásának forrását el nem ismeri, s nem ennek megfelelően bánik vele."¹⁶

Jegyzetek

1. Kis János: VANNAK-E EMBERI JOGAINK? Magyar Füzetek Könyvei, 1987. Párizs, 108. o.

2. Ha a polgári engedetlenség legutóbbi magyarországi példáit vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy a demokratikus ellenzék polgárjogi alapokon álló csoportja mellett a lelkiismereti szolgálatmegtagadók voltak azok, akik nyíltan és egyértelműen szembeszegültek a Kádár-rendszer bizonyos törvényeivel. Cselekedetük igazolásául a magasabb elvre történő hivatkozást választották, ami számukra adott a keresztény vallás meghatározott tételeiben.

3. Henry David Thoreau: A POLGÁRI ENGEDETLENSÉG IRÁNTI KÖTELESSÉGRŐL. Európa, 1990. 21. o.

4. Martin Luther King: WHY WE CANT WAIT. Harper and Row, New York, 1963. 84–85. o.

5. Idézi: Carl Cohen: CIVIL DISOBEDIENCE. New York, Columbia University Press, 1971. 122. o.

6. Kis, id. mű 39. o.

7. Uo. 87–88. o.

8. Uo. 209. o.

9. Ugyancsak magasabb elvre hivatkozott Keszthelyi Zsolt is, amikor 1987-ben laktanya helyett inkább vállalta a börtönt, ő azonban nem a vallásos, hanem az emberi jogi érvelést választotta, s ezzel arra hívta fel a figyelmet, hogy a fegyvermentes polgári szolgálat alternatívája nem csupán bizonyos – rendszerint szűk vallási – csoportokat megillető, hanem általános, mindenkinek kijáró, emberi jog.

10. Jellemző, hogy a magyarországi „rendszerváltás” már egy meglehetősen előrehaladott szakaszában, 1990 kora tavaszán kellek meghirdetnie a szamizdatkiadóból legális könyvkiadói vállalkozássá avanzsált Katalizátor Iroda munkatársainak, hogy polgári engedetlenségi akcióba fognak a közterületeket védő rendészeti-közigazgatási szabályok ellen, amelyekre hivatkozva a rendőrség gy-

korlatilag lehetetlenné tette kiadványaik köztéri árusítását. Akciójuk dimenziójában hasonlatos a fejlett nyugati demokráciákban előforduló engedetlenségi akciókhoz: immár nem „klasszikus” emberi jogokért küzdenek (e dimenzió gyakorlati kiterjesztéséért szamizdatkiadóként harcoltak), hanem bizonyos, meghatározott közigazgatási szabályok megváltoztatásáért, amelyeknek közvetlenül csak egy korlátozott nagyságú, specifikus embercsoportra (a könyvkiadókra és könyvtérjesztőkre) van kihatása.

11. Thoreau, id. mű 22. o.

12. Érdekes ebből a szempontból az a vita, amely a magyarországi szamizdat munkatársainak különböző csoportjai között zajlott a nyolcvanas évek elejétől, sajnos nem mindig kellően artikulált formában. A kiindulási pontban természetesen valamennyien egyetértettek: nevezetesen, hogy nyílt, határozott gyakorlati magatartással kétségbe kell vonni a hivatalosan deklarált sajtószabadság létét, és független újságok és kiadók alapításával demonstrálni, hogy miként festene a valódi sajtószabadság.

A vita azon folyt, milyen takaró követendő a kitűzött cél eléréséhez. A Beszélő körüli csoport kezdettől azon az állásponton volt, hogy amennyire csak lehet, szét kell választani a cselekvés „demonstrációs” elemét a tényleges produktív elemétől, vagyis a lapot névvel és címmel jegyző szerkesztők nyilvános fellépését a lapot előállítók szükségképpen névtelen, nem a nyilvánosság előtt zajló munkájától. A Demszky Gábor és Nagy Jenő alapította AB-kiadó kezdetben nem tartotta elsődrendű kérdésnek e két funkció határozott elválasztását; majd, szétválásuk után, Demszky taktikája fokozatosan a Beszélőéhez közeledett, míg Nagy Jenő a másik irányban indult el: névvel és címmel jegyezte kiadványait, miközben a könyvek és újságok nyomdai előál-

litásához nélkülözhetetlen anyagokat részben úgyszintén a lakásán tárolta. És igaz ugyan, hogy ezzel a taktikával rendkívüli módon felkeltette a rendőrség érdeklődését (lakásán a nyolcvanas évek közepén oly sűrűn tűnt fel a rendőrség, mint talán senki másnál a szamizdatszakmából), ám nem állítható, hogy a kitűzött cél szempontjából irracionálisan cselekedett volna. Hiszen ne feledjük: a cél *nem* a szamizdatállapotok, a minél profibb módon működő „második” nyilvánosság *állandósítása* volt, hanem a sajtószabadság megteremtése az „első” nyilvánosságban. Úgy vélem, ennek a célnak az eléréséhez mindhárom szamizdatcsoport – és a később induló többi szamizdatcég is – a követett taktikák különbözősége ellenére, *egyanírt* hozzájárult.

13. Vö. Michael Bayles: THE JUSTIFIABILITY OF CIVIL DISOBEDIENCE. *Review of Metaphysics*, September 1970. 4. o.

14. Ilyennek tekinthető annak a néhány embernek az akciója, akik 1990. március 25-én, a magyarországi általános választások napján szabad választásokat követelve sátrat állítottak föl a Parlament előtt. Érvelésük az újonnan megválasztott magyar képviselőház s ezzel az *egész* újonnan kialakuló politikai-jogi rendszer legitimitásának a kétségbevonására irányul, vagyis – az alkalmazott definíció szerint – forradalmi jellegű.

15. Ezért nem tekinthető egyszerűen polgári engedetlenkedőnek pl. Szász Béla, aki a több hónapig tartó vallatások és kegyeden kínzások dacára is megtagadta, hogy hamis vallomást tegyen a Rajk-per előkészítése során, s így a vádnak végül másik „koronatanú” után kellett néznie. Szász Béla is megtette azt a lépést, ami *minden* polgári engedelenség első subjektív feltétele: kétségbe vonta a gyakorlái, állami autoritással bíró törvények és a mögöttük álló kommunista ideológia hatalmát *tulajdon* ítélőképessége, saját erkölcsisége fölött. Minderre azonban olyan szélsőséges

körülmények között, élet és halál mezsgyéjén került sor, ami magatartását az emberi integritás megőrzésének kimagasló példájává teszi. A KÉTELKEDÉS KÖTELESSÉGE című írásában eként fogalmaz: „Az elvont hűségnek ezt a szörnyét Pártnak hívták. Lehetett volna más neve, de más tartalma nem. »Beosztulodra vál, ha magadból eszmálsz pártot magadnak« – tanítja Dante, s valóban, van-e szeljtárs, hullámmérés, pokoltraszállás veszélyesebb a szellem hajósára, mint bármely cinrosságot követelő párt, bármely elvont hűség?” (SZÁMŰZETÉSBEN. Beszélgetések külföldön élő magyarokkal. Katalizátor Iroda, 1987. 51–52. o. Szamizdat.) Vessük ezt össze most Thoreau szavaival: „Vajon az állampolgárnak akár csak egy pillanatra vagy bármily csekély mértékben is át kell engednie lelkiismeretét a törvényhozóknak? Hát akkor miért van mindenkinek lelkiismerete? Nekünk, szerintem, elsősorban embereknek kell lennünk, és csak másodsorban alattvalóknak. Nem annyira a törvényt, mint inkább az igazságosságot kell tisztelnünk. Csak egyetlen kötelezettséget van jogomban magamra vállalni, éspedig, hogy mindig azt leszem, amú igazságosnak tartok.” (Id. mű 7–8. o.) Láthatjuk: a két álláspont azonos. Mindkettő az emberi lelkiismeret, az erkölcsi ítélőerő számára tartja fenn a végső döntés jogát: jó és rossz, igazságos és igazságtalan között.

16. Thoreau, id. mű 42. o.

Felhasznált irodalom

- Bedau, H. A. edit. CIVIL DISOBEDIENCE: THEORY AND PRACTICE. New York, Pegasus, 1969.
- Zashin, E. M. CIVIL DISOBEDIENCE AND DEMOCRACY. New York, Free Press, 1972.
- Hall, R. T. THE MORALITY OF CIVIL DISOBEDIENCE. New York, Harper and Row, 1971.
- Singer, P. DEMOCRACY AND DISOBEDIENCE. Oxford, Clarendon Press, 1973.

Domokos Mátyás

LEVÉL – AZ ELEFÁNTTEMETŐBŐL

Az alábbi levél szövegét valószínűleg 1945 decemberében vetette papírra Németh László, az ÉGETŐ ESZTER modelljének Bercsényi utca 27. sz. házában, Hódmezővásárhelyen; „*a csomorkányi elefánttemetőben*”, ahogyan e dél-alföldi város „*relatív békéjének*” a karakterét metaforikusan összegezte említett regényében. Mai ismereteink szerint el nem küldött levél fogalmazványa ez; eredetije ugyanis az MTA Kézirattárában őrzött Veres Péter-hagyatékban nem található. (A szövegét Németh László Vásárhelyről való végleges távozása után, asztalának lomtanántása közben, az író egyik ott maradt fogalmazófuzetében találta meg Kristó Nagy István; a levelet az ő olvasatában közöljük, ahogyan az a NÉMETH LÁSZLÓ LEVELEZÉSE I. 1919–1948 című, sajtó alatt lévő kiadványban is szerepel – a piszkozati jellegből eredő s nyilvánvaló tollhibák javításával.) – Noha nem misszilis levél, mégis úgy érezzük, hogy rendkívül fontos és Németh László gondolkodását rendkívül jellemző eszme-futtatást tartalmaz ez a fogalmazvány; mintegy esszenciáját adja a nevezetes SZÁRSZÓI BESZÉD elmondójának a helyzetmegítéléséről, ahogyan ő, a folyton „*halálos veszélyektől sarkallt*” író, közvetlenül a második világháború befejezése után a nemzet sorskérdéseit a bekövetkezett történelmi változás tényeinek a nyomására újra átgondolta, és a magyarság akkori status praesensét felállította. Németh Lászlónak a sors megadta, hogy elméleti elképzeléseit a megvalósult történelem látcsövén keresztül még egyszer szemügyre vehesse, s nyilván ennek (no meg intellektuális lelkiismeretének) köszönhető, hogy az 1945-ös diag-

nózis leglényege a levél következő mondatában így összegződik: „*Az én rémlátásaim éppoly tévesek voltak, mint a ti reményeitek.*”

S ha e dokumentum olvasójában fölmerül a kérdés: miért éppen Veres Péter volt volna a címzettje ennek a levélnek, akkor a válasznak is az idézett rész a kulcsmondata. Aki ismeri Németh Lászlónak Veres Péter FALUSI KRÓNIKÁ-járól (a *Híd* 1942. január 27-i számában) írt bírálatát, bizonyára emlékszik a kritikának arra a mondatára, hogy „*az ő erős, bizakodó alakja körül kell Új-Magyarország három osztályának: értelmiségnek, parasztságnak és munkásságnak összeforrania*”. (Erre a gondolatra egyébként közvetlen hivatkozás is történik a fogalmazványban.) S ha az olvasó nem felejtette el azt sem, hogy Veres Péter 1945-ben, az Országos Földbirtokrendező Tanács és a Nemzeti Parasztpárt elnökeként a demokrácia kezdeti időszakában vezéri szerephez jutott, hajlamos lesz azt gondolni, hogy Németh László a FALUSI KRÓNIKA kapcsán megelölegezett – és beteljesült – jóslat miatt fordult (volna) levelével Veres Péterhez, mint országos vezérhez.

Ez azonban csak részleges igazság. A levél címzettje, s a szöveg efelől nem hagy kétséget, nem a beteljesült remények „*erős alakja*”, hanem a régi vitatárs, aki már Szárszón is alapjaiban bírálta Németh László elképzeléseit, mondván: „*harmadik oldal mindig és mindenhol van, de sohasem történelemcsináló lényező*”, s hogy „*nem csupán arról van szó, hogy kik uralkodnak a népek felett, milyen fajtájú emberek, hogyan uralkodnak... a legnagyobb kérdés, a sorrendben legelső az összes többi kér-*

dések felett, hogy milyen a társadalmi és termelési rendje valamely nemzeti közösségnek.” (SZÁRSZÓ. Bp. 1943. Magyar Élet. – Kiemelések Veres Pétertől.)

S kettejük vitája, ebben a vonatkozásban, nem Szárszón kezdődött. Németh László sajtó alatt lévő levelezésében szerepel egy Veres Péter-levél, amelyben – Balmazújvárosról, 1943. január 23-i keltezéssel – a következő olvasható: „Ha ezt a népet történelme egyik kedvező nagy tragikus fordulataiban baloldali szél sodorja, akkor oda is vele kell menni, és együtt lenni vele minden változásnál, minden szenvedésnél. Nincs más lehetőség: nincs harmadik út. Most azután igazán nem irodalmi szemmel kell nézni a történelmet, hanem szociológiai szemmel. Író barátaink közös hibája – szerintem – éppen az; sorrendi fontosságrendjükben az irodalom áll legelől: ebben van a perspektívazavar és a sok hangsúlykülönbség. Még Illyésben is „tülleng” az esztétikai szemlélet: a jól megírt, lényegtelen csevegést (márazmus) ő is irodalmi rangra emeli, holott egy utcaseprő élményei egyszerűen és hitelesen elmondva inkább irodalom, mint a hivatalos irodalmárok csevegései. Az „élet”; ez csak „szakma.”

1945 decemberében viszont Németh László érzi úgy, hogy Veres Péter magabiztos „reményei” a megvalósult történelmi realitás legalább oly mértékben minősíti illuzórikussá, mint az ő „rémlátásait”, s a levél elsősorban éppen ezt a Németh László szerint értelmezett realitást dörögöli végső érvként vitatásra orra alá. S közben nem mulasztja el azt a kínosan igaz figyelmeztetést sem, amit a történelem egyébként nemcsak a Parasztpárt íróival kapcsolatban illusztrált 1945-ben, hanem szinte törvényszerűen minden korban, valahányszor író a politikába keveredett, hogy tudniillik „legszerencsésebben író tróink a legködösebb politikusaink”.

A Németh László világában valamennyire is járatos olvasók számára, gondolom, nyilvánvaló, hogy ennek a be-

fejezetlenül és elküldetlenül maradt levélnek a teljes írói életmű a visszhangosító hangszekrénye. Valamennyi vonatkozásának kibontására e helyt éppen ezért nincs mód, de talán nincs is szükség. De Németh László kiadatlan levelezésének egy-egy részletével, fozslányával érdemes mégis a legtrappansabb megfogalmazások idézésével jellemezni a magyar sorskérdéseken órlódó elme alapmeggyőződését azokban a problémákban, amelyeknek elemzésére, az ő levélbeli megfogalmazása szerint: „mint műszer”, a SZÁRSZÓI BESZÉD-ben (és másutt) fáradhatatlanul vállalkozott.

Az első kérdéskör: Németh László és a szocializmus ideológiájának és történelmi gyakorlatának a kapcsolata, amely önmagában is monográfiatéma lehetne. Erről, egy közismert igazság alátámasztása érdekében egy ismeretlen dokumentumból: Bresztovszky Edének, akkoriban a Népszava helyettes szerkesztőjének 1937. február 3-án címzett leveléből hadd álljon itt néhány mondat: „...örömet okozott, hogy a szocialista mozgalomban, ahonnet többnyire csak elriasztani törekedtek, ilyen megértő barátom is akad. Engem a támadások s bizonyos ellenszenvem a marxizmussal szemben sosem idegeníthettek el a szocializmus ügyétől, amelyet legfőképpen megnevesíteni kívántam, sosem elliporni. Bizom benne, hogy mint Ön, egyszer szélesebb munkásrétegek is megértik ezt, s a munkásság emlékezetében jó nevem marad s tiszta képem”.

A második kérdéskör: a „két pogány közül” szituációjának a felismerése s következményeinek a végiggondolása – ahogyan ez Gulyás Pálnak írt leveleiben tükröződik. Érdemes ezeknek a leveleknek idevágó tükröcserepeiből egy kis összeállítás adni, mert nem kizárólag a korabeli helyzet értelmezését tartalmazzák – Németh László szemszögéből, és annak a megvilágítását, hogy mi az, aminek a második világháború előestéjén s első éveiben odaadta magát a „középosztályi mezben

járó” magyar kispolgárság egy része (de nem mindenki, mint ahogyan Németh László sommásan állítja), és megértetik az is, miért tekintette – mindenek ellenére – „hallatlan szerencsének” azt, ami végül is bekövetkezett 45-ben. – 1938. május 27-én (a budapesti Eucharisztikus Kongresszus napjaiban, két nappal az I. zsidótörvény elfogadása előtt, alig két hónappal az Anschluss után) ezt írja Debrecenbe: „A német nagy nép... Más kérdés, hogy ez a németiség ránk, magyarokra pillanatnyilag és sub specie aet. életveszedelem. A cseh, lengyel, magyar nemzeti államok mindig akkor virultak, amikor Németország káoszba merült, s akkor bomlottak fel, amikor megerősödött. A jóslatom? Szerencse, hogy a csehek (akiknek a tragikus óráit annyi kárörömmel figyelik nálunk) vadmacskakarmokkal harcolnak értünk is, s a magyar sors, ha labdává válik is, legalább épeszű európai nemzetek játszanak vele. Megmenekülhetünk önmagunk ellenére is!”

Ugyanezen év november 16-án (közvetlenül az első bécsi döntés és a Kristallwoche elnevezésű pogromok után, amelyekkel párhuzamosan nálunk a Magántisztviselők Országos Szövetségének budapesti székháza, valamint több fővárosi és környéki munkásotthon ellen a hazai Keresztény Nemzetiszocialista Front pártterroristái intéztek támadásokat) a következő sorokat viszi Debrecenbe a posta: „Ha jól emlékszem, a München előtti héten hagytuk abba. Azóta: diadal, dicsőség, Gyula diák a kassai rádióban, s tagadhatatlan, hogy a háborús eltipratásról megmenekedtünk. A gazdaságtól és a politikaitól azonban aligha fogunk. Látlad a vasárnapi Magyarországon a magyar–cseh–német vámunioról szóló cikket? Hitler pesti ügynöksége már puhítja a közvéleményt... Hát hogy a németeknek mi a hüllerizmus, azt majd megmutatja tíz-húsz év múlva a második nemzedék, de hogy a mi „népi gyökereinket”, ha csak Európa haltot nem kiált neki, még tíz-húsz éven belül meglazította vagy elmeteszi, az iránt nincs en kéréssem... Meg kell hatódní ezen a szerencsétlen középasztályon, ahogy a

cseh összeomláson ujjong, mintha nem is az ő sorsának egy bástyája dőlne volna össze. (Mert az volt ám, akármennyit vétkeztek a csehek, s bármennyit gyűlölködtünk mi, a történelmi összekapcsoltság erősebb hibánál s gyűlöletnél.)”

De hát Európa egyelőre „haltot nem kiált”, s Németh László, egy évvel később, 1939. augusztus 31-én (egy héttel a német–orosz megneptámadási szerződés megkötése után, s egy nappal Lengyelország megtámadása előtt) az alábbiakban ad általános európai helyzetelemzést – csüggesztő végkövetkeztetéssel –, s a közös, német–orosz „szalámitaktika” működésének valóban látнокi leírását: „Imádkoznak Hitler kancellárért és tanácsadóíért az angol templomokban, hányni kell ettől a pacifizmustól. A tigrisnek szereteletén esdekelnék, s ha egyet-egyet szétlép közulük, áldást kér rá az Istentől, abban a reményben, hogy ő későbbre marad. Az egész Hitler–Chamberlain-móka nem párbaj, hanem közös fáradozás, hogy Anglia Kelet-Európát Hitlernek átengedhesse. A dolog nem olyan nehéz, megvan rá a tavalyi csehszlovák recept: Lengyelország előbb a «német» területeket adja át völkisch alapon, aztán jön egy kis «völkisch» látgyalás Oroszországgal, azután a teljes annexió élettér címen. A mérlegnyelvé most azért lebeg, mert nyugaton mégiscsak van egy piciny szemérem és okosság, olyasmiket éreznek, hogy Angliának van «nemzeti becsülete», de nem hiszem, hogy ezzel az öngyilkos békevágygyal soká egyensúlyt tarthasson. Anglia ujjá beszorult Német- és Oroszország közé, s ki akarja húzni. Ha ez sikerül neki, nekünk sincs más választásunk, mint belehajlanunk a fejünk abba az igába, amellyel megkínálnak. Amikor Hitler föllépett, Mohamedhez hasonlítottam (lásd annak a jellemzését az utolsó Tanúban), de nemcsak ő hasonlít Mohamedhez, hanem Európa birodalmi is korthadásban és züllöttségben az akkori Ázsiához, Bizánchoz, Észak-Afrikához. Azzal szórakozom, hogy bűnhődési sorrendet állítottok föl. Először bűnhődnek a kelet-európai kispépek, mert nem tudtak piszkos nacionalizmusait fölé emelkedni. Aztán Anglia és

Franciaország, mert a világtörténelem legnagyobb pacifistái. Aztán Olaszország, mert markába sül a tengely. Hogy végül ki bűnhődik az orosz–német egyezményért, azt még nem látom egészen. A »népek családja« mindenestre Moszkva körül lesz. A mi számunkra, noha nem érjük már meg, kedvezőbb volna Moszkva győzelme, az csak bennünket, középosztályt (s a magasabb ideákat) semmisít meg, de a nép megmarad, a németek azonban népestül irtánának ki. Valószínűbbnek, sajnos, a németek végső győzelme látszik... Ha nem lesz háború, s Lengyelországot felosztják, akkor mi határosak leszünk az oroszokkal. Ez maga is elég, hogy középosztályunk esze nélkül kéreddzen német fennhatóság alá. Sajnos, mi még ezt sem fogjuk olyan realistán csinálni, mint a csehek Hachákkal, hanem (ahogy az Ojság írja), hahákkal, azaz nemzetiszocializmussal. Szent István birodalmának a hülye mákonyával, szlovák módra – amiól a látszat egy árnyalattal talán jobb lesz, de a valóság, a nemzeti ellenállás sokkal-sokkal rosszabb."

Végül a harmadik kérdéskör, amely a levéltervezetben hangot kap, a fogalmazvány szóhasználatát idézve: az „idegenek”, „gyarmatosítók”, „gyarmatosok” stb. stb. Nem világos, és főleg nem egyértelmű, kikre gondolt Németh László. A Magyar Kommünista Párt moszkovita szárnyára (közülük Révai Józsefet meg is nevezi); vagy a szociáldemokrata párt, esetleg a magyar polgári radikalizmus körül csoportosult, zsidó származású értelmiségiekre (a szociáldemokrata pártvezetőséghez tartozó Horváth Zoltánt név szerint említi, Zsolt Béláról viszont hallgat, nyilván azért, mert Zsolt lapjában, a *Haladás*-ban csak 1946 tavaszától látnak napvilágot Németh Lászlót bíráló írások), hiszen a levélíró is „különböző gyarmatosítási csoportokat” emleget, mert elsősorban a politikai pártok szerínű tagolódás lebegett a szeme előtt.

De miért ne lehetne a szárszói konferencián elhangzottak alapján valószínűsíteni Németh László vélekedését? Bár-

mifajta feltételezést aligha lehetne ma hiteles dokumentumokkal alátámasztani, mert a Németh László nagy vihart kavart előadása után kirobbant vitáról nem készült megbízható feljegyzés. A „harmadik oldal”-ra vonatkozó gondolatai egy részét Németh László ugyanis rögtönzésszerűen szúrta bele előadásának írott szövegébe, s ahogyan a tanácskozástról készült kiadvány megjegyzi: „Ezeket a gyorsítók, sajnos, nem jegyezték fel.” (SZÁRSZÓ. Bp. 1943.) – Ami bizonyos: Németh László egy metaforával világította meg, mit ért ő a világpolitikában a „harmadik oldal”-on: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alau lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a – harmadik oldal.” Sapienti sat. (Mert nincs szükség rendkívüli elmeélre ahhoz, hogy az „angol” vagy a „holland” jelzőket bárki az ide illőkkel behelyettesítse.) Nyilvánvaló, hogy Németh László mindenkire gondolt, aki különböző pártok, mozgalmak és törekvések színeiben, véleménye szerint gyarmatosító szándékokkal, alig titkolt hátsó gondolatokkal közeledett a magyarsághoz 1944–1945-ben.

Mi tartozhat még e levél háttérének nyilván elvarrhatatlanul sokszálú történetéhez? 1945 márciusában néhány békési diák „a villanyoszlopokra házinyomdán készült röpiratokat ragasztott ki”, s az ügy kivizsgálása során, a március 10-e óta Békésen tartózkodó Németh Lászlót is beköszérték a rendőrségre, ahol egy Ligeti nevű nyomozó, neve hallatán felismerte benne az országos hírű író, nyomban hellyel kínálta, elnézést kért, és azonnal szabadlábra helyezte, de a lelkére kötötte, hogy „meg kellene győződnöm az embereket, hogy illeszkedjenek bele az új helyzetbe, hiszen nem kell azért kommünistának lenni, elég, ha antifasiszták vagyunk”. – Másnap, vasárnap a Parasztpártnak volt gyűlése Béké-

sen, amelyen Veres Péter is részt vett, meg is látogatta Németh Lászlót: „*Én meghatottan öleltem át; mégiscsak a pályatárs szállt le hozzám a hatalom elérhetetlen magasából. Vagy egy órát maradt, viselkedése a régi, közvetlen volt: amikor elmondtam, hogy vártam ott benn a tarkólövést, még egy nála ritka, gyöngéd, szinte gyermekszerű mozdulatot is tett a kezem felé [ami felerészben bizonyára a „rémlátó képzelet” megkínzottjának szólt – DM.], de amit mondott, azt nem lehetett félreérteni. Ő nem az az ember, aki valakin segíteni tud. Őt is csak az védi, hogy a parasztság mögötte van. A gyűlés után járt a rendőrségen: megmondta nekik, hogy az írók dolgában ügyis Pesten döntenek majd, kár beleavatkozni. Ennél többet azonban nem tud az érdekekben tenni. Ami énvelem történik: a sors, nem lehet mást tenni, el kell viselni.*” (VÁSÁR-

HELYI ÉVEK. In: HOMÁLYBÓL HOMÁLYBA II. köt. Bp. 1979.)

Ilyen előzmények után, innen, Békésről kerekedett föl, 1945. szeptember 2-án, vásárhelyi új otthona felé, ahol aztán ez a Veres Péternek szánt számvetés a fogalmazófüzetébe került. Mindannyiunk életének objektív tragédiája, hogy a sok „rémlátás” közt megbúvó egyetlen „remény”; Németh László várakozása, miszerint az öntudatos magyar progresszió „a különböző gyarmatosítási csoportokkal értelmes szó” tud majd váltani, s a különböző népek és hatalmak „legigazabb érdekeit” tudja „a miennkel összeegyeztetni” – ez a 45-ben reálisnak tetsző remény bizonyult aztán a legnagyobb illúzióknak az elmúlt negyvenöt év magyar és kelet-közép-európai történelmében.

NÉMETH LÁSZLÓ – VERES PÉTERNEK

Levélfogalmazvány, valószínűleg 1945 decemberéből

Első leveled elől kitértem; most újra írsz, s hallgatni lustaság vagy gyávaság lenne. Megértem kíváncsiságotod. Utoljára Szárszón hallottad a véleményemet. Azóta közel három év telt el, s milyen! Érdekes lehet egy pillantást vetni az otthagyt s az eseményektől [olvashatatlan] műszerre; mit jegyzett föl s mit mutat e három évről, mely neked is történeti szerepet juttatott.

Nem tudom, elolvastad-e mostanában azt az előadást.* Akik ismerik, biztosan igazat adnak rossz sejtelmeinek. Én legalább gyakran hallok olyasmit, hogy mindenben igazam lett. Mit kötöttem én ott a lelkekre? Hogy a „fölszabadulás” valóban a magyar nép folszabadulása legyen. Ma sokan látják úgy, hogy burkolt gyarmatosítás lett. Arra figyelmeztettelek, hogy az ország fele, de inkább kétharmada kispolgár; ne felejtsetek ki, ne nyomorítsátok meg őket idejétmúlt szocializmussal. A választások bebizonyították, hogy nem kétharmad, de háromnegyed; az a helyes szám (a kisgazdapártot az ő tiltakozásuk dagasztotta fel s az ő – – – a szociáldemokrata s a paraszti [ol-

* Az 1943-as szárszói találkozón elhangzott előadást. (A szerk.)

vashatatlán szavak)); s ezzel a hasznos munkás többséggel a mai országvezetés nem tud mást kezdeni, mint a reakció felé nyomni vagy mesterségesen proletarizálni: azaz tönkretenni a nemzeti vagyont. A kegyetlenség is bevett szokás lett országunkban; a szörnyű tudatot, hogy míg mi eszünk és alszunk, másokat gyötrünk, lassan meg kell szoknunk – s a gázkamra, melyet az inflációval készítettek: elsősorban a velük érző magyar értelmiséget sújtja, mert hiszen az az értelmiségi, aki a Habsburg-restaurációt szolgálta, Szekfüvel az élén teljesen átmentette magát.

Mindez azonban nem is történhetett másképp, s jóstehetség helyett (mely különben is a legutolsó tehetség) én inkább malíciával gyanúsítom magam: intelmeimbe ketrecül az elkerülhetetlen állítottam elétek megtorlásul, hogy lehangyatosok. S ha bámulok valamit, hát nem azt bámulom, ami jóslataimból bevált, hanem ami be nem vált. Mert ha több nem is, a fontosabb ez: az én rémlátásaim éppoly tévesek voltak, mint a ti reményeitek. S amit valóban fogunk s becsülnünk kell, nem a magyarság szerencsétlensége, hanem hallatlan szerencséje.

Egy gyarmati népnek (amilyen a magyar) egyetlen reménye: hogy ezt tudja – van néhány tucat embere, aki helyzetét érzi, s a szabadulás módjait keresgéli. Az elmúlt években semmi sem lett volna könnyebb, mint ezt a tudatot a vak órjás fejéből kitépni s a magyar gyarmatosítást (ezt a négyszázados munkát) befejezni. 1939-ben a természetes az lett volna, hogy Csehország után a németek Magyarországra jöjjenek be. Itt nyitott és fölvirágozott kapu várta volna őket, mi nem lettünk volna casus belli, a Nyugat odaadott volna nekik gyarmatul. Hol lennénk mi, s hol a magyar nép, ha Hitler nem a háborút akarja? 41-ben a nyilasok végezték volna el kiirtásunkat, ha (mint az ő szempontjukból ésszerű volt): őket ültetjük kormányra. Egy millióval több magyar halott – és egyetlen író sem: ezt jelentette volna ez az uralom. S ami sokaknak a legnagyobb csalódás volt, nem az oroszok voltak-e 44-ben szerencsénk neve? Ha az oroszok olyanok, amilyeneknek mi képzeltük őket, ha meggyőződésünk jobban érdekli őket, mint zsebóránk, ha elitünket hurcolják el gyáraink és munkásaink helyett: válthatunk-e most egymással levélet? Azerók fészült egyensúlya, mely 1935-től 1942-ig kényszerített, és megengedte, hogy a magyar sorskérdéseket átgondoljuk, hallatlan szerencsénkre tovább tart. Az oroszok és angolok közt – szinte a senki földjén – a diktatúrának demokráciává kellett álcáznia magát; az egyeduralom pártokat szült, s a pártok, nyakukra tekert kötéllel, mégiscsak élnek, s szoknyájuk redői közt az elhallgattatott magyar irodalom, vele a magyar helyzetérzés is, s sok-sok magyar ember is meglapulhat. Hogy mi lesz a vége a halálos bújócskának: azt természetesen nem tudom.

[Hiány a kéziratban.]

... s hogy áldemokráciánk még valódi demokráciává is válhat, melyben küzdhetünk a magyarság mellett – nem megritkult és megrendült gyarmatosítóinkkal.

Mennyire használta ki ezt a szerencsét a Nemzeti Parasztpárt? Én a ti hibátokat már Szárszó előtt láttam: ti politikusok akartatok lenni, s a politikáról azt hittétek, hogy taktika. A vízipólóban „abstoss”-nak nevezik, amikor valaki egy másik játékos testéről rúgja el magát. Nos, ti rólam, a régi bajtársról vettetek abstoszt balra – már láthatjátok, hogy kik felé. S nemcsak rólam – a magyar irodalom nagyobb felét feláldoztátok: csak hogy a beállt változásokban possibilisek maradjatok. Pedig hát akármi választ el titeket Kodolányitól, Sinkától – mégis milliószor közelebb estek hozzájuk, mint Horváth Zoltánhoz vagy Révaihoz. Tudom, hogy ez téged illet a legártatlamból – Illyés, akit én abban a tudatban bűjtattam, hogy elsőül fog kiszolgáltatni:

hevesen védte az írókat, Kovács Imre, akit hóhérhajlamokkal gyanúsítottunk: Féja megmentője lett, Nagy István is csak könyveinket zúzatja csontunk helyett. Én tehát (ha érzékenységet meg is kínoztátok) inkább hálával fordulok felétek: a Parasztpárt alapvető botlását mégis ott látom: amikor írótársaitokat, akik nagyon is szívesen tartottak volna veletek, régi ellentétek felhányásával idegenek kívánságára a hajóból kiraktátok. Ezen az sem változtat, hogy (midőn) később beszédteek – vagy ahogyan ma mondják: becsempésztétek. Mert hisz nem gonosszaggal, hamis versennyel vádolkak benneteket, egyáltalán nem vádolkak – inkább reflexeitekben igyekszem a hibát kimutatni.

Az ostrom utáni hetek poklában az első reménysugár az volt, hogy van egy párt, a Nemzeti Parasztpárt, s az, hogy ti vagytok öten. Én addig azt hittem, hogy titeket a Kommunista Párt kirakatmagyarjaiként foglak vizsgálni, s ez külön otthon reményét keltette fel egy olyan világban, amelyből, azt hiszem, végképp kizártak. Ebben a magyar értelmiség leghűbbjei így voltak veletek – s én most az ő zavarukat próbálom tükörül tartani a ti bölcsességetek elé. A magyar politika ma természetszerűen hazug. Kis népeknél ez egyelőre úgy látszik: kényszerűség. Tele van a szánk demokráciával, s burkolt diktatúrában élünk, van egy kormánypártunk, mely kisebbségben van, s alkotmányosan rendelkezik minden hatalommal, s van többségi ellenzéki pártunk, amely vezetőinek a kormány rendelkezésére szabad bocsátaniuk az ellenzéki ország szavazatait. Ebben azonban lassan mindenki kiismeri magát, tudja, min mit értsen. A Parasztpártról azonban senki sem tudja, hogy mit tartson. Legszabatosabban író íróink a legködösebb politikusaink. Az emberek – s nem ellenségeiteket, hanem olvasóitokat értem – körülbelül így gondolkoznak rólatok. A Parasztpárt vezetői azt mondták a kommunistáknak: a magyar parasztság és értelmiséghez ti mint kommunisták nem férhettek hozzá, bízzátok ezt ránk: mi mint külön párt, hozzá „paraszt” és „nemzeti”, megszerezzük nektek a lelkeket. A népnek és értelmiségnek pedig ezt mondjátok: „Az ország ma a kommunisták kezén van; párthoz csak az ő segélyükkel juthatunk, de abban *nektek* csinálunk pártot.”

De fogadjuk el, hogy ez csak így történhetett, csak így juthattatok párthoz. Azt, hogy a párt két arcából melyik az igazi: ti magatok sem tudhatjátok: mert öten vagytok, s ha egyiketek az átjátszást, másikótok a kijátszást hangsúlyozza. Így elsősorban magatokat misztifikáljátok – mert nem lévén világos karaktere a pártnak, még természetes hveitek is elállnak mellőletek. Akik a nyilasokkal szemben álltak, attól félnek, hogy a kommunisták mostani nyilasai – éppen csak a nyilukat lövik ki kelet felé; ezek tehát nem akarnak rajtatok át közvetve hazaárulás bűnébe esni –, akiknek pedig nincs ilyen aggályuk, azoknak természetes helyük úgyis a Kommunista Párt. Ez a zavar annál súlyosabb, mert nem találkoztam még értelmes magyarral, aki ne a ti pártotok *helyén* keresné a nagy magyar radikális párt körvonalait. A Kisgazdapárt egy konglomerátum: a legkülönbözőbb emberek hada, akiket a magyar nép „nem”-e a parlamentbe bevett. Egy kicsit kell fordulniok az időknék: s egy Bethlen István-féle ravasz ember akár MÉP-et is szervezhet belőle. A munkáspártoknak viszont még ezután kell magyar munkáspártokká lenniök; egyelőre a gyarmatosítók kesztyűi. A magyar radikalizmus, mely irodalmunkban hetvenéves vívódásából bontakozik ki, mégiscsak a ti tájatokra húzódik. Ez az oka, hogy a gyarmat nem balról jobbra vagy jobbról balra harcol azért, hogy kié legyen a magyar, hanem lentről fölfelé – egy gyarmati nép felszabadulásáért –, s a ti tájékokra kell húzódnia vagy legalábbis pillantania. Helyeteknek ez a vonása az, amely nem engedte pártotokat szétolvadni, e mellett tar-

tanak ki a parasztság, de a Bibó Istvánhoz hasonló fényes intellektusok is. Ehhez ragaszkodom (annyi egyéni fájdalom ellenére) én magam is.

A kívülről néző tehát ezt mondja eddigi szerepetekről. A szerencse lehetővé tette, hogy egy nép legjobb írói politikai pártot alapíthattak; a nemzet java is erre húzott; de ők politikai bölcsességéből – előbb legjobb szövetségeseit segítettek hűvösre tenni, azután a közfigyelmet riasztották el – szavazóikat hajtották el maguk mellől. Az igazságot rendelik alá a bölcsességnek, s magukat rendelték alá az idegeneknek. Ezzel szemben ti azt mondhatjátok: a magyar bizonyos tudatot csak ennek az árán lehetett megmenteni a kioltástól; a magyar írók másik felét, amely maga ítélte halálra magát, megmentettük; a magyar radikalizmusnak csak így tudtunk a jövő felé szerény, de nagy jövőjű kireplítő fészket teremteni. Az, hogy vagytok, vagyunk és vitatkozhatunk: a mi bizonyítványunk. Azt hiszem, meddő lenne a vitát folytatni, mert hisz egy ilyen vita csupa „volna” körül folya.

Mindkettőnket a jövő érdekel – nem a már elkövetett hibák, hanem azok, amelyeket ezután nem szabad elkövetnünk.

Első tanácsom: szabadítsátok fel magatokat, hogy a népet is felszabadíthassátok. A Parasztpártnak világos, egyenes politikát kell folytatnia. Az, hogy Te vetted át a párt vezetését: helyes. Emlékezhetsz: akkor Te voltál az én jelöltem, amikor mostani vezetőrsaid még cikkeket írtak ellened. A Turul dobogóján, a FALUSI KRÓNIKÁ-ról szóló bírálatomban: már mindig terád mutattam, mint a magyar radikalizmus vezérére. Te vagy az, akinek még ki sem kell nyitnia a száját, csak föláll, s már jelent valamit. A parasztság: magát láthatja benned; a munkásság: a marxistát; az értelmiség: a magyar észjárását, a nemzeti géniuszt. A politika lejárato malma, a Parasztpárt gyenge első éve téged őrzött meg leginkább. A becsületedbe vágót nem hallottam rólad; sőt a tulajdon pártod hibáival sem azonosítanak. Úgy érzik: a párt a hüvely, s minden másképp fordulna, ha abból kihúznák Veres Pétert. Húzd ki tehát; használd ki egyéniséged sugárzását, túl pártod határain is.

A Parasztpárt sokkal kisebbre zsugorodott – s az ország jobban be van szervezve már –, semhogy belső duzzasztásától sokat (bár abbahagyni nem szabad) lehetne remélni. Én inkább az élesztő szerepét szánám neki, amely kicsiny, de az egész kenyeret átterjeszti. A magzatban vannak úgynevezett „összervezők” – a többi sejt elrendeződését irányítják. Tedd ilyenné a Parasztpártot a magyar demokráciában. Ehhez azonban az szükséges, hogy a Parasztpárton kívüli magyarsággal élő kapcsolataitok legyenek; hogy a látható Parasztpártot egy láthatatlan szervezetbe ágyazzátok, amelynek határa az egész magyar nemzet lehet. Erre jó lépés volna a valódi magyar irodalom; a régi márciusi front egységét megteremteni, s ezt a múlt tévedéseit felszámoló nyilatkozatban a nemzet tudomására hozni. Ezzel három dolgot érnétek el: függetlenségét, a nemzet bizalmát, látná, hogy értékei együtt vagytok, s túlnyúljátok párt-héjakokat.

Kapcsolatokat kellene [olvashatatlan] más pártok magyar és radikális érzésű elemeivel. Nem gyorsan kipattanó fúziós tanácskozásokra gondolok, hanem lassan érő baráti érintkezésre, amely a másik három pártban választja el lassan a hozzánk tartozókat. Én nem ismerem elégsé a mai életet, de hallom, hogy a Kisgazdapártban Kiss Sándor körül, aki a mi neveltünk, jó negyven-ötven képviselő hallgat; a szocialista pártban Takács Ferencet emlegetik így az itteniek. Hogy a Kommunista Pártban van-e megfelelő csoport, ti tudhatjátok, de Bibó István nagyszerű cikke A DEMOKRÁCIA VÁLSÁGÁ-ról, úgy látszik, ilyen feltét. Abból kell kiindulnunk, hogy mind-

egyik párt jó párt – ha a magyarok alulról fölfelé beveszik. Gyarmaton ugyanis csak egy harc folyik: a gyarmatosoké és a gyarmatiaké. S ha hatalmi téren lapítanunk kell is: mutassatok önállóságot ideológiai téren. Valóságos szégyen, hogy egy párt, épp az írók pártja – s az szinte egyetlen gondolattal sem járult hozzá, hogy a szocializmus elmélete s a magyar helyzet közt kapcsolatot [olvashatatlan szó]. Bibó István az egyetlen komoly politikai írója. Ő ugyan nem paraszt [olvashatatlan], de annak semmi jele, hogy a Parasztpárt az ő írásait a magáévá tette volna. Én itt megint a múlt századi szocialista elmélet tarthatatlanságára figyelmeztetek. Azok a klasszikus osztályok, amelyek munkásság, parasztság, középosztály stb. – Magyarországon nincsenek. Magyarországon munkás, paraszt és középosztályi mezben járó kispolgárok vannak – s az alatt egy 10-15% mindenre kapható cigány elem, amelyet mindenki arra használ fel, amire akar. Borzasztó veszély: ezt a kispolgárságot a szociológiánkból kihagyni. A fasizmus csak azért volt lehetséges, mert ezek, életükben fenyegetve, az első kéznél levő elméleten kaptak, amely őket igazolta. Ez a réteg ma Magyarországon egyre inkább makacs reakció lesz. S ha megjön az európai változás – amelyre számít –, megint odaadja magát a legsötétebb erőknek is. Foglaltatják bele ezeket a szocializmus oltalmába. Győzzétek meg őket, hogy nem megsemmisíteni, proletarizálni akarjátok őket, hanem önállóságukat egy nagyobb rend védelmében részesíteni. A szövetkezeti rend kiépítéséről volna szó. Parasztságunk makacsul szemben áll a szövetkezetekkel. Az új gazdák azt követelik: hordják szét utolsó tégláig a majorokat, így akarják biztosítani magukat, hogy sem az urak nem jönnek vissza, sem kolhozba nem terelik őket. Értessétek meg velük, kényszerszövetkezetek jobbságával szemben mi a szabad szövetkezetekből fölépült társadalom, amelyben kívülálló maradhatsz, de mint beszerző, értékesítő és termelő is: a nagybirtok, a nemzetgazdaság előnyeit is élvezheted. Ha a termelőszövetkezetek iránti félelmet nem lehet legyőzni: a beszerző és értékesítő szövetkezeteknek az idő is kedvez: hisz ez kapcsolná ki a parazitizmust, a kereskedelmet. Békéscsabán szenes boltjuk van a pécsi bányászoknak. Miért ne nyithatnának így boltot Debrecenben a Bocskay-ker-ti gazdák, vagy Pesten a Pest környéki parasztok? A szövetkezeti szervezkedés így egyszersmind gyarmati harc is: gazdasági autarkiaja (amint azt Gandhi felismerte) elvágja a gyarmatosítók szívócsőpjait. Ijesztő: hogy a kultúrát, épp amikor hatalomra jutottatok, hogy kicsavarták a kezetekből. A Horthy éveiben nagyobb volt az emanciációtok, mint most. A számító írók értékesebb felét hidegre tették, a másik felc: politizálgat, fecsérli idejét. Folyóiratotok nincs, ami a ti cégéretetekkel indult, újságíró lassan nem is lesz már, színpadunk tíz év előtti állapotunkba esett vissza, a kultuszminisztérium állítólag a tietek, de még egy ötlet sem röpült fel belőle, ami a gyarmati magyarság érdekét szolgálná. Minthogy semmitek sincs – az egésze csinálhatok tervet. A gyarmati nép pártja vagytok – a műveltségét igyekezzetek táplálni. Ehhez kell egy folyóirat, mely ébren tartja a magyar tájékozódást, helyzetérzést, s fölcsiholja az elalvó vidéket. Egy kísérleti színház, amely megmutatja a különbséget a magyar és az import irodalom közt, s ellátja a vidéki műkedvelő köröket. A pártok vidéki gócait ne műkedvelő körök, hanem műsoros estek tartására kötelezzétek. Ezeknek a számára a központ csináljon műsorterveket. Ezeknek az estéknek ne legyen pártszaga, mint írók s nem mint politikusok lebegjetez az esték felett. A Parasztszövetség ezen a téren jórészt jó munkát végzett: mért ne csinálhatátok együtt? Csak mert az *oszolj meg és haggy uralkodni magadon* a magyarokra kötelező? Az iskolán kívüli népoktatásnak az élén a ti emberetek áll.

S most a tanácsok után, most nézzük a kalácsot. Ezt ajánlom – de mi az, amit adni tudok? Akik ebben az utolsó két évben nem beszéltek, mielőtt szóba ereszkednének: be kell mutatkozniuk. Azt írod: sokat kellett ebben az esztendőben szenvednem. Hát ez igaz. De a szenvedés nem volt terméketlen. Sok minden lemaródott rólam, s bár a marás néha esztelenül fáj – ami visszamaradt; úgy érzem, több, jobb, harmonikusabb is, mint amit marni kezdtek. A Törökvész úti ház: rom. Ezzel egy börtön szakadt le rólam. A sors feltörte rajtam a kérget, amelyet én nem hiúságból, hanem szeretetből nem tudtam feltörni. A családommal is befejeződött az évtizedes harc: szétválasztottuk a kétféle hatáskört, a két világnézetet (amelyről most a szegénységben derült ki, hogy sohasem lehetett volna összerázni), s megőriztük a megbecsülést és a szeretetet. Én gögömet helyeztem abba, hogy olyan selyemhernyó legyek, aki mindenkinél több selymet ad, és kevesebb levelet eszik. Az én arisztokratizmusom: Buddha királyfi: aki királyságát elhagyva egy tálacskába gyűjti a fellahok ételét, s közben – vallást alapít. Most valóban így élek, s ez [olvashatatlan]. Feleségem átvette vagyonnunk roncsait s a négy gyermek gondját, s most éli hőskorát; s én követem a magam törvényeit. Ez a fölszabadulás: egészségemet is visszaadta. Egy éve jöttünk el Budáról, s én tizenöt kilóval vagyok nehezebb. Egész mókás, ennyit híztam az üldöztetésben. Lassan: a magyarsággal is rendeződik a viszonyom. Ez volt a legnehezebb – nem ellenségeim, hanem volt barátaim miatt; s kivándorlás és élve eltemetkezés közt egész az utolsó időnkig rezgett ösztöneimben a delej. Mert aki gyarmati néphez köti dolgát, annak nemcsak minden éldődíjét kell maga ellen ingerelnie: de a gyarmati erkölcs is hátában. Akikért küzd: jóformán nem is értik a harcát; egy kis biztatásra hátulról is megdobálják. De épp ez a szép. S ha ide jutottam... tulajdonképp csak azért jutottam ide, mert ezt kerestem. Nem Gandhi volt-e a világ hangos forradalmárai közt az egyetlen, aki megdobbantotta a szívem?

Mindez persze csak leírva ilyen nyugodt és fölényes: amúgy napról napra változik és áramlik. Az azonban biztos (ezt az állapotot már ismerem), hogy az életemnek egy versszaka kezdődik; olyasmi, mint amikor a *Tanú* vitorláit megindítottam – vagy a KISEBBSÉGBEN-t elkövettem. Talán épp a kettő szintézise az, amire készülök. A *Tanú*-ban az európai lehetőségeit jártam meg – a KISEBBSÉGBEN óta a gyarmati sors mélysegeit, s most ez következik: a magyar sorsban (a gyarmati népek szabadságharcához) az európai művelődés távlatait kitágítani. Ez oly nagy feladat, hogy kitérített belőle semmiért nem engedem. Nem vagyok hajlandó például előadásokat tartani, még ha meg is [a mondat befejezése hiányzik].

Negyvenöt éves korára az ember kiismeri magát. Én akkor működtem a legjobban: ha mint műszer (persze meleg és lelkes műszer) ketyegtem a nemzet kezében, s akkor követtem el hibát: ha valami sereglésbe beleelegyedtem. Egy műszernek azonban szigetelésre van szüksége; a *közeli* vasak összevissza kavarják, ami a távoli irányt biztosan mutatja. Ítéld meg magad: nyújt-e ilyen szigetelést egy pesti dobogó? S lehet-e más, mint botrány – az én igaz ketyegésemből?

De mindaz, amit itt lenn csinállok, a rendelkezésekre áll. Az elkészültet a legszívesebben neked küldöm fel, te megmutathatod Illyésnek, s ketten dönthetitek el: mit használhattok – a magam neve vagy álnév alatt-e? Így mind a kétféle szemrehányást elkerülhetem; azt is, hogy elhúzódok, s azt is, hogy jelenlétemmel bajt szerzek. Egyelőre a *Sarlón* kívül természetesen helyetek sincs a munkáim számára. De ha a folyóiratotok s a kis színházatok megindul: lesz. Most épp két munkán dolgozom. 1) GYARMATI NÉP EURÓPÁBAN címmel olyanféle sorsképet készíték, mint a MAGYARSÁG ÉS EU-

RÓPA volt. Része folyóiratban is közölhető lenne. A könyv egyes tételeit külön tanulmányokban szándékozom fölnagyítani; itt már a ti kívánságaitokat is figyelembe vehetem. 2) Könyvnapra három új színdarabomat szeretném kidolgozni (SÁMSON, EK-LÉZSLIA-MEGKÖVETÉS, SZÉCHENYI), tető alá hozni. Ezek már az új világ gyümölcsei, s a Misztótfalusról szóló alkalmasabb lenne színháznyitóul a tervbe vett PAPUCSHÓSNÉL. Régibb, kiadatlan, részben elveszett darabjaimon is dolgozom – foglalkoztatnak –, új szakomnak, úgy látszik, a dráma lesz vezető műfaja – ha megmaradok, úgy érzem, magam is el tudnék látni egy kamaraszínházat műsorral, csak legyen, aki nézze. Részvételt a próbákon nem ígérhetek, de részletes utasításokat igen.

Oly szerepet, amelyhez testi jelenlétem szükséges, nem szívesen vállalok. De ha Debrecenbe vagy Sárospatakra egy komoly, hosszabb nyári egyetemet tudtok összehozni: azon tarthatok húsz-harminc előadást a magyar romantikáról. Erről azonban két hónappal előbb kell tudnom.

A mostani időknek a legnagyobb nyomorúsága, hogy ki sem tudja dugni a fejét a napok nyomora [olvashatatlan]. Szereplői maguk is hatalmasat kacaghatnának, ha öt-hat évvel ezelőttről nézhetnék magukat, amint örült dervisként forognak egy-két makacs és hamisan használt szó körül (mint demokrácia, reakció stb.). Ne kívánjátok, hogy én is beálljak ebbe a kerengésbe. Az én hivatásom inkább az lehetne, hogy egy kis huzatot adjak a szellemi életnek. A munkamegosztás ez lehetne köztünk: te fogd össze s vezesd a menthető magyarságot, én pedig megvívom majd szabad-ságharcát a szellemben.

Amikor Békésre lekerültem: tele volt a fejem füsttel és rommal, s az első kérésem az volt: hol segíthetnék. Az utolsó évben lányaink tanítása volt a zsongító szerem; tanítani akartam ott is: s azonnal jelentkeztem a gimnáziumba. De csak idén őszre kerültem dobogóra. Illyés akkor olyasmivel biztatott: hogy eredményeim tán az egész magyar közoktatás keringéseibe is belekerülhetnek, katedra álma is fölmerült. – Ezen most mind túl vagyunk. A gyarmati nép képviselőjének itt nem befolyás, katedra – csak az árulásért járna.

A legfontosabb természetesen az lenne, ha a különféle gyarmatosítási csoportokkal értelmes szót lehetne váltani. 18-ban egyszer már elbuktunk azon, hogy nem a magunk ösztönével s így nem is magunk csináltunk forradalmat. Huszonöt év minden szenvedése s visszamaradása ebből eredt. Most megint: pokoli szenvedéseket vetünk. Az kétségtelen, hogy nemzetközi viszonylatban ők mindig fölöttünk lesznek, s ha mukkanunk, mind mélyebbre taszíthatnak, de az is kétségtelen, hogy az ő helyzetük is egyre elviselhetetlenebb lesz. Én sosem tárgyaltam úgy idegen néppel, hogy ne annak is a legigazabb érdekeit próbáltam volna a miénkkel összeegyeztetni. 39-ben ezt írtam [az idézet hiányzik]. 45-ben ugyanezen az alapon kellene tovább tárgyalnunk. A modus vivendit keressék, s ne az uralkodást. Ne gyarmatosítani akarjanak, hanem a szabad Magyarországnak helyet kapni. S ha ezt olyan írók pendítenék meg, kellő helyen, akiket nem írtak föl fekete könyveikbe – én úgy hiszem, biztonságot számukra nem a maguk uralma hoz, hanem az autochton, belülről fejlett magyar radikalizmus.

Petrányi Ilona

IGNOTUS PÁL „BÚCSÚÜZENETE”

Ignotus Pál 1949. június 7. és 14. között – élete és a közelmúlt magyar történelmének egyik legtragikusabb fordulópontja előtt – hevenyészve papírra vetett „búcsúüzenete” (melyet inkább számvetésnek és szellemi, irodalmi végrendeletnek neveznénk) húga, Ignotus Sári jóvoltából került sok egyéb, Ignotus Pálra vonatkozó dokumentummal együtt a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába, 1982-ben.

A saját kezű gépirással készült s néhol autográf tintaírással javításokkal, kiegészítésekkel ellátott irat borítékján gépirásos címzés olvasható: „Madame Charlotte Ignotus in case...” A szövegből derül ki, hogy „búcsújegyzet”-ét Ignotus Pál Budapestre utazása előtt londoni barátnőjére, Mrs. Rose Eltonra bízta, azzal a kéréssel, hogy csak akkor adja át húgának, ha őt Magyarországon letartóztatják, vagy sorsa menthetetlenül rosszra fordul.

Ignotus Pál ekkor már kisebb-nagyobb megszakításokkal tíz éve Londonban élt. 1939 tavaszától formailag mint a Szociáldemokrata Párt kiküldöttje, a *Népszava* és az *Esti Kurír* tudósítója, valójában mint emigráns, aki származása és politikai nézetei miatt otthon már publikálási lehetőséget, sőt fizikai biztonságot is egyre kevésbé remélhetett. A háború alatt főként a BBC European Intelligence osztályán végzett propagandamunkát, s az angol elhárításnak is dolgozott. A magyar emigráns politikai csoportok közül Károlyi Mihály köréhez csatlakozott – aki ez időben egy antifasiszta szervezet, az Angliai Magyar Tanács elnöke volt –, s tevékenyen részt vett a szervezetnek a magyar ellenállást segítő munkájában. 1945 után a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Radikális

Párt kínált számára működési lehetőséget. Ez utóbbi hetilapjába, a *Žsolt Béla* szerkesztette *Haladás*ba írta rendszeresen cikkeit, s itt publikálta 1947–48-ban önéletrajzi esszesorozatát és visszaemlékezéseit József Attilára és a *Szép Szóra* CSIPKERŐZSA címmel. 1946–47-ben egyébként kísérletet is tett a *Szép Szó* újraindítására szociáldemokrata támogatással, de az MKP-nak az SZDP elleni támadásai, majd a koalícióban való mind meghatározóbb szerepe, s némiképp Lukács Györgynek a régi *Szép Szó*val kapcsolatos bírálata (ÍRÁSTUDÓK FELELŐSSÉGE, 1945) miatt a szerkesztőség más tagjaival együtt elállt a tervtől. 1947 októberétől kinevezték a londoni magyar követség sajtóügyekkel foglalkozó tanácsosának. Mint egyik 1957 utáni önéletrajzvázlatában írta, igyekezett e beosztásában „a Labour párti Anglia és az új Magyarország közt a kapcsolatokat fenntartani és erősíteni”, s eközben „harcba keveredett azokkal, akik ezt egyik vagy másik irányból elítélték. Különösen éles támadásban volt része Rákosi Mátyás hívei részéről, akik szemére velettek, hogy a Magyarországon kikényszerített kommunista–szociáldemokrata pártfúzió után is tovább használta a »harmadik utas« hangot, és... egy előadásában védelmére kell a... nyugat-európai demokratikus rendszereknek”.

1949. június 16-án „jelentéstételre” utazott Budapestre, de mint „búcsúüzenete” is bizonyítja, hazahívását e belpolitikailag „válságos” időszakban maga kezdeményezte. Két okból: részint, hogy nagybeteg édesapját, az 1948 végén Amerikából hazahozatott Ignotus Hugót még egyszer láthassa, részint, mert „győgyíthatatlanul magyar”-nak és „baloldali

magyar”-nak érezvén magát, nem akarta, hogy személyét „akár a háború és ellenforradalom áhítójának, akár a lélekben és műveltségben is elidegenedett ténszergőknek táborába” sorolják.

A június 9. és 14. között papírra vetett jegyzetek, ahogy közeledik az elutazás napja, mind több szorongással, rossz előérzettel telítődnek, egyre drámaibb feszültségűek, s a kezdetben csak „magánhasználatra” szánt töprengések és találgatások végül is egy szellemi végrendelet s egy nyilvánosságnak is szánt utolsó üzenet formáját öltik. Szinte párhuzamosan azzal, ahogy a nyugtalanító események ezekben a napokban megsokasodnak Magyarországon. Május 30-án éjszaka Rajk László külügyminisztert letartóztatják. Május 31-én a Kommunista Párt Központi Vezetőségi ülésén elrendelik a „tagfelvételi zárlat” meghosszabbítását, s ez már nem a szociáldemokrata vezetők és párttagok ellen irányul, mint a pártfűző után, hanem a kommunisták nem „moszkovita”, ún. magyarországi vezető szárnya ellen. Június 16-án, aznap, amikor Ignotus Pál Budapestre érkezik, a *Szabad Nép* közleménye arról tudósít, hogy Rajkot mint „imperialista kémeket és trockista ügynököket” kizárták a pártból, jóllehet ekkor már több mint két hete törvénytelenül fogva tartották. Jegyzeteinek tanúsága szerint Ignotus Pál minderről csupán annyi biztosat tud, hogy Rajk mint miniszter megbukott, s hogy félreállították. De már közvetlen környezetében, a londoni magyar követségen is érzékelhető, hogy itthon megváltozott a légkör. Nem sokkal korábban kollégáját és egykori emigránstársát, a háború alatt az Angliai Magyar Tanácsban tevékenykedő kommunista Szüsz Miklóst hazalátogatásakor, mint külszolgálatra nem megbízható, otthon fogják. A történet, szociológus Erős János ezért, amikor hazarendelik, inkább a végleges kintmaradást választja, s mivel értesülései alapján

jobban felmérte a magyarországi helyzetet, óva inti Ignotus Pált a hazautazástól. Most már nincs választás, állítja: „aki nem megy haza, áruló; aki hazamegy, kém”. Ignotus mégis inkább ad hitelt másik kollégájának, Beck János megnyugtató vélekedésének, akit majd néhány hónappal később otthon mint Rajk hívét és kémet letartóztatnak és perbe fognak. Inkább számba veszi ellenfeleit, s igyekszik Rákosi és az „irodalmi kommunisták” várható támadásaira, vádjaira előre felkészülni, semmint hogy árulónak tartsák, s kintmaradásával magyarsága és baloldalisága „jó hírt, tisztességét” kockáztassa: „Ha valami vagyok, akkor magyar író vagyok, még ha éveken át alig írok is. Ha magyar vagyok, legalább elméletben úgy kell gondolkozzom, mint aki Magyarországhoz tartozik. Ha most leválok róla, hogyan tartozhatok valaha is oda?”

Nem tudni, hogy Ignotus Pál végzetesé váló döntése rendíthetetlen bátorságából, csodaváró optimizmusából vagy tisztánlátása hiányából fakadt-e. De még drámaibbnak tűnik, ha tudjuk, hogy a véletlenül épp ez időben Magyarországon tartózkodó Károlyi Mihály, aki Ignotushoz – mint a „búcsúüzenet”-ből is kitűnik – politikusi vonatkozásban is közel állott, ekkor már bizalmas közlések révén értesült Rajk letartóztatásáról, s nem sokkal később épp emiatt mondott le párizsi nagyköveti tisztségéről. Ignotus Londonban még tájékozatlan. Egészen a Párizsból Budapestre indulása előtti napig, amikor addig némiképp bizakodó „búcsújegyzetei” egyszerre megváltoznak, s egy végsőkig elkeseredett hangú „utolsó üzenet” formáját öltik, amiből arra következtethetünk, hogy nagyjából tudta (vagy pattanásig feszült idegállapotában megérezhette), milyen politikai fordulat következett be Magyarországon. Ami (kezdeti?) tájékozatlansága ellenére írásában mégis meglepő és elgondolkodtató, az Rajk helyzetének téves megítélése s várható sorsát illető közönye, továbbá, hogy

bukásának általánosabb következményeivel (eleinte?) nem is számol. Ugyanakkor határozott rokonszenvvel viseltetik Révai József iránt, tőle remél személyes pártfogást, s aggódik is sorsáért, noha félelmének elég kevés az alapja. Talán őt is lefegyverezte – Déry szavaival – Révai „gondolkodásának nagyvonalúsága és erőszakos bája”, esetleg személye iránt tanúsított korábbi érdeklődése vagy 1949 márciusa előtt a demokratikus átalakulásban a nemzeti összefogást erőteljesebben hangsúlyozó hivatalos megnyilatkozásai. Szemben például Lukáccsal, aki már 1945–46-ban is merevnek, gyanakvónak bizonyult a *Szép Szó* újraindításával kapcsolatban.

Ignotus Pál, Angliába való visszatérése vagy itthon ragadása esélyeit és körülményeit számba véve és százalékos arányban latolgatva, nem túlzottan derűlátó, de a bekövetkezett valósághoz képest mégis optimistának bizonyult. Két hétre kért hazahívásából mintegy három hónapi bizonytalan célú itthon tartóztatás lett, melynek záróaktusaként Ignotus Pált, apja halála után néhány héttel, 1949. szeptember 5-én, lakhelyén, a Margitszigeti Szállóban titkon és minden indoklás nélkül letartóztatták. Hetekig sem családja, sem a követség tisztviselői nem tudtak biztosat sorsáról. Csak egy évvel később, 1950 októberében került sor a zárt tárgyalásra, ahol mint „angol kém”-et üzenőt évi fegyházra ítélték. A felmentése és ügyének felülvizsgálata érdekében történt kísérletek egyikéről Ignotus Sári számolt be a londoni *Irodalmi Újság* 1975. augusztus–októberi számában megjelent közleményében, melyben Thomas Mann 1949. november 10-én Révai József népművelési miniszterhez intézett levelét, illetve annak keletkezési körülményeit ismertette. A levél szövege, magyar fordításban: „Mélyen tisztelt Miniszter Úr, a londoni Timesból értesülök arról, hogy Ignotus Pált Magyarországon letartóztatták. Ennek

okai természetesen ismeretlenek előttem. Kötelességemnek tartom azonban közölni, hogy Ignotust korábbi magyarországi látogatásaimból jól ismerem, s erkölcsi tartását csakúgy, mint tehetségét, mindig nagyra tartottam. Elképzelni sem tudom, hogy illojális magatartással büncselekményt követelt volna el. Engedje meg tehát, Miniszter Úr, hogy arra kértjem, hasson oda, hogy ügyét felülvizsgálják. Meggyőződésem, hogy ártatlansága be fog bizonyulni. Legyen szabad biznom abban, Miniszter Úr, hogy nem veszi zokon lépésemel, amelyre a rokonszenv és aggodalom késztetett. Mély tisztelettel hívve Thomas Mann.” Nincs tudomásunk róla, hogy Révai József válaszolt volna a levélre. Ignotus Pál maga POLITICAL PRISONER című (először 1959-ben, angol nyelven megjelent) visszaemlékezésében tudósít börtönélete történetéről, viszonytagságairól, a koncepciók perek mechanizmusáról. Műve, mely több idegen nyelvű kiadást ért meg, a közeljövőben magyarul is megjelenik a Cserépfalvi Kiadó gondozásában.

Mi teszi olyan izgalmas, megdöbbentő és megrendítő dokumentummá Ignotus Pál hevenyészve papírra vetett s jószerivel csak ön maga és néhány jövődöbéli híve számára rögzített „búcsúüzenet”-t? Ré-szint negyven évvel ezelőtt megfogalmazott társadalmi-politikai eszményeinek, „egy civilizált magyar demokráciá”-ra vonatkozó elképzeléseinek, „a szovjet világ szét-esésé”-t s átalakulását illető „jósatai”-nak a legutóbbi hónapok politikai eseményeivel és társadalmi célkitűzéseivel összecsengő kísérteties aktualitása. Főként azonban feljegyzései keletkezésének konkrét történelmi-politikai s ebből is következő személyes, lelki *situációja*. Az előbbi, mely szabadságát, sőt pusztalétét is fenyegette, önmagával való szembenézésre és számvetésre, az utóbbi nyílt színvallásra és döntésre kényszerítette az író-t. S ha a nemrégiben könyv alakban megjelent CSIPKERÓZSA (Múzsák Kiadó,

1989) egy mentalitásával, hangnemével sokszor irritáló, pózaival néha ellenszenves Ignotus Pált mutat be, a két évvel később keletkezett szellemi végrendelet és „bűcsűüzenet”, melynek egy része a CSIPKERÓZSA utószavának is tekinthető (műve eredeti céljának és tervezett formájának ismertetésével és egy máig érvényes, a korábbihoz képest több ponton kiegészített és letisztult József Attila-kép, illetve értékelés megfogalmazásával), egy önmagával szemben kritikusabb, szorongásaiban, keserű káromlásaiban is érthetőbb, értelmetlenül hősi (öngyilkos) gesztusaival megrendítő embert állít elénk. Mert ez a józan észben hívő racionalista idealista is volt. „Bűcsűjegyzetei”-ben egy helyütt találóan „a józanság Don Quijotéjára”-nak nevezi magát, aki akkor is hisz az ész diktálta társadalmi átalakulásban, fejlődésben, s harcol megvalósulásáért, ha a környező világ minden irányból igyekszik gátakat vetni annak.

Még a magyarságot kegyetlenül káromló s átkozódva temető, igaztalanul bántó sorai mögött sem lehet nem észrevenni a reménytelen és keserűen csalódott szerelmezt, az írása elején magyarságát öntudatosan vállaló, a magyar kultúra és baloldaliság védelmében bármikor megvívni kész „gascogne-i legény”-t. S Ignotus Pálnak bizonyára megütöztetést keltő, fájdalmasan indulatos s szélsőségesen túlzó ítélkezése és a süvöltő magánytól, a végső elkeseredéstől drámaian (s romantikusan) patetikussá váló utolsó szavai egyben megéreztetik nemzedéke: a magyar zsidó polgári radikális értelmiség második nemzedékének és Magyarország elkövetkezendő korszakának tragédiáját is.

Ignotus Pál 1956 márciusában, hat és fél év után szabadult Rákosi börtöneiből. A XX. kongresszus és Hruscsov londoni látogatása előtt, amikor – mint már idézett önéletrajzvázlatában írta – „Moszkva látványosan azon volt, hogy a nyugati szociál-

demokrata körökben jó benyomást keltsen, megérkezett Budapestre a parancs, hogy a szociáldemokrata »kémpörök« még fogságban tartott elítélteit... nyomban szabadlábra kell helyezni”. Fogsága idején keletkezett (s 1957-ben Londonban megjelent) börtönversei záródarabjában Ignotus Pál nemcsak nemzedéke, de mindazok vonatkozásában érvényes szomorú igazságot fogalmazott meg, akiknek hitéből űzött csúfot, s alkotóerejét, cselekvésvágyát korlátozta vagy bénította meg évtizedekre egy bűnös rendszer:

*Nincs zsarnok, kit ne láss legyőzve,
Ha már csak unat mánket;
Nincs igaz ügy, amely ne győzne,
Mikor már ügyis mindegy.*

*Minden mocok s gázság e földön
Elrendeződik végül;
Minden bű-baj elszáll e földről
Lelkeddel vagy anélkül;*

*Megszűnik fájni minden kórság
Ha kivénulsz belőle;
Csak egy van, mire nincs orvosság:
Az elmúlott időre.*

(1949. szeptember 5.–1956. március 29.)

Ignotus Pál a többéves testi és lelki szenvedések ellenére mégis meglepően gyorsan regenerálódva, megújuló hittel támogatta, az új Írószövetség elnökségi tagjaként, 1956-ban a Nagy Imre személyéhez kapcsolódó demokratikus kibontakozást. Részt vett a forradalmi megmozdulásokban, majd a forradalmi bizottságok gyakorlati munkájában november 4. után is, de Nagy Imre és társai elrablása, illetve deportálása miatt decemberben úgy döntött, hogy elhagyja az országot. Így másodszor is emigránssá vált. Előbb Bécsben, majd ismét Londonban telepedett meg, s konyveivel és újságcikkeivel, 1957 márciusától pedig a

Magyar Írók Szövetsége Külföldön elnökeként munkálkodott a forradalmi hagyományok őrzése, az otthon bebörtönzött írók védelme és a magyar irodalom határainkon kívüli ápolása, megismertetése érdekében. Megpróbáltatásai ellenére javíthatatlan idealizmussal és optimizmussal, mely mai utódainak is sajátja. S mintha eredeti terveit tekintve félbe maradt műve, a CSIPKERÓZSA is valójában ma folytatódna, amikor az évtizedekig tartó tetszhalott állapotából felébredt országban az emberek „*úgy folytatják álom előtti pletykáikat, intrikáikat, marakodásait, ahogy a Csipkerózsikáról szerzett balett-*

ban... s mindenki úgy sűrög és zsvajog, esztendőkkkel megöregedve és csodáktól megviselve is, mintha mi sem történt volna”.

Jelentősebb kísérletek Ignotus Pál életművének vagy e mű részletkérdéseinek felmérésére (ideértve az 1945 előtti korszakot is, melynek ismertetésére itt nem tértünk ki): Nagy Csaba: KÍSÉRLETEK A BETILTOTT SZÉP SZÓ ÚJJÁSZERVEZÉSÉRE (ItK, 1985. 4–5. sz.) – Bozóki András: EGY INGERLÉKENY URBÁNUS (Századvég, 1988. 6–7. sz.) – Nagy Csaba előszava a CSIPKERÓZSA-hoz (Múzsák, 1989).

Ignotus Pál

BÚCSÚÜZENET

Mához egy hétre, 1949. június 13-án átrepülök Párizsba, s onnan 16-án Budapestre, hogy a Külügyminisztériumban „jelentéstételre jelentkezsem”. Hazahívásomat két hétre magam kértem, még Erős János elcsapatása előtt: akkor halogatták kérésem teljesítését, de közvetlenül mielőtt Erős menetele nyilvánosságra került, értesítettek, hogy az ügyet sikerült elintézni, „mehetek, amikor tetszik”.

Ez a hirtelen kulantéria három dolgot jelenthet:

1) – ami a legkevésbé valószínű, de nem lehetetlen, hogy az érvek, melyekkel hazarendeltetésemért, költségeim fedezéséért stb. folyamodtam, némi barátsággal voltak azokra, akiktől a döntés függött. Gondolhatják, eléggé értelmes és tájékozott ember vagyok ahhoz, hogy személyesen meghallgassanak és utasításokkal ellássanak, s hogy ezért még azt az áldozatot is vállalhatják, hogy más, akire kevésbé kíváncsiak, majd hasonló kérésekkel alkalmatlankodik a „praecedens” alapján.

2) – ami a legvalószínűbb: az Erős- eset és egyéb hasonló esetek meggyőzték a Külügy vezetőit arról, hogy a külszolgálati beosztottak gyakori és rendszeres hazahívására, török-szakad, kell pénzt előteremteniök, mert a huzamos távollét szemléletben, rokonszenvben elidegeníti a kipróbált kormányhíveket is, ezenkívül olyan rendkívüli eseménnyé alakítja képzeletükben a hazautazást, melyre végül képtelenek lámpaláz, szorongás, sőt riadalom nélkül gondolni. Beck János, amikor legutóbb hosszabban beszélgettem vele – néhány nappal az Erős-ügy kipattanása előtt –, ezt mondta, ha nem pontosan ezekkel a szavakkal is; hivatkozott arra, hogy „a baráti államokba,

pl. Csehszlovákiába kiküldött beosztottakon”, bár más irányban, de a hazai gondolatvilágtól való elszakadásnak nem kevésbé aggasztó jeleit észlelték, mint azokon, akik Nyugaton szolgálnak; tehát elhatározottat, hogy évenként kétszer, de inkább háromszor, minden fontosabb tevékenységi körű beosztottat hazarendelnek. Lehetséges, hogy Beck az igazat mondta – s majdnem biztos, hogy az igaznak jelentős hányadát mondta.

3) – ami nem annyira valószínű, mint „2)”, de valószínűbb, mint „1)”: hogy jó állásban vagy kenyértelenül – szabadlábbon vagy fogságban – élve vagy holtan, de otthon akarnak tartani. Ezt a föltevést látszik támogatni az az általános tendencia, amely pl. Szűsz Miklós otthon ragadásában nyilatkozott meg. Szűsz esetét itt sokan tárgyalják, némelyek egészen fantasztikus körítéssel; s nem csodálnám, ha kiderülne, hogy ez volt az, ami Erőst, hosszú és görcsös habozás után, visszatartotta a hazalátogatástól. Annyi azonban a fantasztikum eltávolítása után is szemmel látható, hogy nem szeretik, ha bárki, akinek a magyar államhoz vagy csak Magyarországhoz köze van, hazamos ideig külföldön s kivált Nyugaton marad. Mint Héthelyi mondta, a hazautazástól óva: „ha a legmegbízhatóbb vagy otthon, akkor is megbízhatatlan vagy idekint; tegyük fel, hogy csak annyira vagy megbízhatatlan, mint Szűsz, aki tíz-tizenöt év óta kommunista párttag...”. Ennyit az általános tendenciáról, mely azonban mégiscsak tendencia, nem törvény. Gyomai, ki már vagy húsz év óta él Párizsban, most utazott vissza ottani állomáshelyére, ugyancsak mint sajtóattasé. Az általánosnál aggasztóbb a különleges. Rólam Rákosi már évekkal ezelőtt mondogatta, hogy az angol Intelligence embere vagyok – amin még ő is Secret Intelligence-t, kémiszolgálatot ért, bár londoni banktisztviselő korában megtanulhatta volna, hogy ez nem azonos. Miért mondogatta, csak azért-e, mert szeret ilyet mondogatni, s mert akkor, Kéthly Annáékkal stb. való barátságom miatt érdemesnek vélt arra, hogy így diszkreditáljon? vagy mert hallott valamit harangozni arról, hogy a háború alatt a BBC ún. Intelligence osztályában dolgoztam, s mert ebből csakugyan azt következtethette, hogy életre-halálra elköteleztem magam a M.I.5-nek? – nem tudom. Tény, hogy ez kering rólam. Tény az is, hogy a heves kommunisták közül sokan gyűlölnék, kivált az irodalmi és irodalmárgató világban, olyanok, mint Keszi Imre, akit ismerek diófa, azaz-hogy jobboldali korából, vagy szegény József Jolán, aki sohasem fogja megbocsátani nekem, hogy szerelmes volt belém, viszonzás nélkül. Nem tudom, Horváth Mártonban mennyire föl még a harag, amely arra ösztönözte, hogy a CSIPKERŐZSA miatt belém marjon – ha tudja vagy érzi, hogy mit gondolok róla, kivált mint irodalmárról, akkor a síron túl is gyűlölni fog, de mások szerint megengesztelődött már, és megbocsátotta nekem, hogy megbántott. Az ilyen irodalmi harag még kevés embert juttatott akasztófára, bár Horváth Béla, éppen abban a szonett-sorozatában, amelyet egy Domonkos-rendi szerzetesnek és nekem dedikált, megjósolta, hogy az írástudatlan írók fogják a kötelet a nyakára csavarni. Mulatságos volna, ha ez a jóslata éppen rajtam telnék be.

De hadd térjek vissza a prózához. Erős, amikor benne már feltehetően megérlelődött itt maradásának terve, de még úgy beszélt, mint aki hazautazik – s ezt a fikciót velem mindvégig fenntartotta – elhívott magához, szigorúan kettesben, és közölte, hogy mint egy a magyar külügyminiszterhez igen közel álló embertől hallotta, valami román vagy más szomszéd országbeli diplomata azt az értesülést kapta a Foreign Office-tól, amit persze továbbított Budapestre, hogy „Erőst és Ignotus Pált sikerült az angol álláspontnak megnyerni”. Hozzátette Erős, hogy „tudom, nem vagy hiszté-

riás, de arra az esetre, ha még mindig haza akarsz utazni, úgy érzem, kell, hogy figyelmeztesselek erre... gondold meg, hogy mit felelsz, ha azt kérdik, igaz-e ez”.

...Abba kellett hagynom az írást – búcsúzások, elintézendők tömkelege –, azóta elmúlt néhány nap, ma 9-e van. Mint Károlyinétól, Vincétől (K), Kabos Ilonkától hallok, Erős nekik is aggódott értem. De nekik is azt feleltem, amit E-nek; 1) hogy, úgy látszik, javíthatatlanul családi állat vagyok, s hogy amikor, szerencsésen idevetődött hűgomon kívül, mind a közeli hozzám tartozók otthon vannak, képtelen lennék magam tőlük véglegesen elszakítva, s őket sorsukra bízva, itt jól érezni; 2) nem kevésbé gyógyíthatatlanul magyar és baloldali magyar vagyok, s bár a fizikai honvágy egyetlen rezzenését sem érzem magamban, bár vidáman tudnám hátralevő évtizedeimet idegenben és rongyos nadrágban csatangolva eltölteni, és bár a „baloldallal” is megszakadtak már azok a lírai kapcsaim, amelyeken, amíg népszerűlően jelszó volt, rögzetés-kéjjel csüngtem, mégsem szeretném magam akár a háború és ellenforradalom áhítóinak, akár a lélekben és műveltségben is elidegenedett ténfergőknek táborában látni. Ha valami vagyok, akkor magyar fró vagyok, még ha éveken át alig frók is. Ha magyar vagyok, legalább elméletben úgy kell gondolkoznom, mint aki Magyarországhoz tartozik. Ha most leválok róla, hogyan tarthatok valaha is oda? Csak ha az atombomba, az idegen tankok és az ellenforradalmi szuronyok nyomán keredzkedek vissza. Nem vagyok már olyan baloldali, hogy okvetlenül lenézzem, akin ez megesik. De erre spekulálni? Nem, inkább szembenézek ez ostoba váddal, hogy „megnyertek az angol álláspontnak” – amely olyan ostoba, hogy tagadni is nehezen tudom; mert mi az az angol álláspont? S felkészülök arra a másik, mint hallom, szintén kerengő gyanúsításra, hogy valaki „Károlyiék rossz szelleme volt”, s talán éppen én. Az ómenok nem kedvezők. Révai József, aki annak idején megmentett a kirúgástól – s az egyetlen ember a kommunista magyar vezetők közt, akivel a magam nyelvén beszélhetek – idegbajjal Balatonfüreden, állítólag félrelökve. Rajk, ki legalább tisztességes és pallérozott fiú, vagy annak hat, s barátaim barátja, Fejtőé, Havas Bandié, szintén félrelökve, még ha túlzás is – bár talán nem túlzás – a *Times* mai tudósítása, hogy nem félre, hanem kilökve. Szabó Zoltán disszidálófélben: szerencsére nem litok, hogy kevésbé állhattam – de valamennyire körömhöz tartozik, úgy is, mint nyugatos irodalmár változata a látszólagos „fellow traveller”-nek, úgy is, mint Károlyiék veje. Erős miatt pedig egészen biztos, hogy elővesznek, s még az lesz a szerencsém, hogy a külügyi hivatalosak bizalmatlansága miatt, amely annak idején fájt számár fejemnek, módomban sem volt, hogy ellenőrizzem.

...Újabb félbeszakítás után, 13-ról 14-re virradó éjszaka. Nagyon kétlem már, befejezem-e egyáltalán. Holnapután reggel repülök.

Ami az új kormánylistát illeti: megint a vulgárspekulációnak volt igaza, szemben a mi beavatottkodó szubtilitásunkkal. Rajk bukott (talán valóban „titóizmus”), Révai nem. Sőt lehet, előlépett. Kő esett le a szívemről. Bár hogy akár külügyi, akár belügyi (útlevél & c.) kérdésekben mennyi szava lesz, bizonytalan; valamint az is, hogy annyira számíthatok-e jóindulatára, s ami fontosabb, figyelmére, mint hinni szerettem. A fő vád, szaglászát és tapogatózás, ha ugyan nem rendőri faggatás, úgy látom, a Károlyi-ügyben kavargok majd körülöttem. Forgó, Pulay már firtatták nálam, hogy disszidálnak-e K.-ék, s hogy Katinka mi járatban volt Angliában. Fogadkoztam, hogy nem disszidálnak. S védtem az asszonyt is, körmöm szakadtáig – mondván, hogy lehet szeszélyes, veszekedős, anglofil, de a lényeges dolgokban keményen lojális férjéhez, s vele együtt meg van győződve arról, hogy K. M. történelmi pályáját egy a

Horthy Miklósséval párhuzamos menedékkereséssel lezárni ronda stílustörés volna. Ha mégis disszidálnak, s ha épp akkor teszik, amikor Pesten vagyok, becsukhatom a boltot.

Tegnap szocdem napom volt – Böhm, Kemény, Rostás. Keménnyel „véletlenül itt-ott akadtam össze”, Böhmről csak „tudom, hogy itt van”. Bár aggódnak értem, lelükben biztosra veszik, hogy visszakerülök. S. B. gyakorlati szimatában úgy-ahogy megbízom. „Maga jelentkezett, hogy haza akar menni: hívták, és ment – ez minden-esetre döntő érvnek számít maga mellett.” Így lehet. Bár Jancsi szerint „aki nem megy haza, áruló; aki hazamegy, kém”. Így is lehet. Mindenre el vagyok készülve, még a jóra is.

Lemérve a lemérhetetlent, így csoportosítanám esélyeimet:

Visszajöhetek, hogy néhány hónap múlva átvegyem pl. a prágai követség vezetését	1%
Visszajöhetek, megerősödött pozícióval, pl. mint köv. tanácsos (Londonban is)	14%
Visszajöhetek, különösen sürgető kikötések nélkül, változatlan pozícióval (ami talán a legkívánatosabb)	25%
Visszajöhetek, azzal a kikötéssel, hogy néhány hónap múlva hazatelepszem	10%
Visszajöhetek, Ellyvel, anyámmal	1%
Visszajöhetek, anyámmal	9%
Visszajöhetek azzal az ígérettel, hogy anyám s esetleg – de alig hihetően – Elly is követ	20%
Visszajöhetek, senki sem követ	20%
<i>Visszajöhetnek</i>	50%
Maradok, jó állásban, mint párttag, esetleg diplomáciai megbízás esélyével	15%
Pártban megtúrve, de alacsony szinten	10%
Pártból kidobva, mégis túrhető szinten	5%
Pártból kidobva, kenyértelenül, szabadlábbon vagy rövid lefogás után szabadon bocsátva	10%
Hosszú fogságra ítélve, idők változását börtönben vagy gyűjtőtáborban kikoplalva	5%
Fogságban elpusztulva	4%
Felakasztva	1%
<i>Maradnom kell</i>	50%

...1949. június 12-én este, indulásom előestéjén. Most vagy soha, be kell ezt fejeznem.

Prager Jenő, aki igen váratlanul néha igen okosat tud mondani, ma, amikor telefonon, búcsúzás közben, biztosítottam arról, hogy minden tőlem telhetőt megteszek majd a szocdem elvtársak érdekében, rövid hallgatás után azt felelte: „Ha a gazdáid tudnák, mennyit köszönhetnek neked!” Így van. Én a magyar kommunistákat *malgré moi* és egyszersmind, sőt főképpen, *malgré eux* segítem; mert amennyire utálok, amit művelnek, annyira irtózatossá tartanám, ha a rendszerváltás, mely előbb-utóbb be kell hogy következzen, úgy következzen be, mint az *egész* mai ún. népi de-

mokrácia bukása. Azt hiszem, Healeyéknek, Achesonéknak igazuk van, amikor azt hiszik, hogy a szovjet világ szét fog esni; csak persze lassabban, kevésbé receptszerűen, mint ahogy akár Healeyék is hiszik – a vérmesebb és gyermekdedebb reménykedőkről nem szólván... Szét fog esni, s ha világháború és ellenforradalom nélkül esik szét, áldás lesz a szétesése, egyénibb vagy nemzetibb vagy regionálisabb formákra bomlása; ennyiben „títőista” vagyok. De sem valószínűnek nem tartom, sem pedig kívánatosnak, hogy Magyarországon ez olyan paraszti liliputi-bonapartizmus változatában következzen be, mint amilyen a Tito nacionálbolsevizmusa. Egy civilizált magyar demokrácia nem alakulhat ki másképpen, mint a mai rendszer liberalizálása, elsősorban a szociáldemokratákkal és a haladó-individualista parasztokkal-polgárokkal-értelmiségiekkel való kiegyezés útján. Sajnos, ez a megoldás nem kell az oroszoknak. Sem az angoloknak, sem az amerikaiaknak. Keveset számít, de nem kevésbé szomorú, hogy a magyaroknak sem kell. És mégis az egyetlen megoldás. Kitartani mellette: talán a Don Quijote-izmus egy neme. Mondhatnám, fordított előjelű Don Quijote-izmus. Élünk egy világban, ahol minden életre teremt ember, keleten, nyugaton, mumusokat lát, „fellow traveller” mumusokat, „imperialista háborús uszító” mumusokat – kísérteteket, melyekről csak mi néhányan, a józanság Don Quijotéi, mi tudjuk, hogy szélmalomok. Mi vagyunk a kevesek, akik nem úgy teszünk ide vagy oda szolgálatot, hogy okvetlenül a másik fél *ellen* tegyünk; mi vagyunk mentesek a matriceszemlélettől, hogy „ami neki jó, nekem okvetlenül rossz kell hogy legyen”. Ha Oroszországnak sikerül Németország „egységét” kierőszakolnia, nemsokára maga is gyarmatává lesz annak a nacionálbolsevista Németországnak, amelynek bolsevizmusa percek alatt fog elenyészni nacionalizmusa mellett. Ha Angliának és Amerikának sikerül saját határörvidékévé erősítenie Németországot, nemsokára megint angol és amerikai fiúk eshetnek el a német-francia határ védelmében. Ami csak egy példa arra, hogy a „két világ” harcában nem mindig jó „nekem”, ami „neked” rossz.

Magyarországi szerepemet illetőleg: lehet, nagyon okos vagyok; lehet, nagyon ostoba vagyok; lehet, azt a pillanatot éljük, amikor okosnak lenni ostobaság és *vice versa*. Óvatos leszek otthon, sőt hízelgő – az életem és sok egyéb forog kockán, ami megér egy misét. Talán, talán adódik alkalmam rá, a közeli jövőben vagy később, ahogy adódott már eddig is, hogy felvilágosítást csempésszek az udvarlásba, mérsékletre való felbujtássá növeljem a szolgálatátelt. Kinek teszek szolgálatot azzal, ha felvilágosítom gazdáimat arról, hogy a kommunista pártnak egy fikarcnyi reménye sincs Angliában a hatalom megszerzésére, de még táborának növelésére sem a közeli években? Szolgálatot teszek vele az oroszoknak és az angoloknak; az angol kommunistáknak és antikommunistáknak; és a magyaroknak. Egy négyzetcentiméternyi területen végzem a szolgálatot – s ezen sok minden elfér. Pl. egy archimedesi pont, melyről ki lehet lendíteni helyéből a világot. De egy narancshéjből is annyi, hogy elcsúszsam rajta, s kitorjsem a nyakamat. Valószínűbb persze, hogy sem így nem lesz, sem úgy – hogy úgy lesz, mintha nem is szóltam volna. De meg kell próbálni.

Ha visszatérek, megpróbálom újra. Ha otthon maradok, s módomban lesz, kivált megpróbálom. De Szibériában vagy az akasztófán már keveset próbálgathatok. Erre az esetre hagyom magyarázatul ezeket a sorokat. Teszem ezt részben azért, hogy irodalmi hagyatékomról rendelkezem, bár egyéb, mint törmelékek törmeléke, nem marad utánam. Mégis, ami a *Szép Szóból* s részben egyéb folyóiratokból is kiszemelhető, talán érdemes lesz arra, hogy ha lesz még civilizált magyar élet, valaki elbáráljon vele. Ajánlom neki, ne feledkezzék meg Shakespeare-szonettfordításomról,

mely az *Új Idők*ben jelent meg, kb. egy évvel ezelőtt. De ezúttal a CSIPKERÓZSA című félbemaradt könyvemről kívánok írni, amely, amíg folytathattam, a Zsolt Béla *Haladásában* látott napvilágot. Ez is csonk – nemcsak mert abbamaradt, de mert el sem jutottam benne odáig, ahol eredetileg kezdeni kívántam: angliai éveimhez. Tervem az volt, hogy a pesti visszatéréssel fejezem be, amikor a hosszú álomból felébredt emberkísértetek úgy mozognak előttem, úgy folytatják álom előtti pletykáikat, intrikáikat, marakodásaikat, ahogy a Csipkerózsikáról szerzett balettban láttam; ahol a szakács keze, amelyet a darab elején emel pofonra, végül elcsattan a kukta arcán, s mindenki úgy sűrög és zsvajog, esztendőkkel megöregedve és a csodáktól megviselve is, mintha mi sem történt volna.

Nemcsak a cím magyarázatához nem jutottam el, de Angliához sem. Amire odajutottam volna, olyan világ jött Magyarországra, amelyben írásom „angol propaganda” lett volna – bár lehet, hogy helyenként „hálátlan vicsorgás az angolok ellen”. Megtorpantam, amikor ehhez az időszakhoz jutottam; néhány poétikai elmélkedéssel töltöttem ki a rendelkezésemre bocsátott hasábokat – némileg hasonló természetűekkel, mint a „Miért szép?” jegyzetek, melyek annak előtte jelentek meg tőlem ugyanazon hetilap közlésében – s aki most végigolvassa azt, ami ebből a munkából megíródott, még arra is csak nehezen jöhet rá, hogy nem szeszélyesen válogattam össze életem némely szakaszának emlékeit, hanem azokat soroltam fel és részleteztem, amelyek Angliába utazásom szándékát megérlelték bennem.

Lett tehát egy hosszú „bevezetés” – „tárgyalás” nélkül. Amit, papírforma szerint, enyészetre kellene ítélnem. Nem vitás, hogy elhibázott írás, egész szerkezetében esetlen. Annak, aminek készült, hasznavehetetlen. De történetesen remek dolgok vannak benne. S ami a legszomorúbb: még a legkevésbé sikerült, legelnyújtottabb részekben is. Tehát nem tudom egyszerűen kinyesni belőle a felét. A Kémeri Nagy Imrével való dulakodásom például kínosan el van nyújtva – de egy-egy kínos nyújtózás közben olyanokat állapítok meg a gyávaság, bátorság és vitézkedés lélektanáról, amikért kár volna, ha ezután soha senki nem látná. A „népiesség” igézetével folytatott kamasz vívódásomban sok a megkésett és bár jogosult, mégis tolakodónak ható irodalompolitikai *recht-haberei*. De senki, aki a Horthy-idők intellektuálisainak gondolkörét és helyzetét ismerni akarja, nem teheti túl magát azon, amit ott írok meg, s amit alig hiszem, hogy bárki más képes volna megírni. Művem elhibázott, de sok részletében szép és egészében hézagpótló. Arról nem is szólva, hogy milyen kár volna, ha soha senki nem venne tudomást arról, amit apám egyéniségének és költészetének jellemvonásaiból emeltem ki egy-egy fejezetében.

De ami leginkább ösztönöz arra, hogy ezt a munkámat igyekezzem a feledéstől megmenteni: a József Attila dolga. Sajnos, róla sem írtam meg mindent, amit kellett volna. De amit írtam, szó szerint igaz, és lényegesen az. Nem szabad, hogy elfakuljon vagy elsikkadjon. Idetartozik életének és költészetének politikai jelentősége és iránya. Elégge szomorú, hogy némely szociáldemokraták értetlensége és tehetetlensége, mások a hullának sem kegyelmező babéririgysége lehetetlenné tette a felszabadulás után a Szép Szó újjáélesztését, ahogy Fejtővel szerettük volna – szocdem gerincsapattal, de nem pártlapként, hanem „népfrontos” és „liberális kommunista” látókörrrel, ahogy József Attila kívánta. Így játszott – egyebekben is – a bolsi totalizálók kezére a szocdem pártsoviniszták kicsinyessége. Ma mint a „kommunista költőt” ünneplik őt; s ezt elfogadnom szintén egyike lesz a miséknak, amelyeket otthon komoly ábrázattal kell majd végigcelebrálnom. Aztán jöhet majd idő, melyet már nem érek

meg, s amikor kiássák a *völkisch* József Attilát, ahogy valamikor Adyt hamisította magához a fajvédő turánizmus. Hogy e mai és leendő hamisítások alján az igazságnak milyen porcikái lehettek fel: róla való feljegyzéseimből ugyanolyan szépítetlenül kiviláglik, mint az, hogy a porcika csak porcika. József Attila az volt, aminek leírtam – élete utolsó évének társadalomszemlélete és bölcsellete, szabadelvű szocializmusa, pszichoanalitikus hite és kíváncsisága, a szociáldemokrata politikához való csatlakozása kitörölhetetlenül kell hogy megmaradjon azoknak emlékében, akik hagyatékának őrzésére vállalkoznak. Ha volna erőm és időm ideírni, amit tapintatból és taktikából elhallgattam, az éppenséggel nem a „kommunista költő”, nem a virtuális sztálinista legendáját öregbítené. Megírhattam volna, hogy a népfrontos elgondolásba valóban én vittem bele – de nem mintha ő túlságosan „vonalas” lett volna a polgáriakkal való szövetség elfogadásához, hanem mert annyira viszolygott a vonalásoktól. A spanyol polgárháborúról vitázva a trockijisták és anarchisták magatartását mentette; s szívós rábeszélésembe került, hogy tartózkodjék a csipkelődéstől a sztálinistákkal szemben – amihez tárgyilagosan hozzá kell tennem, hogy erre a rábeszélésre engem sem a sztálinizmus iránti szerelem sarkallt, hanem az a meggyőződés, hogy a világfasiszmus elleni küzdelemben a Szovjetunió segítségéről nem mondhatunk le. Hogy ma, ha élne, hol állna, nem tudom; attól tartok, az elmeegógyintézetben. De nincs kétségem arról, hogy józan pillanataiban velem tartana – s az ünneplőivel szemben való fenntartásaimban még inkább, mint melléjük állásomban. Ő írta nekem, nem én neki, hogy

*nem állok én vigasznak ott,
ahol szeretni széklyen.*

Amikor alig lehetett vitás, hogy ezt kikre értette akkor – s kikre értené ma.

Fájdalom, nem volt időm és erőm arra, hogy a CSIPKERŐZSÁ-t, melynek megírt „bevezetése” részben nyomtatásban, részben az eredeti (s a sajtóhibáktól el nem rondított) gépirásban is megmaradt, alaposan átfésüljem. Még a fejezetek számozása is hibás lehet abban a példányban, amelyet itt hagyok. Mégis gondjába ajánlom annak, aki hagyatékkal törődik – elsősorban testvérhúgomnak, Ignotus Sárinak. Hogy ebből a búcsújegyzetből mennyi, milyen formában lásson napvilágot, ha és amikor én már nem leszek: ezt is neki kell a viszonyok figyelembevételével eldöntenie. Drága barátnóm, Mrs. Rose Elton, ezt a búcsúüzenetet el fogja tenni, és csak akkor juttatja el hozzá, ha vagy kétségtelenné válik, hogy rab lettem, vagy pedig ő, R. E. megbeszélte code-unkban megkapja tőlem azt az értesítést, hogy szabadulásomra nincs remény.

Elmúlt éjjél, kapkodva és sietve írom azt is, amit most írok. Szeretem az életet, és szeretem az irodalmat – kétszeres okom van rá, hogy örüljek, ha néhány hét múlva kiderül, hogy hiába írtam, s hogy ez a gondatlanul lehányt írásom soha nem kerül senki szeme elé. De ha nem írom meg, azzal az érzéssel kellene majd elbúcsúznom az élettől, hogy adósá maradtam néhány félreértés tisztázásával – nem is tudom, kinek. A magyarságnak, mondhatnám, ha hinném, hogy van magyarság, melynek adósa lehetek. Tudom, hogy nincs. A magyar rongy nép, melyről csak most látjuk igazán, bár öt évvel ezelőtt még világosabban láthattuk, amit azelőtt csak néha sejtettünk, hogy mindig meghunyászkodó és szolga volt, bamba szolga a parasztja, nyalka szolga az urasága, árulója önmagának és mindenkinek, s bajnoka a hazugságnak, mellyel minden megtutamodás, meghódolás és hithagyás után megmagyarázta ma-

gának és gyermekeinek, hogy szabadsághósként cselekedett. Otthon nem lelek barátokat, kivált nem baráti frótársakat. Apámat szenilis élőholtan fogom viszontlátni, Zsolt Bélát sehogy. Szegény Gáspár Zoltán talán az egyetlen barátom, akiben csorbultatlan láttam valamit a Szalay Lászlók válfajából, az egyetlen magyar emberfajtából, mely nemcsak véletlenül volt magyar, s nemcsak állattanilag ember – elpusztult, mielőtt még megérhette volna azt a világot, amelyről újra csak kiderült volna, hogy nem az övé... Mi fűz ahhoz, amit jobb híján magyarságnak nevezek, a tehetetlenség-e, vagy a nyelv, vagy egyéb? Talán, valóban, a furcsaság, hogy hangzóilleszkedős ázsiai bégetésével dallamosabban s matematikusabban lehet lejátszani azt az antik görög verset, amelynek ízt én, egykori majdnem bukott görögös, csak találgatni tudom; talán hogy egy bugris Arany János kezén szeráfivá tud finomodni a csikorgása, s egy eszelős József Attila elméjében a csiszolt józanság látomásait tudja megvillantani. Ilyen magyar hangok vannak, ilyen magyarok nincsenek. A magyarság egy ígéret emléke – talán azért vagyok mégis hozzánóve, mert az én pályám is az. Nem hiszem, hogy kár volna érte, ha kalmük szovjet köztársasággá zsugorodnék, vagy ha egészen eltűnne a föld színéről. Mégis szeretném, ha akadna legalább egy maréknyi rögeszmés filológus, vagy talán csak egyetlenegy önkínzó szellemi inyenc, talán száz év múlva, aki kedvét leli annak fölfedezésében, hogy a szép és beváltatlan maradt emberi ígéretek közt ilyen is akadt. Tegnap a náci szenny temette be ezt az ígéretet, ma elnyeli a Nyugat és Kelet közti szakadék. Valóság már aligha lesz belőle. De ne legyen legalább hazugság se. Az az öt vagy tíz vagy egy ember, aki ért a szóból, kapjon módot rá, hogy megtudja, kik akarták, még az embertelen huszadik században is, a Duna völgyében a szabadságot.

Ha ez az utam az utolsó utam, akkor ez az utolsó akaratom.

OSZIP MANDELSTAM TIZENEGY VERSE

Kántor Péter fordításai

Akárha aranyfust, ragyog
Az erdei fenyők ruhája,
S lapulnak bokrok közt a sárga
Szemű kis játékfarkasok.

Ó, bánatom, jövendölöm,
Ó, csöndes szabadságom álma,
S te élettelen ég csodája:
Nem évülő kristály-öröm!

1908

Csak gyermek-gondnyi batyút,
Csak gyermek-könyvbe merülni,
Más mindent messzire úzni,
Elhagyni a túlszomorút.

Rossz holmi a lét, idegen,
Fáradtam tőle halálra,
De e földet, mást sose látva,
Bármily nyomorult, szeretem.

Hintáztam, távoli kép,
Kerthintán, deszkaülésen,
A fenyők magasak, feketék,
Alomködön át felidézem.

1908

Mikor ütés ütést követve összeér,
S fejem fölött nem lankadón,
Akár a végzet, úgy az inga lengve kél
Úrrá lenni a sorsomon,

Siet, lohol, s gorombamód egyszerre kész,
Az orsóról lefut a szál,
És nincs tovább találkozás, megegyezés,
És késő elhajolni már.

Éles rajzok kuszán egymást keresztezik,
S lépést ki tarthat még vele?
A mérgezett dárdát magasba lendíti
Merész vademberek keze...

1910

Viharfelhők alá szorulva
Madár rikoltja jós-szavát:
Hány üszkös lapnak oldalát
Lapozta századoknak ujja!

Szent réműletben él, mi él,
S a lélek mind – akár a fecske
Vihar előtt – oly röptőt ír le,
Amit nincs szó, mely elbeszél.

Ezüst felhők, a napsugárra
Mikor olvadtok semmivé,
S lesz a magasság könnyüvé,
S lesz béke-szárny fölénk kitérve?

1910

Ó, ég, az álom fényed visszahozza!
Jön még világosság vak éjjeledre!
Egy nap – fehér papír a tűzbe dobva:
Kevéske füst, s vele kevéske pernye.

1911

Áthatolhatatlan köd takarta
Gyötrő és bizonytalan valód.
Istenem! – mondtam, nem készakarva,
Tévedésből használván e szót.

Mellemből, mint nagy madár ha röppen,
Kiszakadt az Istennek neve;
Sűrűn gomolyog a köd előttem,
És üreslik bennem hült helye.

1912

Természet – ugyanaz a Róma benne is.
Tájból formázva ki város ábrájú vázat,
Áttetsző lég mutat, kéklő és cirkuszi,
Mezőség-fórumot, nyír-oszlopcsarnok-árnyat.

Természet – ugyanaz a Róma, s most se tud
Jó okkal szállani fohász istenhez, éghez;
Van áldozati szív, jósolni háborút,
Rab, aki hallgat, és kövek az építéshez.

1917 (1914)

Hadd csüggjön a fül romlandó csodán,
Virágzó városok neve becézzen.
Nem Róma él évszázadok során,
Hanem az ember helye az egészben.

Királyok álma bírni ily nevet,
Papok a háborút helyeslik érte,
És nélküle méltók a megvetésre,
Mint ócska lom, a ház s a szent helyek.

1917

A jövő korok isteni, elhivatott,
Deli sarjaiért nekem itt,
A kimért lakomán kupa bor se jutott,
Becsület se, se ünnepi hit.

Ime farkasüző kutya-falka-korom,
S nem farkas-vér az enyém!
Mint sapkát óv suba-ujj, takarón
Suba-sztyepp rejtsen melegén.

Hogy ne lássam a gyáva silányt, a merényt,
A kerékbetörött tagokat,
Hogy ragyogjon az éjben a kékróka-fény,
Mint kezdetben ragyogott.

Vigy az éjbe, hol a Jenyiszej kanyarog,
S fel a csillagig ér a fenyő!
Nem farkas-vér az enyém, s ne kopók,
Ember legyen az, ki megöl.

1931

Ó, képmutatni, azt tudunk mi,
Feledve ritka könnyedén,
Hogy a halált közel haladni
Ő látja jól, a gyermek-én.

Még nyúl a sérelem felé, vesz,
Szemében ott az álom alja,
De én kire legyek ma mérges?
Magam maradtam egymagamra.

1932

Célba vesz a körte, a zelnicemeggy célba vesz,
Porhanyósan záporoz, csalhatatlan megkeres.

Fürtjeikkel csillagok, csillagokkal fürtjeik –
Egy hatalom kettejük? Mely virágzás mit derít?

Színnel, lendülettel-e, légi éggel teljesek –
Hull az ég, ha légbé sújt fehér buzogány fejük.

És a kettő illata össze nem fér, harcban áll:
Elvegyülve elcsitul – szétbomolva szerteszáll.

Voronyezs, 1937. május 4.

Kenedi János

„BOLDOGÍTÓ EMBEREK”

Vági Gábor halálára

– Jó, jó, ne is azon fáradozz, hogyan lehet a nevét lefordítani, csak azt mondd meg: ez az izé egy áltudományos állintézet, ahol áltudományos munka folyik, vagy pedig tudományos?

– *Al. Minden ál. A tudomány, az intézet, a munka.*

Lehetett volna pontosabban rákérdezni, mi is az a Szolgáltatásfejlesztési Tудо-

mányos Intézet, s lehetett volna pontosabban felelni rá? Két szarukeretes szemüveg mögül két szempár cinkosan összevillant. A két fej is egy magasságban helyezkedett el, cirka száznyolcvan centire a földtől, sőt a fejformák is egyaránt hasonlatosak voltak egy ménesből kimagasló ló fejéhez. Egyikük kiugró pofacsontján, a kékesfekete szőr alatt, kamaszosan feszült még a bőr, a másikén már lazán megereszkedett, de a két langaléta testtartása is csupán ennyire különbözött.

– És te *ott* városhálózatokkal foglalatoskodol?

– Nem *ott*.

– De úgy hallom, te vagy az, aki időszerűnek véled az Erdei-féle koncepciót.

– Igen, bár a körülmények *picit* mások.

Még mindig álltak. Mélyen a térdük alá csüngő kezük a nadrág szövetét morzsolta. Hogy a vizsgálzó vagy a vizsgáztató volt-e nagyobb zavarban e 77. tavaszi bemutatkozáskor, nem tudom. Már javában taglalták, mi változott s mi maradt változatlan a megyei közigazgatásban, s talán már Mezőhegyes gondjaira is kitértek, mikor Bibó ráérezett a megoldásra.

– Egy kis kekszét nem parancsolnátok?

Leültünk végre. Hosszú ujjaival Gábor kettőt is kiemelt a bonbonnière-ből, az egyiket a szájába dugta, a másik kekszbe kapaszkodott egész délelőtt, bár olybá tűnt, mint ha pénzérmét porgetne az ujjai közt. Lazán, mint a varázsló, aki bemelegíti az ujjait föllépés előtt.

•

Prospero az idő tájt készült eltörni a pálcáját. Látogatásunk idején már róttá tiszteletköreit annak a hatalomnak a követe, akinek Bibó a száműzetését köszönhette, és ő készen állt a megbocsátásra, ha egyáltalán volt harag a szívében. A földi szörnycetek és az égi tündérek fölötti varázshatalmát sutba hajította, hogy immáron kifelé is a türelem és bocsánat erényeit gyakorolhassa.

Huszár Tibor csinálta meg hát az interjúkötetet, amelyet Vági Gáborral szándékoztunk nyélbe ütni. Én mikrofont akartam adni a kezébe, mert gőzöm se volt arról, hogy Gábor ujjai közt is varázsvesszőnek van a helye. A leendő interjúer fölvezetésénél is csak az tűnt fel nekem, hogy párbeszédükben egyformán szabatosak, viselkedésükben egyaránt félénkek, ítéleteikben pedig olyan magabiztosak, amilyen ironikusak. No meg a küllemük már említett hasonlatossága. Am ahogy azt nem gondolhattam, hogy jó tíz év múlva Gábor megírja a TÜNDERTAN-t (amely közös vállalkozásunk, a *Holmi* első számában jelent meg), úgy azt sem sejthettem, hogy egyszer mind ő lesz a *tárgya* is megírandó esszéjének. Ha gondolkoztam volna is azon, miért éppen őket hozom össze egy reménybeli könyv beszélgetőtársainak, legföljebb arra jutok, hogy azért, mert „*normálisabbak, [...] a legnormálisabbak mindazok közt, akiket ismerünk. A legjózanabbak. Ha elmesélnek, majd értelmeznek valamit, pontos titelekkel, lényeglátó kérdéssel kísérik a mesét. Magától értetődően épeszűek és épézésűek*”. De hogy ezek a tulajdonságok „*egy embertípus*”, méghozzá a „*tündér*” vonásai, az meg se fordult a fejemben.

•

Annál is kevésbé juthattam volna erre a következtetésre, mivel típusalkotó észjárásuk *felületi* rokonsága indított az összeboronálásra. Nem a felszínes – azaz, hogy egyikük és másikuk is foglalkozik területfejlesztéssel –, hanem, mondom, a felületi. Mert más jó közigazdász és szociológus is forgatta újfent s nagy haszonnal Bibó közigazga-

tási munkáit – nem utolsósorban Vági tanára, Szelényi Iván, aki az egyetemen sokszorosította és osztogatta 1971-ben a TÁRSADALMI REFORM ÉS KÖZIGAZGATÁS-t –, de Gábor tipológiáit jellemezte még egy lehetlenyi szabálytalanság is. Mindössze annyi elhajlás a magasroptú tudománytól, amennyi Bibó korai jogtudományi értekezéseiben is megfigyelhető. Az elvont elmélet burkán ez a *pici* repedés kezdett réssé tágulni 1937 októberétől.

Bibó a Márciusi Front makói megbeszélésén egy merőben „tudománytalan” röpiratot fogalmazott: A SZABADSÁGSZERETŐ EMBER TÍZ PARANCSA-t. Ettől kezdődően mind több szakszerűtlen szempont férközött tudományos fogalomrendszerébe. Ezek a szociális érzékenységet követő szempontok idővel tipológiai rendszerre szerveződtek. A *hamis realista* vagy a *tiűfeszült lényegtátó* úpusai Bibó professzorainál alighanem enyhén tudománytalanok, elvbarátainál nem eléggé politikusnak találtattak a 45-ös rendszerváltást követően már úgy-ahogy közismert írásaiban. Ő mégis ezeket fejlesztette tovább egészen történetfilozófiai összefoglalásnak szánt művéig. AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME-ben a háború, a forradalom és a szülői pofon kérdései archetipikus gesztusként sorakoznak egymás mellett. A Krisztus cselekedeteiben példázatosává vált „*aktív szeretet középpontba állításával*” hozza közös nevezőre a látószólag különböző képletekbe tartozó fogalmakat.

„*A hangsúly*” – Bibónál – „*azon van, hogy minden erőszak lényegében valamiféle görcsös állapotból fakad, és minden erőszakos gesztussal szemben létezik egy aktív szeretetből fakadó erősebb szeretet-gesztus, amelyik az erőszak-gesztust lefegyverezni képes.*” Ezért aztán egy féktelen „*és a szociális viselkedéssel szembeforduló gyereket kétségkívül jobb kellő időben nyakon ütni, mint semmit sem csinálni vele. Egy pusztító ellenséggel jobb szemben állni, mint semmit sem csinálni vele. Egy elviselhetetlenül zsarnoki hatalommal szemben jobb fellázadni, mint semmit sem csinálni vele.*” Ez a szokatlan párhuzam korántsem valaminő öregkori vallásos megtérés jele. *Sárkányfogvetésnek* nevezi Bibó a versailles-i békeszerződésnek azt az öt ódiúmat, amely – Ferreróval szólva – „*kezdetre volt a legnagyobb félelemnek, mely valaha az emberiségét győltörte.*” *Sárkányfogveteményből* kelt ki a náciizmus, s a föld eme szörny-szüleményével szembe a *szelűdség hatalmát* állítja Bibó 1942-től megkezdett roppant kéziratában. Az EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRÓL című, többszöri nekirugaszkodással írott munkájában a népmesei gonosszal az európai keresztény civilizáció Krisztushoz társított tulajdonságai kelnek birokra, ugyanazok az erények, amelyek Bibó késői summázatában Krisztus feltűnően hétköznapi cselekedeteiként így öltönek testet: „*különös képessége volt olyan szavakra és gesztusokra, amelyeknek a hatására a gyűlölködésre, illűsre, illűkezésre, számonkérésre és az emberi félelem egyéb sok szerencsétlen megnyilvánulására nekikészült, megindult ember egyszer csak lehorgad, egyszerre rájön a cselekedetének, a magatartásának a hiábavalóságára.*”

Bibó *sárkányképzele* nagy valószínűséggel abból a folklórgyűjtő körből ered, ahol szegedi tanulóéveit töltötte. De ahogy a Márciusi Frontba se tömörűlt, úgy a Szegedi Fiatalok körének is csupán a margóján helyezkedett el. Éppenséggel az ő sárkányölő felfogása nem eresztette egyik szektának se a közepébe. Krisztus megkülönböztetőjegyeit is diszkrét szektaellenes személyiségtulajdonságaiból vezette le: „*az élet legegyszerűbb dolgai iránti megértésnek, emberközeli gyöngűdségnek olyan megnyilvánulásait tudta megvalósítani, amelyek teljesen léren és időn kívül álló módon kimutatnak annak a szektának aránylag szűk kereteiből, amelynek nyilvánvalóan tagja volt.*”

Nos, amilyen nehéz föl nem ismerni: Bibó a saját emberi minőségén átszűrt eszméit tulajdonította Krisztus kivételes személyiségének, olyan nyilvánvaló az is, hogy

a TUNDÉRTAN kivetítés. Azoknak az embereknek az alkémiai rendszere, akik közé Vági Gábor tartozott. Nincs tudomány, mely egzakt leírást kínálna róluk. „Ők azok, akire, úgymond, mindig lehet számítani. Természetes módon toppannak elének, és segítenek a bajban. [...] Gyakorlatiasnak és józannak mutatkoznak ilyenkor, túlbonyolított vagy szorongó gondjainkhoz egy-két mondatos megjegyzéseket fűznek, aztán nem vesznek tudomást róluk. Ha nem cselekednek. Telefonálnak vagy takarítani kezdenek helyettünk, s lassanként feloldják bé-nultságunkat.”

Az AZNAPOK-kal Vági Gábor még csak indult a publicisztikába. Habár a cikkben megvallotta, hadilábon áll az újságokkal, a politikát pedig egyenesen nem szereti. Számára „az olyan... ízé...”. Mégis, egyre sürgetőbb szükségét kezdte érezni annak, hogy ne csak tudományos írásaival fejezze ki magát, s ne kizárólag szakmai közvélemény előtt. Noha ketős élete neki sosem volt, a táguló nyilvánossághoz fűzte azt a reményét, hogy az intézményrendszer tudathasadásának oka megszűnne, ha a civil élet erkölcsé visszafoglalná helyét a hétköznapokban, letépve magáról a túlpolitikált élet kényszerzubbonyát, a jó ízlés pedig föloldaná a hallgatási fogadalmakat. „A diktatúra elutasító, szenvedő és passzív alattvalói voltunk, vagyunk” – írta 1988-ban –, jóllehet „egy szociológusnak számolnia kell azzal, hogy tudománya kritikai és reformer tudomány, s így munkájának előbb-utóbb politikai vonatkozásai is támadnak.” Igaz, de még a diktatúra puhább korszakában is ezért folyt áltudományos álmunka az állintézetekben, de Vági Gábor már a Bibónál tett látogatás alkalmával is elmondta, amit az AZNAPOK-ban leírt: egy „magányos és aktív valamit”, a hiteles beszédet tekintő az intézményes skizofrénia ellenszérumának. Vagyis azt, hogy „kimondhatom igazságaim másik felét. Egyszerűen úgy is mondhatnám: kimondani ezeket azért érdemes, mert lehet. Kevésbé neveléses, kevésbé büntelhető, mint eddig. Ez most valóban szabadabb állapot. Láthatóan feltörnek az eddig elhallgatott vélekedések – engem csupán az zavar, hogy nem mind jön elő, s nem a maguk legteljesebb formájában, nem az értelmes rendszerezés, a megkülönböztelhető, egyedi tartás igényével. De többről is szó van: arról, hogy mindezt el is lehet mulasztani. Nem tudhatjuk, hogy ez a mostani pezsgés nem rövid epizód-e a zsákutcába menetelés elnyúló korszakában. Mert a menetelés folytatódhat, az utca vége alig látszik, s életünkben már nem jutunk el oda. És akkor ennyi volt az életünk: ez a hasadt lelkű, rosszkedvű menetelés, egy rossz időben. Ha egy másik sors reményében most taktikázunk, halogatjuk a tiszta gondolatok kimondását vagy a rendezetlen gondolatok tisztázását, még ennek az örömet is elmulasztathatjuk. És főleg: már-már azok lehetnénk, akik vagyunk, a szokott hazudozás, az apatikus öncenzúra helyett, vállalhatjuk kissé önmagunkat”.

Ha útja végére Gábor nem juthatott is el, azt emelt fővel mondhatja: azzá lett, aki mindig is volt. Úgy élt, mint aki megtartja Bibó SZABADSÁGSZERETŐ EMBER-ének ötödik parancsolatát: „Szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes lelejtőztatás, fogva tartás, egyéni vagy hatósági hatalom, maskodás, az emberi méltóság mindensféle megatázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is föllép.”

FIGYELŐ

SZOCHAZA NÉLKÜL

Csalog Zsolt: *Egy téglát én is letettem*
Szépirodalmi, 1989. 432 oldal, 68 Ft

Lapunk nevét (*Holmi*) remélhetőleg megszokta már az olvasó. A szerkesztők több tucat elnevezés közül választották ezt a szót. A többiben nem tudtunk megegyezni; vagy akár meg is egyeztünk, de kiderült, hogy mások, a közeli vagy távoli múltban, már szerkesztettek lapot a szóba jött sok jó lapcím alatt.

Nem mérlegelhattuk azt a címet sem, hogy: *A Tanú*. Németh László már kitalálta. Pedig talán ez lett volna a legpontosabb elnevezés. Mi egyéb lehetne egy írástudó dolga, mint hogy tanúskodjék? Tanúskodik arról, hogy *milyen volt út, most az élet*. Tudományt művelsz vagy prózát, bölcselkedsz, kottát írsz vagy költeményt – mi egyébről szólhatna, amit csinálsz? Túllépve azon, hogy *TE MAGAD* minő egyedi, eredeti és nagyszerű világcsoda vagy, túllépve tehát az újabb *avantgárd művészet* magamutogató, infantilis, önimádó, kiáltványt fogalmazó, kollektív, irányzatos, arisztokraikus, hízelgő, külsőleges, tanács-talan, csapzott, rémült, felszínes gesztusain, a beváltatlan szándékok handabandázásán, marad az öröklét egyetlen méltányolható ambíciója: *el akarom mondani, hogy milyen volt út élni*.

Csalog Zsoltnak ez sikerül.

Ez az író tényleg tanú. Tavaly öt könyve jelent meg, javarészt „visszatartott”, évek óta kész írások. A hirtelen írói termékenység a könyvkiadás megváltozott gyakorlatát és érdeklődését dicséri, nem az író.

Csalog Zsolt kitalált egy nagyon egyszerű módszert. Milyen volt itt élni? – hát olyan, ahogyan X, Y meg Z élt. *Megkérdezi* tehát, hogy hogyan élt X, Y és Z. Azután már csak *leírja*. És kész is a tanúvallomás, a könyvekké szervezhető beszámoló.

Ezek a könyvek nem riportkönyvek; bár újabban írt néhány riportot is, jól követhető, hogy Csalog Zsolt nem riporttémákat, azaz je-

len idejű drámai helyzeteket keres vagy talál, hanem embereket, egyedi sorsokat, élettörténeteket. Az írói szerkesztés révén az egyéni történetek kiegészítik és megerősítik egymást; elolvashatjuk őket pedig nemcsak egy-egy arcot látunk (Csalog nagyszerűen „kottazza” az élőbeszédet), hanem típusokat, társadalomtörténeti jelenségeket, események árnyalt és pontos rajzát. Magyarazatot és elemzést. Ha csak portrékat kapnánk, kissé zavartan annyit nyugtázhathatnánk, hogy a körülöttünk élők, azaz a kortársaink bizony nagyon sokfélék (többfélék, mint amit nekünk magunknak tapasztalni módunkban áll), az életük hányalt, kanyargós és érdekes (szinte mindenkié „egy kész regény”), s legfeljebb megtanulnánk becsülni a környező, gyakran ellenséges vagy ostoba emberi világot tükös gazdagságát. Irodalmi hatásnak ez sem kevés, de Csalog Zsolt tanúskodása többet, mást is mond: legáltalában annyira szociológiai, mint irodalmi érvényű. Az emberi sorsok egyéni gazdagságán túl ezek kapcsolódásait, viszonyait is fölfele. Csalog Zsolt egymaga egy szociológiai kutatóintézet.

Az *EGY TÉGLÁT ÉN IS LETETTEM* című kötet arról szól, hogy kikből állt az 1945 utáni rendszer első, engedelmes „hadserege”, a káderek és a „funkcik” első nemzedéke. Kezdjük ismerni és kibeszélni az ötvenes években elszünetelt sérelmeket – de kik álltak a másik oldalon? Mi indította őket az erőszakosságra, az embertelen és ostoba parancsok végrehajtására – és mivel tudják magyarázni mindezt utólag? Hogyan dolgozták fel életüknek ezt a korszakát, amikor – tudjuk, és ők is tudják – annyi szenvedést okoztak? Erről beszél a kötet négy szereplője. Az ötödik a magyar kommunista mozgalom nagy magányosa, Demény Pál. A vele készített interjú szerepel a könyvben, szerintem, koncepcionális tévedés. A kötet cím állítását – *egy téglát én is lettem* – persze ő is elmondhatná. Most, az általános bontás idején, ha valaki véletlenül rábukkanna a Demény Pál téglájára, kérem, becsületesen adja vissza neki.

A négy főhős közül kettő asszony, kettő férfi. Az asszonyok története falun indul, s ott is ér véget. Az egyikük 1950 körül tanácsutkár lett, majd két év után lemondott. Ezt követően évekig alkalmi munkákból élt, mert „meghát-rálása” miatt sehogyan sem kapott fizetett állást. Később a tsz-ben helyezkedett el, onnan is ment azután nyugdíjba. A másik asszony szintén egy falusi tanásházán kapott funkciót, tanácselnök-helyettesként dolgozta végig az ötvenes évek első harmadát. Ő is lemondott; ezután alkalmi munkás volt, majd szakácsnő a helyi bölcsődében, végül egy paprikafeldolgozó telepen betanított munkásként dolgozott. Az egyik férfi eredeti szakmája cipész. O egy alföldi kisvárosban 1945-ben rendőrpáncsnok lett, később árvaszéki elnök, tanácsutkár, majd a tanácsi hierarchiában csúszott lassan lefelé: személyzetis, utóbb szabálysértési előadó volt. Innen ment nyugdíjba. Végül a másik férfi főszereplő budapesti, aki a Beszkártnál (ma BKV) kezdte a pályáját, s szakszervezeti múltja miatt emelték ki 1945-ben. Kisvártatva katonai pályára állította őt a párt; ezen gyorsan emelkedett fölfelé. Egészen a tábornokságig, a légvédelem főparancsnokságáig vitte. Karrierje 1956-ban tört meg – még a forradalom előtt leváltották. Ettől kezdve nyugdíjazásáig különböző szállítási vállalatoknál dolgozott, egyre alacsonyabb beosztásban.

Annyi mindenesetre ezekből az életút-vázlatokból is érzékelhető, hogy a könyv a *megtört pályájú* káderekről szól; olyan emberekről, akik nem voltak képesek korról korra átmeneti elért pozícióik előnyeit, hogy lassanként gyarapodva, kényelmes, viszonylag jól fizető állásokban ériék el a nyugdíjkorhatárt. Nagy-számú szerencsésebb és ügyesebb kortársukkal ellentétben sokan jártak így is. A „szocialista félmult” egy jellegzetes típusáról van szó.

Nos, ezek a káderré lett emberek először is igen-igen szegény családokban nőttek fel. Városi proletárnyomorból vagy falusi paraszti nyomorból emelkedtek ki – mindkét esetben érezhették, hogy ami 45 után kezdődik, az számukra fölemelkedés. Iskolázatlanok voltak; így a későbbi, felnőttkori tanulás lehetőségét, a gyors talpaló iskolahatékot és -hónapokat már kapták. Ahogyan a kisebb-nagyobb hatalmat is. Ennyi nagyjából elég is volt ahhoz, hogy azonosulni tudjanak az új rendszer szo-

ciális szólamaival. A *fölemelkedés* érzete és a *há-la* – ez alapozta meg a lojalitásukat. És persze még valami, ami aztán mindjárt bonyolultabbá is teszi a dolgot. A történetük ugyanis a háború végével kezdődött, s a városi újjáépítésben meg a falusi földosztás során valóban építő tettek részesei lehettek. Érezhették, hogy *hasznos* dolgokat művelnek, s egyben *népszereplőket* is. (Még az is így érezhetett, aki igen hamar rendőrnek állt. Rend sem volt.) Ezek az életkezdő tapasztalatok (45-ben még mindannyian igen fiatalok voltak) adtak belső bizton-ságot, töltést és megerősítést ahhoz, hogy vállalják és csinálják a későbbiek is.

(Kegyeleti okokból meg kell említenem, hogy van ennek a kötetnek egy sokat emlegetett, de meg nem szólaló, elvont főszereplője is: a *Párt*. Ez a szereplő emeli magához, terelgeti, tologatja és nyomja vissza a többiek egyéni sorsát, ő az életkezdő mozgatója és vonatkoztatási kerete. 1989 októberében ez a főhős tragikus hirtelenséggel elhunyt.)

Közös az elbeszélte életutakban, hogy a válalt feladatokban (tanácsi vezető, személyzetis, katonatiszt), az elmondottak miatt, a szereplőknek már nemigen voltak kétségeik. Ha egy kulákcsaládot kilakoltattak, azt motiválhatta akár a plebejus bosszú is; és elhitették magukkal, hogy a beszolgáltatásra képtelen parasz-tok csak értetlenek és buták: az országnak nem akarnak jót tenni.

Az emlékezés sokszor védekezésbe csúszik át. Erre szükség is van. Senki nem mondja magáról jó szívrrel, hogy ő bűnös. Hiszen például az öreg emberek kifosztásában már csak vonakodva vett részt. És nem magának, nem a maga zsebére dolgozott. Ez is igaz: a kádereknek ez a fajtája nem gazdagodott meg. Elhitte és ez-erint is élt, hogy ha megbízatásával közügyet szolgál, akkor nem nyereszkekedhet. Szinte kötelező nagyon sokat dolgoznia, és a maga gyarapodásával nem törődhet. Itt tehát nem lépte át a bűn határát. (Mivel később gyalázatosan bántak el velük, ezek az emberek meglehetősen alappal hárítják el maguktól a saját kisebb-nagyobb bűneik emlékét.) A másik főbűn, a hatalmi visszaélés másik esete, amit nem vennének magukra: a verés. „*Na de hát lényeg: én azt se bán-lottam soha! Ref alá lettem, meg internáltam vagy nyócszor, meg szidni szidtam, nem azt mondom – de én SOHA nem ütöttem meg!*” – mondja a volt kisvárosi rendőrpáncsnok.

A lecsúszás, a kihullás pályája persze különböző. Talán csak véletlen, hogy éppen a két asszony szereplő hagyta el *önként* a funkcionáriusszerepet; s közülük az, aki valamelyest meghasonlott, attól fogva valóságos bűnhődéstörténetet élt át. (Évekig nem kapott állást; és huszonöt évvel később, mikor ennek az – az idő tájt már idős – asszonynak félig leégett a háza, a falu szinte egyöntetűen *örült*. Az öregasszony pedig tető nélkül telett ki abban az évben.) A kollektív megvetés mindójüket elkísérte, s ezt észre is vették. Ugyanakkor nem veszik észre, hogy amikor a hivatalok mai, már őket sértő magatartását panaszolják, akkor *ugyanarról* van szó, mint „az ő idejükben”. Hogy a közönyös és elutasító hangnembántás. És persze az egykori internáltatás is az volt. Enyhén szólva.

Különös az is, ahogyan a lecsúszás, a megvetés nyomán ezekben a gondolkodásokban kettéválik a társadalom: pontosan értik, hogy miért ez a sorsuk, de nem értik, hogy az *övéik* miért nem becsülik meg őket mégis. Csalog Zsolt két interjúalanyának is az a legnagyobb fájdalma, hogy nem kapott meg egy mozgalmi kitüntetést. Hogy ő nem „Szochazás”. (A kifejezést a horányi Vörös Meteor telepen ismertem meg.) Számkivetettségüket értik, de hogy ne tartozzanak többé a Párt bensőséges táborába, az megemészthetetlen a számukra. Ez az igazán fájdalmas. S hogy a fundamentalista hit és a hatalom élvezete rokonok, azt jól példázza, hogy mindkettőre érvényes Szalai Sándor professzor egykori mondása: „*Ha egy királyt detronizálnak, az annak fáj. Kikerülni a hatalomból: ez igazi emberi veszteség, súlyos fájdalommal jár. De! Le van szarva.*”

Eredeti kiemelkedésük, a kezdetek társadalmi szelekciója egyébként nem volt egyértelműen *kontra*. Voltak közöttük jó képességű, igen eszes emberek, meg butácskák is, aztán eszes és/de jellemtelen, korlátolt és/de erkölcsös – szóval, mindenféle. Ami azért érdemel figyelmet, mert most megint egy forradalmi eliváltás idejét éljük: a plebejus rétegek esélyeiről szó sincs, de a középosztály egy része a helyi elitbe emelkedik. Ismét az ismeretlen tehetségek és a sunyi karrieristák ideje jön el – és mielőtt az elődök nemzedékéről ítéleznénk, érdemes arra gondolni, hogy az eljövendő hatalom ugyanakkorát tévedhet, amikor ágenseit válogatja, mint az a régi.

Csalog Zsolt írásainak szereplőit többnyire látja is az olvasó. De legalábbis hallja. S az az igazi meglepetés, amikor, a szövegben előrehaladván, egyre kopnak az eleve kész ítéletek, az *előítéletek*, a megvetéssel sajnálat, aztán némi megbecsülés váltakozik – s végül elismerjük, hogy ezek a hazugságoktól és téveszméktől vezérelt életek is *hitelesek*. Éppoly hitelesek, mint a sajátunk. „Korunk hősei” már mások, s így fölfogva a dolgot, ezek a hősök *idejélműltak* – de hát a korszerűségünkben mi magunk annyira biztosak lennénk? Ha majd elismerjük, hogy nem vagyunk többé a kor emberei, magunkról is azt mondhatjuk: istenem, hát ilyen volt itt élni.

Vági Gábor

A NEVELÉS ELLENTÉTE AVAGY: KAPITULÁLJUNK-E?

Csalog Zsolt: *Fel a kezekkel!*
Maecenas, 1989. 406 oldal, 89 Ft

„*Bruálás és durva dolgokat látok.
Bruálás és durva vagyok ellől.
Nagyon sajnálom, emberek.*”

(AE Bizottság)

Kezdetben jövének a szakácskönyvek. Aztán az erotikus és pornó irodalom és a korábbi szamizdatok, no meg a tanúságtételek, életrajzok, önéletrajzok soha nem látott áradata. És De Sade márki munkái. És leírásai mind-ama dolgoknak, amiket mindenki tesz vagy tenne ugyan, de amikről beszélni nem ildomos. A piacon túlkínálat támadt abból, ami nem társasági téma, ami kényelmetlen és kisé kinos volt, nemcsak az utóbbi évtizedekben, hanem részben mindig is. A könyvkiadás most írásban adja mindnyájunk tudtára, hogy az egyes ember dolgai nehezek, hogy a szex meg a politikai és nem politikai erőszak nagyon is létező dolgok, mint ahogyan az üléző és egyéb érzékek összes realizása is az. Csalog Zsolt réges-rég olyasmiket ír az egyes ember-ről, amihez a könyvpiac csak most zárkózott

fel. A Csalog-interjúkötetek egyik legújabbika a **FEL A KEZEKKEL!** címet viseli.

A könyv, krimit sejtető címlapjával (melyen tekintetünket egy feketeneműs nő és egy kis kupac pénz csábítja) akár el is sikkadhatna a mai könyvbuzgárban, sőt magának Csalognak szinte ugyanakkor megjelenő másik kötetei mellett is. De belelapozunk. Csalog adatközlői ezúttal válogatott stricik, mindkét nembe li kurvák, rablók, orgazdák, egy-egy narkós, sátánista. Hmm – szólunk. Megvesszük. Gondosan elolvassuk. A könyv azonban igen zavarbaejtőnek bizonyul, többeszerre is. Mert mit is tartalmaz ez a négyszáz oldal? Interjúkat, természetesen: a műfaj virtuóz darabjait. Alanyai egy bizonyos jogász, dr. Faragó Gábor, alias Bognár Szabolcs praxisából származnak, aki az elesettek és tévelygők gyámolítójaként és a könyv szakmai lektoraként egyaránt szerepel a műben. Sok éve arról híres országserete, hogy ő az intézetet járt serdülők, fiatal felnőttek ügyeinek egyik, akadályokat és fáradtságot nem ismerő felkarolója. Antihősemk üzenhét és harminc év közöttiek, vagyis a hatvanas és korai hetvenes „békeévek” szülöttei, akik valamennyien (három, figyelemre méltó kivétellel) állami gondozottak, intézeti gyerekek voltak. Ügyeik pedig, szinte kivétel nélkül, mindig szabálytalanok, lét alattiak, kriminálisak. Mindnyájan a budapesti fél- és alvilág figurái, olyanok, akikről az átlagpolgár sokáig csak mint rendőrségi, bírósági tudósítások szörnyülködve megnyugvó olvasója hallhatott valamit.

Szóval, mit is olvasunk tehát? Krimet? Hírlaptudósításokat? Szenzációkat? Szépirodalmat? Erkölcsmemesítő példázatokat? Egyik sem fedi az interjúk műfaját. Zavarban vagyunk: nem tudjuk hová tenni az olvasottakat. Nyomát se leljük ugyanis se távolságtartó hűvösségnek, se a szerző ítéleteinek; sehol a ketrec, ahová a szörnyetegek zárhatók volnának. Nincs módja az olvasónak „objektív” távolságtartásra, vagyis morális érveken alapuló elzárkózásra sem: a bemutatott emberek nem egyszerűen csak elvetemültek. Azon kapjuk magunkat, hogy szenvedésük, kudarcba fulladt terveik, tehetetenségük legalább ugyanannyi együttérzést is keltenek bennünk. Nincs módunk együtt háborogni a szerzővel, hogy micsoda alakok ezek itt. Másrészt minden együttérzésünk ellenére sem tá-

mad kísértésünk átállni az ő pártjukra, a külvilág ellen. Minden vérfagyasztó és szívszorító esemény a legnagyobb természetességgel hangzik el.

A könyv zavarbaejtő. Vagy áldozat, vagy bűnöző – diktálná mindnyájunk első reflexe. Ámde Csalog olyan bifokális szemüveget ad ránk, amin a bűnözőt és az áldozatot egyszerre látjuk meg minden egyes szereplőben, vagyis egyszerre szemlélhetjük mindnyájukat két, egymástól távol eső nézőpontból. A szerző pedig mintha sehol sem volna a műben; hiába próbálnánk segélykérőn körbepillantani, előre- vagy hátralapozni. Hőseit nem használja szócsőnek. Nem komponálja magát a képbe Hitchcock módjára. Nem is próbálja védelmezni az olvasót a hatástól, melynek munkája kiteszi. Mintha nem is kommentálna semmit, legfeljebb szerkesztőként, anyja szávaival. Ily módon viszont nagyon is jelen van: stílusa rá is nagyon jellemző, bárholnan származzanak interjúalanyai.

Csalog életműve mára óriási portrégyűjteménnyé vált, némelyik hosszú, egész kötetnyi, komplett környezet- és korrajz kíséri, mások fél-egy ívnyiek, és mozaikszerűen állnak össze az adott kötet többi darabjával. Szerzőnkől magától, egyik kötete fűszövegéből tudhatjuk, hogy munkájában három tanult szakmája, a régészet, az etnográfia és a szociológia ismeretanyag, módszertana, látásmódja segíti. Magam pszichiáter vagyok. A Csalog Zsolt által bemutatott emberek minden pályatársamnak ismerősek lehetnek, aki igazán hallja, mi mindent mondanak el azok a betegek, akikkel az egész világnak nehéz szimpatizálnia. Olyan állapotokra gondolok, mint az alkoholbetegeké, akiknek szenvedései, kapcsolati zavarai és antiszociális vonásai ugyanilyen keveréket alkotnak, mint a kötetben megszólalók tulajdonságai. Csalog Zsolt e munkáját így elsősorban esettanulmányok gyűjteményének tekintem, jóllehet az alanyok közül kezelt eset csupán kettő van.

A régész, az etnográfus és a szociológus egyaránt emberi kultúrák, társadalmak jelenségeinek megismerésére törekszik. A régész időben is távoli civilizációkkal teremt megismerésen és megértésen alapuló kapcsolatot. Az etnográfia művelésének ugyancsak feltétele a másféle emberi kapcsolatokba, szokásokba, értékekbe való beleérzés készsége, a szo-

ciológusnak pedig saját társadalmi jelenségeit kell tudnia egyszerre kívülről szemlélve és belülről érezve leírni. Csalog interjúiból olyan szakember munkáját ismerjük meg, akit eredendő emberi beleérzőképességén kívül szakmáinak sajátos empátiás módszerei is nyilvánvalóan segítenek mondanivalója kifejtésében.

Csalog e könyvében tehát olyasmiről ír, amiről nem szoktunk beszélni, amit nem ismerünk, de amit (mert távol igyekszünk tartani magunkat tőle) nem is igen van módunk megismerni. Hogyan írnak vajon az efféleről mások?

A következőkben három, szükségszerűen önkényes példát fogok felhozni arra, hogy különböző szerzők (egy református lelkész, egy törvényszéki orvosszakértő és a pszichoanalízis felfedezője) miként tárgyalják a hasonlóan kényelmetlen társadalmi jelenségeket. Bestiáriumaikban csupa olyasmiket találunk, amiről mindenki tud, ám aminek nem-hogy megoldása, de jó darabig még pusztá megnevezése is meglehetősen kihívás, sőt fenyegetés volt az adott kor fennálló rendjére nézve. A zavaró jelenségek néven nevezése, tudomásulvétele ellen a civilizáció zászlaja alatt olyan keresztes háborúk folyhatnak, melyekkel a rend pusztá érzete fenntartható ugyan, de amelyek egyszersemind egyre távolabb visznek a felvilágosult megoldási lehetőségektől. Lássuk tehát a három bátor szerzőt.

Bornemisza Péter 1578-ban adta közre az **ÖRDÖGI KÍSÍRTETEK**-et (Magyar Helikon, 1977). Ez a munka roppant alapos enciklopédiája minden olyasminnek, amit a korabeli gondolkodás az ördög munkájának tulajdonított: szex (a saját és másik nembeliekkel, perverziók mindenféle nemci, promiszkuitás), gyilkosságok, rablás, részegesség, garázdaság, csalás stb. stb. A szereplők és egyszersemind az írás címzettjei: „*sok bálványozó paráznák, sok tolvajló és dúló latrok, sok nyúzó, foszló tisztartók és urak, sok dőzsölő részegesek, sok megvakult undok pogányok. Kiket ugyan pórázon hordoz az ördög, mint tulajdonát*”. A jó állapotok, a rendezettség, emelkedettség nem könnyű és automatikus eredmények, hanem sokaknak nagyon is szívós munkával kell megpróbálniuk visszacviclélni a civilizáltsgba, már amennyire az lehetséges. Senki sincs felmentve, állítja, legyen bármilyen rendű, rangú, nemű. Nem kivétel

sem saját maga, sem prédikátor pályatársai. „*Tudom, most is sok lalornak nehéz ez kijelentés, mondom azfélének, azki olyan, és mégis ki nem akar térni, és azok sok patvaros szóval szidalmazták ezeket. És finnyálkodva jelenügetik, mintha iszonyodnának az nagy éktelelenség írásoktól.*” „*Olvassa meg azért minden rőnd, és innét ez hasznot veszik, hogy az igen bölcsék mégis megismerik magokat igen bobondoknak lenni, és így mégis löböt tanulnak.*” Lett is nagy botrány belőle annak idején: Bornemisza ugyanis kora ismert embereinek példáiin, sőt a maga életéből vett példákön mutatta meg: az ember élete bonyodalmasabb, mint azt hinni szeretnénk. Megoldani pedig csak a megnevezett problémákat lehet.

Báró Krafft-Ebing doktor klasszikus munkája, a **PSYCHOPATHIA SEXUALIS**, számtalan kiadást ért meg a századforduló táján (magyarul másodsor pl. a tizenkettedik német kiadás fordításaként, Budapestén, Kostyál Jenő kiadásában 1908-ban). A szerzőnek törvényszéki elmeorvosi gyakorlatában a szexuális perverziók eseteinek százaival volt dolga. Művében ezeket igyekszik rendszerezve bemutatni, szakemberek, majd a későbbi kiadásokban a (laúnul értő) nagyközönség számára is, segítségnyújtó, oktató, felvilágosító céllal. „*Az orvostudománynak és főleg a pszichiátriának szomorú előjoga, hogy állandóan az emberi élet árnyoldalaival, az emberi gyöngeséggel és htványlelkűséggel kell foglalkoznia.*” „*[...] a természet eme mostoha gyermekei [...] a legmélyebb szánalmat kellik fel bennünk*” – írja könyve előszavában a szerző, törvényszéki eseteiről és arról a többi kezeletlenről, aki őt az első kiadások nyomán panaszleveleivel elárasztotta. A munka maga anatómiai, fiziológiai alapismeretek és rendszerezett eseteírásokat tartalmaz a szexuális perverziók mindennemű formáiról, a kor orvosi, lélektani ismereteire alapozott értelmezésben.

Ugyanilyen, új területet birtokba vevő, de hosszú időn át túlságosan kényelmeden tudományos mű volt Freudnak szinte minden írása is. Munkássága nemcsak a neurotikus kórkepekben mutatta ki a civilizálódás folyamának kisebb-nagyobb elégtelenségeit, hanem azokat valamennyiünk hétköznapi elvétéseiben, áloméletünkben, a fejlődéslélektani fázisok rögzüléseiben, visszatéréseiben is demonstrálta. Az **ÁLOMFEJTÉS** (1900; utolsó magyar kiadás: Helikon, 1985) arról az elméleti

és gyakorlati kutatómunkáról írott beszámoló, melyet egyvalaki (történetesen saját maga) álmainak elemzése és ezzel tudatlan, domesztikálatlan lelki területek feltárása jelentett. E műve első lapjain ő is a témát bemutató, illusztráló anyag kényes mivoltáról ír: „[...] csak saját álmaim és pszichoanalitikai kezelésben álló betegeim álmai közül válogathattam”. Betegek álmai azért nem alkalmasak, folytatja, mert azokat „a neurotikus karakter [...] nemkívánatos módon komplikálja. Saját álmaim közelítésével viszont óhatatlanul együtt jár, hogy idegenek mélyebben belélelhetőnek saját lelki életem bizalmas részleteibe, mint kedvemre való volna, és amennyire ez egyébként elvárható egy szerzőtől, aki nem költő, hanem természettudós. [...] remélem, a munka olvasói meg fogják érteni nehéz helyzetemet, és elnézőek lesznek irántam, s hogy mindazok, akik a között álmodniól némiképpen találva érzik magukat, legalább az álomélettől nem fogják a gondolat szabadságát megtagadni”. [...] elmeorvos barátársaim a jelek szerinti nemigen vették a fáradságot, hogy túljussanak a kezdeti idegenkedésen, amelyet az álom újszerű magyarázata kelt” – írja azután némi rezignációval könyve tizenharmadik kiadása elé. A BEVEZETŐ FOLYÓIRÁSOK-ban (1917, utolsó magyar kiadás: Gondolat, 1986) ezt írja a lélektan-ellenesség magyarázataként: „A harmadik és legérzékenyebben talált megbánást azonban az emberi nagyzás a mai lélektani kutatásból kapta; ez ugyanis be akarja bizonyítani az énnek, hogy még a saját házában sem úr [...]]; nekünk jutott osztályrészül, hogy a legnagyobb mélyrehatással és erősséggel meg a tapasztalat anyagával azt, ami minden egyes embert a legközelebből érint. Innen az általános lázadás tudományunk ellen, az akadémiai méltóság teljes mellőzése minden tekintetben [...]”. A helyzet azóta persze rengeteget változott, és a pszichoanalízis felismerési ma a segítő szakmák, így például a modern pszichiátria ismereteinek is törzssanyagát alkotják.

Kevésbé kényelmetlen, a fennálló rendet kevésbé sértő viszonylagosságokkal foglalkozik a néprajz és a régészet, de megint csak olyasmivel, ami az éppen adott, az éppen érvényes szokásokat, kultúrát, értékeket más összefüggések között láttatja. A régészet is, a néprajz is hasonló alapállást igényel művelői-től: a ráhangolódás, a közvetlen megértés, beleélés készségét olyasmiről, ami térben és időben messzire esik. Sajátos módszerek, sajátos képzettség, tudásanyag nem nélkülözhe-

tők ugyan, de a beleérzés készsége a szakma művelésének alapvető feltétele. Néprajznak, művészettörténetnek napjaink anyagára való alkalmazása megmutatja, mennyire meghökentők lehetnek hétköznapjaink jól ismertnek hitt jelenségei. Falvédók, tetoválások, falfirkák vagy az illemhelyi költészet gyűjteményeinek kiállításai és közreadásai jól mutatják a városi néprajz létjogosultságát.

De miről is szól Csalog Zsolt könyve? A négyszáz oldalon tizenhárom interjút olvassunk, és utószóként még egyet, Faragó, alias Bognár doktorral. A tizenhárom fejezetben ugyanannyi jellegzetes sors a budapesti stricik, transzveszták, mindkét nembeli alkalmi és főállású prostituáltak, narkósok, betörők, orgazdák köréből, és szinte kontrollcsoportként három ép és sokkal köznapibb ember bemutatása.

Kik ők? – Huszonnyolc éves férfi: ávós, majd rendőrüzt apa; kétéves kortól nevelő-apa, csavargás; tizenegy éves kortól hét év intézet. Anyjáról egyetlen szó se esik mindvégig; se arról, hogy lett volna, sem hogy hiányzott volna a családból. Nagykorúságától egy leszerelt rendőrrel járnak betörni; két év börtön, egypár napnyi házasság, ivás, verekedés, rendőri felügyelet; most meghúzza magát. – Huszonkilenc éves, drogos férfi: alkoholista katonatiszt apa, majd nevelőapa. Tíz év intézet, két megkezdett iskola, narkó, katonaság; gyereke születik, börtön, válás, alkalmi munkák, együttélés egy drogos partnerrel. Intézetű osztályának harminckét gyerekéből csak egy nem volt börtönben, mondja. Terve: intézetű nevelőnek szeretne menni. – Huszonnégy éves nő: intézetben háromnapos korától; nevelőszülei azzal fegyelmezték, hogy földbe ásták. Kacérkodik a prostitúcióval, ideje nagy részét Pesten tölti. Munkahelye, élettársa, lakása állítólag a Nyírsegyben volna, de nem valószínű, hogy ez igaz. – Húszéves nő: arabokra specializálódott prostituált; születésétől intézetben élt; alkalmi partnerek tizenöt-tizenhat éves korától. Legfőbb vágya: egy rendes albérlet, hogy keresményéből félretehetne valamit lakásra, meg valaki, akit szeret. Eddig nincs megtakarított pénze. – Harmincéves férfi, volt zöldséges, most tizenhét éves élettársát futtatja. Intézet hétéves korától, autólöpés, rablás, börtön. – Tizenhét éves férfi, születésétől intézetű nevelt; orgazdaságból,

homoszexuális prostitúcióból él. – Újabb nő, prostituált. Szüleit nem ismerte, szinte évente más intézetekbe került, tizenhét éves korától „arabozás”, majd kissé hosszabb viszonyok. Az epilógusból tudjuk meg, hogy a legutolsóból se lett házasság, ahogyan tervezte volna. – Intézetben és jobb természetű nevelőszülőknél felnőtt fiú, homoszexuális partnerrel élt, munkásszállón. Ikertestvére nemrég látszat-házasságot kötött. Ő maga agytumor miatt rokkant nyugdíjas. – Tizennyolc éves nő, drogos, súlyos pszichiátriai zavarokkal. Intézet hét éves korától, bár apjával valamelyest még ép a kapcsolat egy darabig. Partnerai mind homoszexuálisak lettek, senkije nincs. – Huszonöt éves nő: nagyanyja nevelte (anyját apja futtatta); tizenöt éves kortól intézet. Anyja sorsát követve, szinte másolva szalaszt el több jó kapcsolatot, gyereke egy biszexuális bűnözőtől születik. – Harminckét éves férfi, fél éves korától intézetben; tizennegyedik évétől egyik gyermekvédelmi a másik után; tizennyolc éves korától munkásszállók, csavargás, csövezés, egy rövid házasság, katonaság. Élettársa meghal, pszichiátriai kezelések, újabb élettárs; házassági tervek.

Embereink-több tekintetben is alapvetően hasonlatosak egymáshoz. Ki így, ki úgy, de mindnyájan olyanok, akiknek életmódja homlokegyenest ellenkezik mindennel, amit fennköltnek, emelkedettnek, rendezetnek, elégedettnek lehet nevezni. Második közös vonásuk: hiányzik úgyszólván mindannyiuk életéből a lehetőség (és a képesség is) arra, hogy valakihez vagy valamihez tartósan kötődjenek (kivéve három személyt). Végül pedig: valamennyiük sorsánál közös kiindulópontja, hogy (ismét ugyanazon három embert kivéve) egytől egyik állami gondozottak, intézeti gyerekek voltak.

A példák tehát nem egyébről szólnak, mint A NEVELÉS ELLENTÉTÉRŐL. Arról, hogy a gondoskodó, megértésre épülő emberi kapcsolatok hiánya alapján hogyan jönnek létre és hogyan öröklődnek át akár a harmadik generációra is ugyanazok a kapcsolatképtelenségek és -hiányok, amelyek közepette mindnyájan felnőttek. A volt állami gondozottak, intézetiék, a tizenhárom súlyos eset ellentétüként, sötét, gyászos vonásaikat kiemelő kontrasztként három történet szolgál: két legjobb baráté (Marci Jehova tanúja, Jancsi sítán-

hívó, tizenkilenc évesek) meg egy fiatal rendőr. És bár ők sem egészen átlagos emberek, de mindhárman családban nőttek fel, tartják a kapcsolatot rokonokkal, barátokkal. Olyan kapcsolatot, melyet nem a puszta érdekek, szükségletkielégítés tart össze, melyben mindkét fél számíthat a másikra, igényeik, terveik vannak.

Lehetne-e véleden az összefüggés, hogy az intézetben nevelkedettek helyzete, állapota, kapcsolatai mind-mind rosszabbak, romosabbak, mint a családban nevelkedett három emberéi? Nemigen. Csalog Zsolt és Bognár Szabolcs történeteinek éppen ez a legfőbb állítása: a neveltetés (itt történetesen annak ellenkezője) szabja ki a hős sorsát. A könyvből nehezen cáfolható bizonyítékát kapjuk annak, hogy az emberi kapcsolatok nélküli nevelés eredménye mi lehet, hogy mennyire lesz valaki képes vagy képtelen ép emberi viszonyokra lépni embertársaival.

Van egy nagyon sajátos szakszava a modern pszichiátriának: a tárgykapcsolat fogalma. Csalog Zsolt könyvéből ennek némely alapvető tényeiről kapunk nehezen elfelejtendő lelkét. Targy alatt szeretetünk, emberi ragaszkodásunk tárgya értendő, vagyis (ép esetben) emberek: kezdetben ez az anya (vagy aki őt helyettesíti), majd a másik szülő és az egyéb nevelő, gondoskodó lények, a kortársak egyre bővülő csoportja. Neveltetésünk kezdeti élményei döntően befolyásolják a kapcsolatokra való későbbi képességet. Azt, hogy akivel dolgunk van, minek nézzük, mi szerint bánunk vele, hogy mennyi a viszonyban a kölcsönösség, hogy szükségleteink kielégítésében betartunk-e valamilyen társadalmi szerződést és miféle: mindezt a neveltetés döntően szabja meg. Tulajdonságaink olyan lélektani szerkezetek formájában épülnek belénk, melyek alapvetően az első évek emberi kapcsolataiból származó élményeink jogutódjai. Az interjúalanyok nevelkedésének igen sok egyforma vagy hasonló vonása van. Nem létező vagy jó esetben csonka család, alkoholista apa, anya; állami gondozás csecsemőkortól, kisiskolás vagy serdülőkortól, hányattatás intézetek és nevelőszülők sora közt: a személyre szóló, gondoskodó emberi kapcsolatok legdurvább hiányai vagy többszörös és súlyos amputációi. Szeretetük tárgyai (tárgykapcsolataik) így azután vagy nem emberiek (pél-

dául a betörők esetében), vagy ha igen, olyanok, akik a kapcsolatra alkalmatlanok, akikkel a viszony nem egészen emberi, akik a legjobb esetben is menthetetlenül kicsúsznak kezük közül, akiket képtelenek megtartani: olyanok, akikkel a korai kapcsolatok minden kínja és fájdalma megisméülődik.

„Az elég jó anya” hebehurgyának látszó fogalmát Donald Winnicott angol gyermekgyógyász és pszichoanalitikus definiálta. Elég jó az az anya, aki a gyermeket úgy gondolja, hogy annak egyéni igényeihez és fejlődési tempójához elegendő pontossággal igazodik; ennek révén a gyermek szükségszerű csalódásai mindvégig az általa elviselhető mértéken belül maradnak, és az ép fejlődés húzóerejeként hatnak. A törésszerű csalódások, a gondoskodás tartós, súlyos pontatlanságai, elégtelenségei viszont olyan hatások, melyek törvényszerűen vezetnek a súlyos személyiségzavarok, a kriminalitás felé. Az elég jó anyai gondoskodás hiányának hatását csakis a kellő időben érkező, elegendő mértékű személyes gondoskodás ellensúlyozhatja.

Ma ezek a gondolatok közvetlenül aktuálisak. A pedagógia, a fejlődéslélektan, a pszichiátia egybehangzóan és régóta kimutatta az intézei nevelés minden szempontból való hátrányait és káros voltát a családi vagy nevelőszülői rendszerhez képest. Személyes érdekeken alapuló politikai ellenállás teszi hosszú ideje lehetetlenné az aránytalanul költséges és kimutathatóan káros gyermekvédelmi, nevelőotthoni rendszer lebontását.

Kapitulálunk?

Cserne István

Kardos Sándor–Jávor István–Kovács Albert–Kenedi János–Pető Iván–Vági Gábor: „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van”
Hétorony Könyvkiadó, 1989. 385 oldal, 195 Ft

A

JELENTÉS

Jelentem hogy tárgyban nevezett egyének tevékenységét T 3/b hálózat vizsgálta melynek során a következőket állapítottam meg.

Nevezettek birtokába jutott 1946–1957-ig időszakból származó vegyes dokumentumok kiadási előkészületét 1989. febr. 23-án jelentettük, mikor a készanyag példányt megszereztük „Előszóval” együtt. Utóbbi szerint nevezettek egy dunántúli városban élő barátjukról kapták az anyagot, akinek akkor elhalt apja gyűjtötte. Mivel hogy különféle minisztériumok panaszirodáin dolgozott. (Feladat még. nevezettek dunántúli kapcsolatait, elhalt gyűjtő kitéte? illetéktelen hiv. irat használat ill. eltulajdonítás alapos gyanúja!) Nevezettekéről részletes inf. a szem. anyagokban neveik alatt (különösen Kenedi, Pető! akt. pol. lev.). Készanyagban áthúzott és áttört neveik azonosítása folyamatban. (Az eredeti 30 lvs. dok. anyagról sajnos nincs másolatunk. Különben nem minden nevet változtattak meg, pl. Rákosi, Kádár elvtársé!) F.év febr. jelentésünkre visszajelzés nem történt, ezért az anyag f.őszén megjelent (Hétorony kiadó – csatolva). Legutóbb azt az irányelvet kaptuk hogy tartalma nem érdekes (Rákosi rendszer bírálata és fofóanyag) vizsgálni azt érdemes hogy az elhalt gyűjtő egyén (ill. fent nevezett Petőék, Kenediek valamelyike) kapcsolatba lépett-e a jelentések valódi szereplőivel és pol. személyi támadásra (ezzel az eszközzel inkább műlőpjünk hamarabb!) ill. perurafelvételi kártalanítás céljára átadott-e iratkópiákat eredeti neveikkel? Várhatók-e ilyen értelmű lépések.

Mellékelten csatolom (T 3/b.21. tegnap küldte) a kiadványról nyilvánvalóan publ. szándékkal készült ismertetőt mely még nem történt meg. (B melléklet, Feladat: szerző leinf.)
1989. nov. 7. díke

B

DAVAJ BOYSZOLGÁLAT

Elképzelem, hogy a kötet közreadói meglehetősen konspiratív körülmények között találkoznak – ahogy előszavukban leírják – „egy dunántúli városban élő” barátjukkal, átvesznek tőle harmincnyolc dokumentumot, amelyet a barát „akkoriban elhunyt édesapja” különféle magas hivatalok munkatársaként 1953 és 1957 között szerzett, megfogadják, hogy a nyilvánvalóan „szabálytalanul” egybegyűlt (mondhatni: titokban kilopott) iratok pontos eredetét és gyűjtőjének nevét homályban hagyják, s mielőtt kincsüket mások elé tárják, személyiségvédelmi okokból gondosan átugazítják a személy-, intézmény- meg helységneveket – és visszagondolok keserű éveinkre.

1984-et írtunk, vagy mást, akkortájt. Amikor eljárunk az izgis „titokba”. Amikor irato-

kat dugtak az orrunk elé „de csak behunyt szemmel olvasd!” felszólítással. Amikor diszk-rét kutatások folytak, fedőcím alatt, beszámolóban megnevezhetetlen témákban vagy magánprogramként. Amikor eltértek ugyan a vélemények a konspirálás szükségességéről, a publikálhatóság határaitól, az első és a második nyilvánosság használatáról, de senki sem tudta, mi lesz, ha ez az idő hirtelen véget ér, és meg kell majd mutatni, mi van az íróasztal-fiókokban.

Mert jön a konjunktúra. És annak ellenére is, hogy jön a konjunktúra. A leleplezési kampány, a dokumentum-, memoár- és riportkönyváradat, a hiteles, csúsztatott, megformált, odakent, olvasóra vágyó vagy pénz-sóvár írásművek raktárakat és aluljárókat elöntő, a könyvkiadást eldugaszoló, zavaros, hordalékos özöne. Amelyből – féltő volt – talán egyáltalán nem bukkannak majd ki a mértékadó bóják. Mert ha megszületik és megérlelődik is ezekre az új, zsúfolt évekre egy-egy értékes mű, az olyan aggályosnak bizonyuló (idő)igényességgel, a bombaszükülettől való olyan irtózásával terheli majd meg önnön megjelenésének piaci esélyeit, hogy lekési a divathullámot, és a dömping leszálló ágának perifériáján lehet már csak szerven bójává.

Az általános tájékozódási zavarok közepette ez történt a „HOL ZSARNOKSÁG VAN, OTT ZSARNOKSÁG VAN” című könyvvel is. Pedig alapmű, a maga nemének remeke. El lehetne gondolkodni azon, hogy az Illyéstől kölcsön-zött című kötet mennyiben „kompozíció a híres vers témájára”, hogy miképpen dokumentálja azt, amikor a pórusokba is beleivódik a zsarnokság, amely ellen védekezhetünk ugyan – kinek mekkora ellenállásra futja –, de megszabadulni tőle csak teljesen és véglegesen lehetséges, mert a szabadságnak semmiféle törtrésze nem létezik. (Észünkbe juthat, hogy ez a szóban forgó könyvet megalkotó szabadságra is vonatkozik, a szerzők nem is voltak tekintettel még a nyolcvanas évek második felének lazuló publikálási „illemszabályaira” sem.) E kötet alkotói azonban a hatalmi önkényről szóló más művekhez meg a dömpinghullám kiadványaihoz képest nemcsak „újat tudnak mondani”, hanem teljesen előlről kezdik a világos beszédet, az eredeti alapszövegeknél és a korszak igazi arcvonásainál. Munkájuk messziről kirí a szimplán

antikommunista átkozódások mai áradataiból, annál kínosabban szembesíti viszont a mindenkori hatalomgyakorlót és alattvalót a szenvtelenségükben is árulkodó történelmi tényekkel. A privát történelem könyörgőlevele nék aláztos szófordulataitól, a fényképen átsuhanók riadt pillantásától a transzparens vagy szobor formájában is megtestesülők órakulumaig.

Nyilván a szerzőcsapat tagjainak érdeklődéséből is fakadt a megformálás eredeti odate, az, hogy a könyv két, egymással egyenrangú részből áll: az első a dokumentumgyűjteményt tartalmazza, a másik pedig szenzációs fényképalbum. Mindkét „könyv” önállóan is „olvasható”, saját szerkezetük és mondandójuk van, s a fotók egyáltalán nem csupán illusztrációk.

Az igen szépen tipografizált szöveges könyv szerkesztési elve egyszerűen az időrend (az első dokumentumcsokor 1946-ból, a nyolcvannegyedik 1956–57-ből való), a műfaj azonban mégis új találmány, mert ugyanahhoz az ügyszöveg általában több, A, B, C...-vel jelölt, különböző típusú irat kapcsolódik (a panaszos levéltől a besúgóji jelentésen át a hivatalos jegyzőkönyvig), izgalmasan váltakozó nézőpontokat kínálva a „dossziékat” forgató olvasónak.

A gyűjtemény egyik szálát az ipari-vállalati személyné és hatósági irategyüttesek képezik. Megtaláljuk itt a névtelenek feljelentőleveleit egy-egy üzem portáján uralkodó állapotokról vagy a káderviszonyokról (X „*jobboldali németbarát, gestapós volt*”, Y „*a múltban cionisták felé hajlott*”, Z „*igazgatói hatalmával visszaélve kísérte meg szerelmi viszonyt folytatni*”) ugyanúgy, mint a hivatalosok jelentéseit egy-egy kiszemeltről. („*Politikai szempontból megbízhatatlan... Kémgyanús elem... Erősen polgári bedőlöttségű. Szenális. Opportunistá magatartású politikai kérdésekben, egyebekben agresszív.*”) „*Tisztelettel vezetéség*” – fordul az ég felé egy szemrehányóan kérlelő tekintet. „*Panaszkodnak a gyáristák. Meg akik még, szeretnének gyárban dolgozni. És az ólómiait nem tudnak bejutni. És szeretnének egy ikari buszt... Kérem. Szeretelless Hegedűs Gyula*”

Egymást követik a gyakorlatlan kézzel rótt álláskereső sorok (például a volt cselédlányé, aki mint „*demokratikus nő*”, „*Nagy Vezérünk Szólin leányaként*” fáradozna „*az országunk építésén és hejre Alutásán*”) – meg az iparági vezetők, mi-

niszterek egymás közti átíratainak fontolgatásai, hogy mi legyen a kitűnő gyógyszerkutató egyedülálló könyvtárával és szakértelmével, most, hogy a kutatót internálták, avagy milyen sorsot szánjanak a szakmájában országos hírű egykori gyártulajdonosnak, akinek családját a háborúban kiirtották, őt magát pedig 1946-ban háborús és népellenes büntett vádjával, ártatlanul elítélték. Ide lehetne most írni, hogy a Fogaskerékgyár tulajdonosáról, Reisz Donátról van szó – de ezek sajnos fikív neveik. Pedig ahogy a történelemből tudjuk a MAORT-os Papp Simon és a gazdasági koncepciók perék többi áldozatának nevét, ugyanúgy jó volna tudni, hogy a 31. oldalon tényleg a Weiss Manfréd Művek főmérnökéről van-e szó, a 41. oldalon valóban a Chinoint emlegetik-e, s mit képzeljünk a könyvben szereplő Békéscsaba, Győr avagy „Büssü” meg „Vönöck” helyébe. Ezeknek az ügyeknek bizonyos szereplőit valóban nem volna ildomos megnevezni (de a fiktív neveket jelezni kellene), az viszont nem világos, hogy mi szükség van a helység- és intézménynevek következetlen és az olvasó számára követhetetlen megváltoztatására-meghagyására, vagy Köpeczi Béla megnevezésére, de a vallás- és közoktatási miniszter Darvas Vilmosra keresztelésére.

Az iparügyi akták között megtaláljuk például egy „függelék nélküli munkamódszerátadó” vájár panaszát, s előfordul, hogy a gyárigazgató elleni fegyelmi határozatot kiegészítü egy „Mucikám édes!” kezdetű magánlevél, amely a dokumentumválogatás bravúrosan felhasznált darabja, hiszen „Olgi”, aki ezt az üzenetet sebtében papírra vetette, a korszak irodáinak női dolgozóit folklórját önti a lábunk elé, amikor jó tanácsokkal látja el sorstársnőjét, hogy mint sértett miként viselkedjék a főnök szoknyai-személyzeti és más fegyelmi ügyeinek kivizsgálásakor.

Hasonlóan eredeti s a történet tragikomikus jellegét hangsúlyozó szerkesztői megoldás az is, amikor az „A” jelzet alatt egy remek koreai hadijelentés-paródiát találunk, s csak a további iratokból világlik ki, hogy a paródia maga a corpus delicti, az „elvtársi bírósággá” alakuló iskolatanács elé állított gonosztevéfiókák szigorúan megtorolandó diáktrefája. A „G” jelű aktaiban pedig az ügyben először hajlékonynak mutatkozó „Darvas Vilmos” mi-

niszter, alaposabb vizsgálódás után, megfontolva, hogy a fővádlott anyja „különben Rajk László feleségének testvére” (1950 ősze van), arra a megállapításra jut, hogy a bűnös gimnazista „kezdetlől fogva ellenségesen viselkedett”, ezért bűnhődjék csak szigorúan. Az oktatás és a művelődés témakörében bepillanthatunk például a pécsi (?) leánygimnazisták „nyilván a helyi klerikális reakció befolyása alatt” elkövetett iskolakerülésének vagy a városligeti mutatványosok államosításának és kiűzetésének kulisszái mögé is.

A gyűjtemény igen széles irafolyamát képezik azok a levelek, amelyeket egyszerű falusi emberek, nagy bajukban, annak címeztek, akiben a könyörületes, jó királyt vélték sejtetni. A címzett 1953-ig általában „népünk szerelt Vezére Rákosi Elvtárs”, azt követően – „Igazság érzélet ősmerve” – „Nagy Imre elvtárs”, esetleg mindkettő: „Alázatos kéréssel Fordulok a kedves hőrmánzóinkhoz Rákosi Mátyáshoz és Nagy Imréhez is.” A paraszti panaszárakat egyik medrében a szegénység, a kifosztottság, a teljesíthetetlen beszolgáltatási követelések miatti bűbánnal folyik, a másokban pedig minden szó ugyanabba a kérdésbe torkollik: Miért vagyunk mi kulákok, amikor nem is...? Ha választ is olvasunk (ezt persze erre specializált hivatalnokok írják), abban semmi köszönet nincs. Kilóg ebből a sorból az a „Rákosinak és a tobi társainak” szóló levél („névtelenül mert szó igazat belőnk a fejed”), amely, korabeli Tiborc panaszaként, száz sorában egyre csak vádol: a rádió hazudik, mert „elnyomás és kizsákmányolás ez mind most van”, amikor a gyerekek „sejtel se tojást soha nem ehelnek ha kérnek fejbe vágást kapnak”, ilyen sanyargatásra soha példa nem volt, „ez hozta nekünk a kommunizmus”, hogy „elűjtetik a sötétségre tíz gyerekes apának fia és lányát”. „Ez az igazság? Ez a szabacság?”

A tollat ragadó legkeservebb feladata azonban az, amikor hozzátartozójának hollétét kell hogy megtudakolja uralkodójától, ilyenformán például: „Rákosi elvtárs, válaszáért könyörgök... a fiam hol, miért és meddig van letartóztatva”, s él-e még egyáltalán? A férj miért van lecsukva, a testvér miért van kitelepítve, szabadulása után pedig miért nem térhet vissza a lakásába? Hová tűnhetett el 1954 nyarán a kétgyermekes agrónomus? Várhat-e választ Nagy Imrétől az a bibliográfus, aki dachau deportálásából hazatérve kommunista

és egyetemi pártfunkcionárius lett („*miniszterelnök elvtárs talán emlékszik is még rámm?*”), de 1950-ben koholt váddal három évre börtönbe zárták („*hazalétemkor tudtam meg, hogy feleségem már két éve halott, s kis gyermekünket idegen elvtársak vették magukhoz*”), s most, 1954-ben állást keres? S mit érezhet az az osztrák határ mellett lakó házaspár, akik fiatalkorú fiuknak egy 1949-es, meggondolatlan határsértés miatt életfogytiglani ítéletét Dobi Istvántól kéri enyhíteni '56 szeptemberében, amikor két hónap múlva ugyanazon a határon ki-be sétálhat, aki csak akar?

Bizony nehéz megérteni „*a közelmúltban végbemenni változásokat*”, nem csoda, ha a kaposvári katonatisztek '56 őszétől '57 tavaszáig többször fordulnak magyarázatért – magához „*Kedves Kádár elvtársához*”. De választ már ők sem kapnak.

S ennek a semmiunomásnak ugyanúgy stílusa van, mint a törleszkedő kérvénynek, a bemőszeroló névtelen levélnek vagy a térden csúszó panasznak. Ez a „levéltár” nem egyszerűen gyötres- meg szenvedéstörténetek sorozata, hanem arról beszél, hogy a stílus nem téveszt: leképezi az embert, és reprezentálja a hatalmi viszonyt.

Ugyanez még nyilvánvalóbb a fotók esetében, amelyek a közreadók egyrészt a Magyar Távirati Iroda gyűjteményéből, másrészt a mániákus fényképgyűjtő és operatőr, Kardos Sándor Horus Archívumából válogatnak. Ezek a képek nemcsak informatívak és „szépek”, hanem – szándékolatlanul is – árulkodnak a lényegről, groteszk képzettársításokat indukálva a nézőben. Tagolásuk sem időrendi vagy „témakörök” szerinti, hanem szellemi asszociációk eredménye.

A „*fejezetek*” címe egy-egy találó agitprop-jelző, nagyember-idézet vagy irányelv, a legfényesebb gyöngyszemek közül, s ezeket rendre egy mozgalmi dekorációs tanácsadó példarajzai és intelmei díszítik: „*ÉLJEN RÁKOSI Arra ügyeljünk, hogy a léc ne legyen csomós, mert a szélben hordozás közben könnyen elpattanhat*”, „*SZTÁLIN A BÉKE... Alacsony talapzatra szobrot elhelyezni nem szabad*”, „*Vezetőink arcképeinek elhelyezésénél Lenin elvtárs arcképe legyen, ha szemben állunk, balról, Rákosi elvtárs arcképe a középen és Sztálin elvtárs arcképe jobbról*”. A dekorációs jó tanácsok mindig az egyes ciklusok mondanivalójához kapcsolódnak.

A „*Vigyázzunk, kikkel vagyunk egy pártban!*” (e gondolat elválaszthatatlan az üzemi tabló helyes példaképválasztásának problemaükajától) pimaszkodó cím, hiszen az itt következő fotók éppen a párt (és az ország) vezetőiről készültek, igaz, hogy kiselejtezendőknek is bizonyultak. Többségük csak amiatt, hogy éppen ki éppen kivel és mikor látható egy képen: Rajk és Szakasits Révaival és Erdeivel, Gerő Nagy Imrével, a szorongásában moosollyal próbálkozó Szakasits a vele lesajnáló derűvel parolázó Farkas Mihállal (1949. április), aki egy másik képen Péter Gáborral éppen Kádárt fogja közre, midőn „*a MAVAG zászlót ad az AVH-nak*”. Zúros ügyek. Nem beszélve azokról az előnytelen felvételekről, amikor Rákosi patakokban izzad, és törülgeti magát, vagy vérfagyasztó ábrázattal vizslatja a parlamenti képviselőket a Himnusz alatt.

„*Az egyhangúság elve egyenjogú felek együltműködésének egyedül lehetséges módszere*” – hirdeti a cím a bölcsességet, amely mindjárt szemléletesen ábrázoltatik is hat darab színpadképpel. Ezek egyáltalán nem egyformák (nem sematikusan kell érteni a direktívát!), mert igenis változatos zászló-, drapéria-, zöldnövény- és arckép-elrendezésűek, viszont dialektikus egyöntetűséggel igazodnak – az egyhangúság elvéhez. E gondolat lengi át a fényképeket is, amelyek részint az egyetlen lehetőség közül való választás szabadságának jegyében, részint a békeharcos eggyéforrottság ábrázolásával teszik le a voksot a bölcs elv mellett. Méltóság- teljes komolysággal, mint a fehér köpenyes, alacsony termetű férfiú a „*szavazóurna*” mellett – vagy beletörődő kelletlenséggel, esetleg tettetett lelkesültséggel, mint a röpgyűlésező munkások, akik egy emberként lendítik magasba karjukat. (Esküdni merhetünk rá, nagyon egyetértenek éppen valamivel.)

A „*Nem elég jelszavakat hangoztatni, látni, érezni kell*” című résznek transzparens, arcképtáblák, jelszófeliratok a főszereplői. De nem önmagukban, hanem vagy a jelentésüket fölerősítő – vagy ellenkezőleg, groteszkül hatás-kioldó akciók közepette, esedeg így is meg úgy is, egyszerre. Mert szinte eldönthetetlen, hogy már a korabeli fotós is így exponálta, vagy csak most, mi értjük a bornírtság tragikomikus tobzódásaként a felirat és a situáció e találkozásait: a csupa-babos-ruhás asszonymentet a cirill betűs Sztálin-képekkel, a má-

jus elsejésre látványtervezett, vontatott csinadrattát, amely az „SZDP. Jobb oldalának” koporsóját húzza maga után (az elhunyt lába kikandikál), vagy azt a fényképet, amelyen sötét, vedlett téglafal előtt egy lágerlakó kinézetű férfi mutatja társának a táblát: „Munkaverseny a jólét alapja” (vö. „Arbeit macht frei”).

Csőre töltött Lenin–Sztálin-műveket és SZK(b)P-történeteket ragadnak meg spontánul a tzszes-tagok, az újságíró-iskolások és a dorogi bányászok (hátuk mögött a könyvtárpolicok sorozatvetői), Szabad Nép-lepedők pajzsa mögé húzódnak a gyáriak és a leányszállásiak, hiszen „A Szikra könyv fegyver a dolgozók kezében!”. Szélesebb értelemben pedig, a Rákosi szavait egyenes adásban hallgatók valószínűs radioaktív bomba sugárzásában ülnek. De hogy értsük azt a Révai-idézetet, amely szerint „Fel kell vennünk a harcot a polgári melankólia és a halálhangulatok ellen”? Igazítsuk meg gimnasztyorkánkat, s „villany hiányában” fényképezkedjünk a szabadban, együnk jóízűen munkapadról, kenyereszsákból, büféblokkra és fogatlanul egyaránt, ne csüggedjünk, ha éppen nincs munkánk, ha nyolc gyermekünk hiába kér enni, ha meghitt, családi életképünk alá az „újpesti nyomor” felirat kerül, ha éppen kitelepítettek bennünket, vagy ha gyerekkoporsót tartunk csuhészatyorba font karunkon – hiszen a dolgozó nőknek szabnak már a divatházak, néprádiók érkeztek a népboltba, és nekünk púpozzák a fazekakba a zsírt a jókedvű begyűjtők.

„Politikai tárgyú szobrot, domborművet vagy egyéb dísz tárgyat előállítani” ellenben csak engedéllyel szabad. Ez egyaránt vonatkozik a fel szabadulási emlékmű szovjet katonájának búbos kemencényi fejét korrigáló Kisfaludi mesterre, a pizsoárt formázó Zsolnai-gyári élmunkásra és az arról a bizonyos élő modelltől kopasz koponyát mintázó Beck Andrásra. De „ha az ember vidáman él, akkor szaporán megy a munka!”, különösen, ha „munkásaink pihentek a nyáron, s most új lendülettel foghatnak a lennivalóknak”. E biztatón szép gondolatok hatják át a vidáman, de kulturáltan – tangóharmonikaszó mellett – szórakozó munkahelyi kollektívákat, a fürdőruhás, kacér szép lányoknak gitározó-énekző statisztikai hivatali ifjakat, a kulturális seregszemle ölépcsős dalárdaalakzatát és a tornabemutatók szervezett kunsztolóit. De a munka frontjának harcosait is, a sztálin-

városi DISZ-tábori lányokat, a méltóságteljesen térdelő helyzetben csákányozó félpucér bányászt, a szövőnőket, a csillettolókat, a vattásodó növénykéek fölé hajoló ifjú gyapottermesztő párt, sőt a gatyában térdelve ügyködő, egyazon ritmusra mozduló két „munkás újtól” is. S ha a fotós kedvéért vágnak is érdeklődő arcot a gyűlés hallgatói, vagy ha elszundítanak is közben, és ha éppen elaludt is a csecsemő a parlamentű nőgyűlésen, a végén csak „hosszan tartó lelkes, ütemes taps” dukál. De a következetes vasszigor is, amikor meg az dukál – a körüti razzian elkapottaknak, az ávón kihallgatottaknak vagy az ártadanságot tettetők kuláknak. „Pusztuljanak a belső bílangok!” Az ÁVH pedig legyen a munkásosztály ökle, a személyi állomány tartsa magát esküjéhez, és a nők is vegyék ki részüket a rendőri és szabadságharcos kiképzésből!

Az utolsó, abszurd csokor címe Révaitól való: „Vannak, akik a süllyedő hajót hagyják el. De mi szóljunk azokhoz, akik a révbe érő hajót hagyják el?” És mit látunk? Ifjúkommunisták ürgeöntési akcióját négy képben, nyomorék gyerekek úttörőavatását háromban, és öt fotográfiát a viharos széllel dacoló pesti járókelőkről. Ez a képszerkesztői talányosság egyébként az egész gyűjteményt végigkíséri. A színpadi kintünetesosztók, másutt meg a rádióhallgatók egyike például (fényképeszi perspektívájából következően vagy véletlenül?) egy-egy Rákosi. Szobor képében, de megtévesztően jelenvalóan. A szövőgyári munkásnő gépéből pedig egy fél művezető kukkant ki, ellenőrző tekintete! – a fényképét támasztották oda? fotómontázs? S mi lehetett az alkotói szándék a rendszer ömleplezésének olyan példái esetében, amelyeknek a hivatalos fotográfus személe sem lett volna szabad kerülniük? Mint amilyen a nyomorlakások vackairól felállított pucér gyerekek látványa, vagy a vegyszeres ballont cipelő, cafatokban lógó göncökbe öltözött gyári asszonyoké, akiknek lábujjékán olyan gyanús batyuk dagadnak bakancs helyett, amilyenek jobbra csak orosz kolhozmukszikon lehetett tapasztalni, télvíz idején.

S végül a tekintetek. Az oktatás alatt álló parasztoké, a sötét gyanakvással néző fonónóké, a pionírlágeri féllábú gyerekeké, a hamis tanút hallgató vádlotté, az ÁVH zászlóavatásán díszőrséget álló nőnemű egyenruhásoké, az ávóesküt harsogó buldogképüké, meg Pé-

ter Gáboré, ahogy kalapáccsal beleszögezi a szalagot a zászlórúdba.

Világos beszéd. Olvasókönyv a zsarnokságról. És sejtelmesen ironikus meg vaskosan szatirikus gondolatfűzés is, egyúttal.

A harmadik fotófejezet utolsó oldalán van egy 1947 februárjában készült kép – a *Locs-pocs Pesten* címet viseli különben –, amely rejtélyes üzenetet hordoz. Esőben tricikliző embert ábrázol, titokzatos rakománnyal, s járműve oldaldeszkáján furcsa, rosszul olvasható felirattal, amit hetekig nem sikerült kibetűznöm, de most már mindent értek: „*DAVAJ BOYSZOL-GÁLAT!*”.

Závada Pál

C

Ui. Főnök, ezt csak neked! Jelentésem készítése közben K. Feri azt mondta: ugyan kit érdekel itt ma már ilyen hülyeség, a kutya se olvassa el. Gondoljak inkább a jövőmre, és a Petőnek juttassam ezt el vagy az MDF-nek, de ne neked. Én erre főnök azt mondtam, hogy ez egy rossz vicc, de Feri jól bírta rohogni rajtunk, ha ez megjelenne holmi lapokban. Hát így állunk.

A KIÁLLÍTÁS

Vági Gábor számos írást ígért és tervezett a Holmiba; például egy nagy esszét, melyben meguonla volna a magyar dokumentumfilm-gyártás mérlegét. Amibe azonban bele is kezdett, az Kardos Sándor, a kiváló filmoperatőr hatalmas és kis részében megjelenés előtt álló amatőrfénykép-gyűjteményének mellatása lett volna. Ez a gyűjtemény szolgáltatja az alapját a „*HOL ZSARNOKSÁG VAN. OTT ZSARNOKSÁG VAN!*” képeknek is. Az alábbi szöveg – a bírálat elkészült néhány oldala – e könyv keletkezéstörténetét beszéli el.

„A Mesterrel megbeszélted? Akkor találkozunk nyolckor a lyukban.”

Ez egy telefonbeszélgetés részlete 1981-ből, 82-ből, 84-ből.

Így konspiráltunk, konspirálgattunk szerkesztőtársaimmal a sötét nyolcvanas évek ele-

jén. Vagy a nyolcvanas évek sötét elején. (Tényleg, valahogyan mindig ősz volt, nyolckor már minden sötét.) A Mesteren Kardos Sándort értettük, a lyuk a Mező Batthyány téri kijárata volt a föld alatt. Kenedi akkoriban szokott rá a kalapra, könnyű volt meglátni messziről. Különbösen is, mindig ő volt ott először. Utána érkezett Pető Iván, legvégül én. Nyugtáztuk, hogy minden rendben, elindulhatunk. (A telefonokat láncban bonyolítottuk, Kardost mindig csak én hívtam.) Beültünk Pető autójába – egyszer le is cserélte, hosszan tartó együttműködés volt ez –, és ő kivitt bennünket Békásmegyerre. Leállt a ház mögött, s ahogy az árkádok alatt a kapuhoz fordultunk, az üvegfalon át megbámultuk a lakótelepi presszó életét. Bent félhomály volt, piros és zöld fények, meleg akváriumvilág. Be kellene menni egyszer – mondta valamelyikünk –, megtudnánk, mi az órdögöt csinálnak itt. Mert folyt az élet, a presszó tele volt, bármikor érkezünk. Ebből is szertartás lett idővel: hogy sóvárgunk a békásmegyeri presszó félhomálya után. Be kellene menni egyszer.

Elcinte a kapucengőn csengettük le Kardost; később ez elmaradt, mert az üvegajtó keretét egyszerűen át lehetett lépni – zárva volt, de már nem volt benne üveg. Megtanultuk, hogy melyik emeleten lakik a Mester. Beléptünk a liftbe: pirosra festett fémdoboz, karcolt graffitók, levegőtlenesség, műanyagszag. „Bárhová elvihet” – viccelődünk. És megint a sóvárgás. Hogy bárcsak vinne. Tovább is nyelhetnénk. Utazhatnánk akár a nyolcadikig. A tizedikig.

Es talán csak halogató szertartás volt az is, hogy találkozásainkat egy könyv összeállításának ürügyén szerveztük meg. Nem volt derűs munka, egy-egy alkalommal egyébként sem lehetett sokat haladni vele. A könyv jónak, egyre jobbnak ígérkezett ugyan, de amíg készült, minden találkozást egy másik készülődés szőtt át, rövid távú, egy estés halogatások, s az egész munka pepecselő bevezetés volt ahhoz, hogy végre kiérdemeljük: Kardos aznap is fényképeket mutat. Nemcsak a találkozók előkészületeinek véletlen szülte szertartásai, nemcsak a mosolygós konspiráció vált lassanként célszerűvé (ahogyan egy babonás modulatról elhisszük, hogy értelme, sőt célja van), hanem a közbeiktatott rutínok, az elmulasztott presszó, meg ahogyan ellen kellett áll-

ni a vörös lift pokolbéli kalandjának, az is. Bizony, éppen elmulasztottunk valamit az életből – de valamit valamiért, a sóvárgás legyőzése, a mulasztás itt *áldozat*. Mert Kardos fényképeket fog mutatni. Spontán és ismétlődő, játékos kis vágjakon kell fölülkerelkednünk: ez a belépti díj.

Remegett a gyomrom, valahányszor eljöttünk. Visszafelé az autóban már hosszúkat hallgattunk, máskor zaklatott tempójú beszélgetés kezdődött, torlódó közös teendők terveit rögtönöztük, ingerült vád és önvád csapott ki belőlünk. Éreztük, hogy türelmedenek vagyunk egymással, nem figyelünk eléggé, és nem figyelnek ránk, minden csak felület, ürügy, léha álca. Valami nem volt rendben.

A Mester a könyvespolchoz lépett, leemelt egy fehér kartondobozt, s az asztalra tette. Közepes méretű fehér borítékok kerültek elő, rajtuk nyomtatott nagybetűs, kicsit gyerekes írással egy-egy képciklus címe. A borítékokban hol három, hol harminc fénykép. Ez az amatorképek rendezett gyűjteménye volt. Kardos túl volt már az első fölismerésen, ő megtehette, hogy asszociáljon, játsszék, társítson és elválasszon. Diktálta ugyan, hogy mit mivel együtt, mit mi után nézzünk meg, de még az ő tudatos és emelkedett kalauzolása sem vezethetett át bennünket egy-egy darab örvénylő látványán. Ez nem kiállítás volt, hanem színház. Kardos maga nem gondolhatta talán, hogy egy szokadan szépségű vagy egy tragikusan tökéletes kép éppen csak epizód a vörösboros, szendvicses estű munkamegbeszélésen. S hogy egy-egy kedvesen bumfordi darab majd elnyugtat bennünket. Nem felejteni jöttünk, hanem megjegyezni. El lehetett ezt mismásolni a civilizált, csöndes humorral, a beszélgetés baráúan és tét nélkül csordogáló kedélyével, de az autóban, hazafelé, mégiscsak ránk szakadt, hogy mennyi minden nincs *rendben*. Hogy meg kellene változtatnunk az életünket, *azonnal*. Mert a készülődés, a kitálalt kis szertartások, ez az aggályos és agglegényes *rend* túlságosan sebezhető. És talán belső rendünk erősebb pilléreit is csak kitaláljuk, aggályosan, agglegényesen, mint a költőt vágycsozást a silány presszó hanguladampáinak színei után: hátha ott folyik az igazi élet! De hátha nem ott folyik?

Vágyi Gábor

„AMIT SZÍVEDBE REJTESZ, SZEMEDNEK TÁRD KI AZT”

Sigmund Freud: *Önéletrajzi írások*
Cserépfalvi, 1989. 191 oldal, 115 Ft

A Cserépfalvi Kiadó kötete Freud négy önéletrajzi írását tartalmazza. Az ÖNÉLETRAJZ és az ELLENÁLLÁS A PSZICHOANALÍZISSEL SZEMBEN szinte egy időben, 1925-ben jelent meg. A PSZICHOANALITIKUS MOZGALOM TÖRTÉNETE 1914-ben, A PSZICHOANALÍZIS RÖVID VÁZLATA pedig 1924-ben. (Zárójelben: rejtély marad számomra, hogy a szerkesztők milyen elképzelés szerint csoportosítottak. Ugyan a két legkésőbbi tanulmány szolgál keretül a korábbiaknak. Azaz, ha valakit érdekel a kronológia, van mit lapozgatnia.) A tanulmányokban hol szorosabban, hol lazábban, de végig összefonódnak a szerző és a pszichoanalízis életrajzának eseményei. Ez a sajátosság nem véletlen. Alkotó és alkotás különleges viszonyban állnak. Freud élete mélyen befolyásolta a pszichoanalízis történetét – és viszont. A köldökzsinór most sincs elvágva – a mű még most sem él teljesen önálló életet.

A pszichoanalitikus mozgalom története: különböző iskolák csatározásainak története is. Így volt ez már a mester életében, s változó felállásban így van most is. Hadd utaljak itt csak a legismertebbre, mely Anna Freud köre és a Melanie Klein nevével fémjelzett angol-szász iskola között dúlt. De mi ez ahhoz a viharhoz képest, amely akkor tör ki, amikor Freud életének egy-egy „titkos” dokumentuma nyilvánosságra kerül!

A kötet első tanulmánya 1925-ben (tehát utoljára) íródott, így leginkább alkalmas arra, hogy a pszichoanalízis akkor már több évtizedes fejlődéséről áttekintést adjon. Freud a második részben a neurotikus megbetegedések eredetéről értekezik. Ismertetü a pszichoanalízis ezzel kapcsolatos elképzeléseit, ezek fejlődését. Betegei kezelése során arra a meggyőződésre jutott, hogy a neurozisosok hátterében mindig kora gyermekkori szexuális trauma áll. Valódi szexuális erőszakról van ezekben az esetekben szó, amit a gyermek semmilyen módon nem kíván, és nem is vesz részt

benne. Az esemény mindig kegyetlen és erőszakos, hatása egy egész életre szóló. Maga a trauma éppen elviselhetetlen ereje miatt „el-felejtődik”, azaz elfojtás alá kerül. Csak évek múlva, a neurozisz tüneteinek „álruhájában” jelentkezik. A csábító általában idősebb családtag: apa, nagybácsi, egyéb rokon. Tapasztalatairól Freud 1896-ban, Bécsben számolt be A HISZTÉRIA EREDETÉRŐL címmel tartott előadásában. A csábításelmélet a maga idejében elképzelhetően nagy felháborodást váltott ki. Hogy is ne – itt van valaki, aki azt állítja, hogy tisztos polgári családokban az erőszakos incestus mindennapos, atyák és nagybácsik rendre megrontják a gondolataira bízott kislányokat! Nem elég botrány, hogy az „ártatlan” csecsemőről kiderült, bizonyult nemi működések irányítójának életét?

A csábításelméletet később (1897-ben) Freud *visszavonta*. Erre a visszavonásra az ÖNÉLETRAJZ-ban csak egy rövid utalást találunk, szinte elrejtve a többi mondandó között, mint aminek sem pró, sem kontra különösebb jelentősége nem volt és nincs is sem a pszichoanalízis, sem Freud szempontjából. Egyszerű tévedés – írja a mester –, maga sem érti, hogyan történhetett, de *elhúta* nőbetegeinek, hogy mindaz, amit mondanak neki, igaz. Később azonban szerencsére rájött, hogy a szexuális elcsábítatások a valóságban nem történtek meg, csupán a betegek *fantáziájának* termékei.

A pszichoanalízis a továbbiakban erre épült. A hangsúly a külső világ realitására szemben a *lelki* realitásra tolódozott. Erre épült minden életrajz, minden Freuddal foglalkozó monográfia is.

Az egységes álláspontot azonban valami megzavarta. Mivel ez a zavar Ferenczi Sándor nevéhez kötődik, különösen érdekes számunkra. Köztudott, hogy Ferenczit szoros barátság kötötte mesteréhez, kapcsolatuk kölcsönös nagyrabecsülésen, egymás munkásságának elismerésén alapult. A kötetben található az a megjegyzés is, melyet Freud a pszichoanalitikus mozgalom helyzetét elemezve tesz: Magyarországon ugyan csak az egy Ferenczi dolgozik, de ő önmagában felér egy egész egyesülettel. A Fliess-szel való szakítás után több mint húsz évig Ferenczi Sándor volt Freud legközelebbi barátja. Ez a barátság akkor jutott válságba, amikor Ferenczi olyan ta-

pasztalatokról számolt be, melyekből nyilvánvaló volt, hogy a neurotikus megbetegedések mögött igenis valódi, megtörtént szexuális támadások vannak. Erről tartotta híres előadását 1932-ben, NYELVZAVAR FELNÖTTEK ÉS GYERMEKEK KÖZÖTT címmel. Ettől kezdve kapcsolatuk egyre inkább elhidegült. Rossz nyelvek szerint Ferenczit csak korai halála mentette meg attól, hogy kizárják a Pszichoanalitikus Egyesületből.

Ferenczi halála óta több mint ötven év telt el, de a csábításelmélettel való foglalkozás manapság sem „veszélytelen” egy pszichoanalitikus számára.

1984-ben jelent meg először J. M. Masson, amerikai pszichoanalitikus könyve, TÁMADÁS AZ IGAZSÁG ELLEN címmel (FREUD. THE ASSAULT ON TRUTH, London–Boston). A könyv több mint érdekes olvasmány, izgalmas, akár egy krimi. Masson leírja, hogy a hetvenes években kezdett el foglalkozni – a pszichoanalízis történetét kutatva – Freud életével, a Fliess-szel való barátság és szakítás történetével. Anna Freud segítőkészsége révén addig publikálatlan leveleket, dokumentumokat is sikerült elolvasnia. Megdöbbenve vette észre, hogy az e tárgykorban korábban megjelent kiadványok hiányosak. Kimaradt minden olyan részlet, melyből kiderülhetett volna, hogy Freudot továbbra is foglalkoztatta a csábításelmélet problematikája, illetve, ami bizonyította volna, hogy Freud *tudott* konkrét esetekről, olvasott vagy olvashatott idevágó szakirodalmat. A cenzor pedig – maga Anna Freud volt. Megtudjuk azt is, hogyan próbálta Anna Freud őt rávenni, hogy keresen más kutatási témát. Mikor aztán 1981-ben Masson kutatásainak egy része megjelent a *New York Times*-ban – egeverő botrány tört ki. Massont kizárták a Freud Archívumból. A könyv és a dokumentumok azonban megjelentek. Masson véleménye az, hogy Freud a teljes elszigetelődéstől való – megalapozott – félelmében vonta vissza a csábításelméletet, és helyezte a továbbiakban a hangsúlyt a lelki realitásra. A dokumentumokból kiderül, hogy Freud már 1885–86-os párizsi tartózkodása során, a Salpêtrière kórházban, Charcot, valamint a Bonctani Intézet könyvtárában hozzájutott a gyermekekkel való szexuális visszaélések és erőszak teljes orvosi irodalmához. Tény az is, hogy személyesen is részt vett

ilyen erőszak áldozatául esett gyermekek boncolásán. Masson véleménye az, hogy Freud csak ismereteinek „elfelejtésével” tudta a pszichoanalízist szalonképessé tenni.

Megjelent azután a legutóbbi években, 1988–89-ben egy sor tanulmány a *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*-ben. Különböző pszichoanalitikusok Freud és Ferenczi viszonyán keresztül vizsgálják ugyanezt a témát. Ezen tanulmányok közös vonása, hogy Freud „freudi felejtésének” hátterét az anyjához való traumatikus viszonyra vezetik vissza. Az értelmezések Freud (ön)jálomelemzésein, életrajzi tévedésein, illetve a Ferenczihez való viszony alakulásán alapulnak. Ferenczi Sándor nevével soha sehol nem találkoztam annyit, mint a legújabb amerikai pszichoanalitikus folyóiratokban.

Akad persze egyéb példa is, mely azt bizonyítja, hogy Freud életének tanulmányozása – akár pszichoanalitikus, akár történeti módszerekkel – nemcsak tudományos felkészültséget, hanem némi civil kurázsit is igényel.

A MINDENNAPI ÉLET PSZICHOPATOLÓGIÁJA című kötetben Freud többek között az idegen szavak elfelejtésének pszichoanalitikus magyarázatát adja. Egyike legismertebb elemzéseinek a fiatalember, aki egy beszélgetés közepette Vergiliust akar idézni, de egy szó – az *aliquis* – nem jut eszébe. Lévnén maga is kíváncsi felejtésének hátterére no meg a pszichoanalízis működésére, követi a szabad asszociációra való felszólítást. Rá is jön az okra. Felejtése hátterében egy nemrég kapott kellemetlen hír áll: lehetséges, hogy menyasszonya terhes. Eddig a történet. Néhány éve Peter Swales angol történész különböző dokumentumok alapján bizonyítottan látta, hogy a fenti eset Freud *önlelemzése*. A történet róla és sógornőjéről, Minna Bernaysról szól, akivel (Swales szerint) Freudnak viszonya volt. Minna volt az, aki őt a kellemetlen hírről értesítette. Lehetséges. A főhős személyétől függetlenül a pszichoanalízis mint módszer működött: a felejtés tudatalan háttere kiderült. A mester nimbuszának csorbulása azonban a pszichoanalitikusok egy részéből megveszekedett indulatokat váltott ki. Mintha megbocsáthatóbb volna a pszichoanalízis valamely tételével vitába szállni, mint kideríteni, hogy Freud nem volt tökéletes. Nem hiszem, hogy a Nemzetközi Fizikai Társaság sokkot kapna, ha kide-

rülne, hogy Newton nem volt feddhetetlen életű férfiú. Csak legendák és mítoszok hősei nem tűrik az effajta „alsónadrágot”. Milyen mulatságos, hogy ez a tétel még akkor is érvényes, ha a történet hőse éppen az, aki (bizonyos értelemben) egy világot vetkőztetett le.

Sok szálból szövődik össze FREUD, A PSZICHOANALÍZIS ÉS A MÍTOSZ kapcsolata. Vizsgálata azonban sok érdekességgel és tanulsággal szolgálhat, s ezért megéri a fáradságot. Ebből a bonyolult szövődékből a számomra legizgalmasabb szálát emelem ki: Freud és a pszichoanalízis mítosza, a freudi terminológia mitológiai utalásai és végül ezek kapcsolata a modern pszichoanalízissel.

A legendák s a mítoszok a titkot kedvelik. Ott szövődnek, ahol valamit nem tudunk, csak sejtünk, ahol valamit nem értünk, csak félünk tőle, vagy vágyunk rá. Nemcsak a természet, a szellem is igyekszik kitölteni a rendelkezésre álló űrt. Különös jelenség ez Sigmund Freuddal kapcsolatban. Összes művei minden világnyelven megjelentek. Könyvtárnyi az irodalma, amit méltatói és ellenfelei róla, illetve tudományáról, a pszichoanalízisről írtak. Ez esetben tehát a ütközatoság tárgya nem valami ismeretlen, hanem valami olyan, ami megismerhető lenne. Miért akkor, hogy megakad a beszélgetés, ha valakiről kiderül, hogy pszichoanalízisbe jár, vagy netán maga is foglalkozik pszichoanalízissel? Mint ha valaki úri társaságban malackodni kezdene. Kicsit hasonlít ez ahhoz, amit más vonatkozásban gyerekeinknél tapasztalhatunk: a szexuális felvilágosítás semmit nem változtat számukra a dolog ütközatoságán, érthetlenségén. Más dolog naturisták között meztelenre vetkőzni, és más belesni a kulcslyukon, legyen bár a látvány ugyanaz. Miért választják mégis oly sokan a kulcslyukat? Miért egyszerűbb a pszichoanalízistől, afféle ütkös tudományként kezelve azt, megborzongani, mint levenni a könyvespolcra egy-két tanulmányt, előadást, és elolvasni? Nem hiszem, hogy túl nagyot tévedek, ha azt gondolom, hogy egyfajta önvédelem ez, egyfajta háritás. Freud sokat foglalkozott a pszichoanalízissel szemben kialakult ellenállás okaival, gyökereivel. A kérdés legfrappánsabb (és legpszichoanalitikusabb) megközelítését A PSZICHOANALÍZIS EGY NEHÉZSÉGE című írásában találhatjuk. E szerint az ember *narcizmusát* az újkorban há-

rom alapvető sérelem érte. Az első a kopernikuszi világgép felfedezése: kiderült, hogy nem a Föld a világmindenség középpontja, kis pont csak, a Nap egyik bolygója. Ezután jött Darwin: kiderült, hogy az ember nem valami különálló csodája a világnak, egy lépcső csupán az állatvilág fejlődése során. Es akkor megjelenik a pszichoanalízis, mely azt állítja, hogy az ember még saját cselekedeteinek rugóival sincs tisztában, hogy olyan erők irányítják életét, melyekről nem tud.

Itt tehát a megismerés, a tanulás nem a világegyenlet felfedezését, nem a Sixtus-kápolna felépítését ígéri, hanem – József Atulát idézve – „romlott kölköket”. Ilyen tudás megszerzéséért pedig (még ha izgatja is képzeletét a dolog) épeszű ember nemigen töri magát.

A freudi magyarázatban felbukkanó narcisztikus sérelem kifejezés vizsgálata pedig elvezethet bennünket a modern pszichoanalitikus elmélet és a görög mitológia kapcsolatához is.

Tudjuk, hogy a legsúlyosabb, legmegbocsáthatatlanabb sérelmek az úgynevezett *narcisztikus sérelmek*. Minél szilárdabb a személyiség szerkezet (a „jellem”), annál jobban tűri a narcisztikus sérelmeket: kibírja, hogy valahol nem ő a legjobb, a legszebb, a legtökéletesebb – hiszen van saját értékeiről benső biztonsága, nem szorul rá állandóan a külső megerősítésre. (Vannak persze akkora traumák, melyek súlya alatt szinte mindenki összeroppanhat: háborúk, légerek stb.) A kóros, hibásan fejlődött személyiség szerkezet labilis: ilyen sérelmek esetében akár súlyos regresszióba is kerülhet. Azaz, lelki működései valamelyik korai, infantilis szintre regredáló. Ezen a szinten pedig még elemi erővel tör ki az indulat, a düh, a gyűlölet és az irigység. Az ember pedig „igyekszik” kerülni az ilyen helyzeteket. A védekezés egyik módja a *tudomásul nem vétel*. Hogy aztán ezt a hétköznapi életben hogyan és hányféleképpen érzük el, erről szükségtelen itt értekezni. Egy azonban bizonyos: Freud elgondolása a pszichoanalízissel szembeni ellenállás emez aspektusáról eléggé megalapozottnak látszik. Ezt a narcisztikus sérelmet, úgy látszik, máig sem heverte ki az emberiség.

Freud a *pszichoanalízis terminológiájának* megalkotásában előszeretettel fordult a görög *mitológiához*, a görög *sorstragédiákhoz*. Tipi-

kus helyzeteket a görög mitológiából vett *metaforák egy-egy eleméhez* kötött – elszakítva azokat a mítosz egészétől. A kontextusból kiragadott metafora azután önálló életre kelt, s ez a későbbiekben sok zavart okozott.

Freud a *narcizmus* kifejezést a libidóelmélet megalkotásánál alkalmazta először. A narcizmus: az énszeretés stádiuma, mikor még az újszülött minden libidója önmagára irányul, a *szeretet tárgyá önmaga*. Számára külső valóság még nem létezik. Az énszeretés stádiumát a fejlődés során követi a tárgy szeretése. A libidó ekkor már kifelé irányul, egy *külső tárgyra* (ez leggyakrabban az anya). Amennyiben a személyiség alakulása elakad, és kóros módon folytatódik, a későbbiek során könnyen létrejöhet a narcisztikus regresszió. Másképpen: a *tárgyszeretés stádiumából* visszajut az énszeretés stádiumába. De gondoljunk csak bele, *miféle énszeretés ez a narcizmus?* Ennél destruktívabb jelenségre még nem alkalmazták a szeretet kifejezést, mióta világ a világ! A narcisztikus személyiségkárosodásnak ma már – elsősorban O. Kernberg és H. Kohut munkássága nyomán – jelentős irodalma van. Ez a legdestruktívabb karakterpatológia. Olyan önimádat, mely *végül önmaga és környezete* (értve ezen az intím kapcsolatokat) elpusztításához vezethet.

Lássuk akkor most a *névadót*, a mitológiai alakot, a gyönyörűséges Narkisszoszt, aki a víz tükreben megpillantva arcását, szerelemre gyulladt. Idáig a fedés tökéletes: freudi értelemben a narcizmus az énszeretés elnevezése. Kövessük hát tovább mindkét történetet! Említettem már, hogy mi a véleménye a modern pszichoanalízisnek a narcisztikus személyiségről. És hogyan is folytatódik a mítosz? Narkisszosz önmaga után sóvárogva többé nem tud elszakadni saját képmásától – és belehal. Ez az extrém énszeretetet önmaga ellen irányul, és saját pusztulását okozza.

Lássuk a másik, a híresebb választás, a *Ödipusz-komplexus* történetét!

Freud vizsgálatai során a szülő-gyermek kapcsolat ismétlődő jelenségeire bukkant. Észrevette, hogy a gyermek vonzódik az ellenkező nemű, és rivalizál az azonos nemű szülővel. Feltételezése szerint ennek a jelenségnek a hátterében a gyermek incestuózus vágyai állnak. A XIX. században a görög kultúra az általános műveltség elengedhetetlen

része volt, ismerték és csodálták. Freud számára azonban a Oidipusz-legenda többet jelentett egyszerű kulturális örökségnél. A férfi, aki megöli apját és feleségül veszi anyját – anélkül, hogy tudná, mit tesz – bizonyíték arra, hogy ezek az incestuózus vágyak minden korban, minden gyermek lelkében léteztek és léteznek is. Azaz: felfedezése általános érvényű.

S vajon a görög sorstragédiák erejét nem éppen az adja-e meg, hogy hőseiket fel nem ismert – azaz tudattalan – vágyak és félelmek irányítják?

Tovább vizsgálva Szophoklész drámáját s az Ödipusz-komplexus jelentését, az előbbi, Narkisszoséhoz hasonló jelenségre bukkanunk. Hogyan is kezdődött az a bizonyos történet? Volt egyszer egy Laiosz nevű király, aki azt a jóslatot kapta, hogy ha fia születik, az az ő hatalmának végét jelenti. Ebbéli félelmében a gyermekét el akarta pusztítani... Akárhogy nézzük is, a dolog „úgy kezdődött”, hogy Oidipusz „visszaüött”.

Az Ödipusz-komplexus kidolgozásánál Freud *kizárólag* a dühös kisfiú szempontjait veszi figyelembe. Az apa (Laiosz) mintha nem is létezne – nincs aktív szerepe. Ezért – a metafora alkalmazhatóságához – a legendát (is) alaposan meg kellett csonkítania.

A görög színház szinte összehasonlíthatatlanul mást jelentett a kortárs hallgatóság számára, mint ma. A drámák, mítoszok teljes története a hallgatóság számára ismert volt. Szophoklész tragédiája is. A közönség *minden* tudott Laioszról és Oidipuszról. Valójában az előtörténet ismerete nélkül a Szophoklész-dráma sokszor nehezen érthető, misztikus. Emlékeztetőül idézzünk fel – a témához közvetlenül kapcsolódó – néhány eseményt a „Kadmosz-ház” történetéből. Kadmosznak, Théba megalapítójának leszármazottja Laiosz, Labdakosz fia. Az apa korán meghalt, a gyermek Laiosz ifjúsága tele nehézséggel, száműzetéssel, üldözéssel. Útja során elvetődik Pelopsz király udvarába. Elrabolja és megerőszakolja Khrissziposzt, vendéglátója fiát. Tudjuk, a fiúszerelem a görög kultúrában nem ritka. Nem is ültött. Az erőszak azonban igen. Pelopsz király bosszút esküszik, megátkozta fia elrabolóját: vagy soha ne lehessen gyermeke, vagy ha mégis, akkor saját fia kezétől pusztuljon el. Íme, a „légből kapottnak”

tűnő jóslat azonnal értelmet nyer, ha ismereteink megközelítik azt, amit a régiek *tudtak*. Oidipusz sorsa, hogy megbosszulja Khrissziposzt.

A „vakfolt”, mely Freudot megakadályozta abban, hogy észrevegye az apaszerep fontosságát, a csábítási teória visszavonásával kapcsolatos. Ha tagadjuk a kora gyermekkori traumát, akkor tagadni kell a trauma esetleges okozójának közelebbi vizsgálatát is. Ha a kislányok apák általi elcsábíttatása csak fantázia, akkor nem vehető közelebbről figyelembe az sem, hogy milyen is valójában apának (Laiosznak) lenni. A „Laiosz-komplexust” csak a legutóbbi években írták le, a figyelem csak most terelődött az *apaszerep* vizsgálatára.

A Narkisszosz-mondát és Oidipusz király történetét ma is sokan ismerik. Freud nevezetes metaforáinak creje mégis sokáig korlátozta ismereteink szabad alkalmazását.

Az időszámítás előtti lélekismeret ezért nem válhatott az értelmezések valódi anyagává.

Utóirat (a recenzió öntecenziója). Úgy látszik, nálunk a *rendszer* meg lehetett változtatni, az Akadémiai Helyesírási Szabályzatot – egyelőre – nem. Így válhatott valóra régi rémálmom: a *narcizmus* elemzésekor *Narkisszosz*, az *Ödipusz-komplexus*énál pedig *Oidipusz* király szerepel – nyelvünk nagyobb dicsőségre.

Pető Katalin

A KIÁLLÍTÁS MINT ALIBI

Sigmund Freud and Art. His Personal Collection of Antiquities (Published in Conjunction with the Exhibition the Sigmund Freud Antiquities: Fragments from a Buried Past)

Edited by Lynn Gamwell and Richard Wells. State University of New York – Freud Museum, London. Binghamton, N.Y. 1989. 192 oldal

Mastromania – kiállításörület. Nem csoda, hogy a szakkifejezés ott született meg, ahol a jelenség a legszembetűnőbb, Olaszországban. Igaz, a mánia nem kisebb mértékben terjed Németországban és az Egyesült Államokban, többé-kevésbé pedig szinte az egész világon.

Kezdődött az örvenes években, aggasztó tünetei egy évüzeade válnak mind nyilvánvalóbbakká. Két nyilvánvaló indítéka a sok közül – a vizualitás, a nézés szerepének roppant méretű megnövekedése a modern kultúrákban, s a földön létező kultúrák robbanásszerű integrálódása – persze még mindig csak kezdete a folyamatnak. A némileg leértékelő meléközöngéjú turizmus, az idegen országok, vidékek, népek, kultúrák megismerésének soha azelőtt meg nem közelített mértékű vágya ennek az egyik szembeüő tükrözödése; másik, ezt természetesen kiegészítő jelenség maguknak a kultúráknak, illetve az azokat reprezentáló tárgyaknak vándorútra kelése szerete a világban. A jelenség eleinte egyértelműen pozitív értékű volt; a sentiek értelmében egyrészt mint a megismerésre érdemes dolgok látványná változtatása és így felfoghatóvá tétele a nézve megismerők mindjobban sokasodó tömege számára, másrészt mint eszköz a földünket egyedül megmenteni képes integráció siettetésére: az idegen kultúrák legjavát vitték el a kiállítások azokhoz, akik nem engedhették meg maguknak az utazás luxusát, vagy – és talán ez a gyakoribb eset – külföldön inkább csak futtában, esős napokon szánták rá magukat a megnézésükre.

Nem sokat késték azonban a negatív értékű visszahatások. A kiállítás presztízssé vált. Amelyik szakterület, intézmény, vállalat adott magára valamit, kiállítást rendezett magáról. A kiállítás üzletté vált. Nemzetközi vállalatok alakultak vándorkiállítások szervezésére, az idegenforgalmi hivatalok a propagandalehetőséget szimatolták meg bennük. A kiállítások elborították Európát és Amerikát, de máshová is bőven – igaz, a kelleténél még mindig szüköbben – jutott belölük. Egy ponton ázután a jelenség kezdett erőteljesen a maga ellenségévé válni, legalábbis eredetü, pozitív értelmét tekintve. Kiállítást kellett, kell rendezni, minél többet, minél nagyobbat, minél szokatanabbat. Az egymásra licitáló vállalkozások jelentös része már régen elfelejtette a kiállításlétesítés eredetü, pozitív értelmét, és a tudományos kapacitás nem tudja köveüni a rendezők és szervezők kultúrán kívüli propagandaszemponatokból mindjobban fokozódó kiállításéhségét. De az éhséget csillapítani kell, sokféle okból. Ez a helyzet alakította ki a kiállítások

új és veszedelmesen terjedő formáját: az alibikiállítás.

Itt rögtön két lehetséges félreértésnek kell elejét venni. Az egyik triviális: természetesen nem minden kiállítás tartozik az új műfajhoz. A másik súlyosabb: a múzeumot gyakran azonosítják a kiállításokkal. Ez tévedés; a múzeum gyűjt, megöriz, feldolgoz és bemutat; a kiállítás csak bemutat. A kiállítás mint alibi épp azért válhatott szenvedélyes viták tárgyává elsőként Olaszországban, mert múzeum és kiállítás lehetséges szembenállása itt öltötte a legvégletebb, leglátványosabb formákat. Olaszország múzeumai őrzik ma a világ országai közül a legnagyobb tárgyananyagot, számuk a korlátozott értékű és a nagy mennyiségű leltározatlan anyagot figyelmen kívül hagyó becslés szerint harmincötmillió. A néhány éve megindult gépesített nyilvántartásuk befejezéséhez legalább harminc évre van még szükőség. Ezek a Kulturális Javak Minisztériumának adatai. A múzeumokban őrzött anyagnak mintegy negyede van kiállítva, de a múzeumok jelentös része teljesen zárva van, vagy félnapos nyitvatartással működik. A múzeumok azonban államilag fenntartott intézmények, produkálniuk kell valamit. A raktárakban őrzött anyagot fel kellene dolgozni, restaurálni kellene, kiállításához koncepciót kellene kidolgozni, és ezt meg kellene valósítani, tehát „Semmi múzeum, inkább kiállítások – ahogy a Nemzeti Régészeti és Művészettörténeti Intézet elnöke egy kifakadásában írta –, ezek készen jönnek külföldről, csak a katalógust kell lefordítani: jó alkalom rá, hogy ne kelljen gondolkodni”. Vagy a perugiai egyetem egy nagynevű professzorának szavaival: „A kiállítás egyre inkább pótlékká válik, kényelmes és presztízsszerző felmenítés a komoly tudományos munka alól.”

Ez azonban csak az egyik fajtája az alibikiállításoknak. Rögtönzöü üpológiájukban néhány jól meghatározható fajtájuk különíthető el, de a típusok gyorsan sokasodnak. Néhány jellegzetesebb: a figyelemfelkeltő kiállítás (amelyen mindegy, hogy mi van kiállítva, a fő cél – mindkét részről – a szponzor propagálása); a figyelemelterelő kiállítás (mikor a belügyminisztérium közlekedésrendészeti kiállításán mutatja be tevékenységét); az antikállítás (amelynek tárgya vizuálisan bemutatathatatlan; például: Wittgenstein-kiállítás); a muszkiállítás (amelyet azért rendeznek, mert terv-

be volt véve, vagy mert ekkor és ekkor megszokták rendezni); a „miért éppen mi (én) ne?” kiállítás (amelyet egy művész rendez, akkor is, ha nincsenek új művei, vagy egy város, mert egy másikban is rendeztek stb.); a kullisszakiállítás (amelyen egy jelentős feldolgozott anyagból kiválasztják a könnyen bemutatható egy-két százalékát, mondjuk egy ásatásból a 256. sírt, de azt teljesen és különleges fényhatásokkal, s a többi beláthatatlan időkre eltűnik a szem elől); a narcisztikus kiállítás (amelyen a rendező a saját korlátozott kutatási körét próbálja egyetemes érdekűvé nagyítani; ennek változata a jelentéktelen gyűjtemény kiállítása a gyűjtő támogatásával); a kiállítást helyettesítő kiállítás (amelyen egy kiállításra érdemes, jelentős anyagot, jelentős témát tetszőleges válogatás szerint úgy mutatnak be, mintha a különböző gyakorlati szempontok alapján kicsippentett darabok bemutatása valóban a címében meghirdetett kiállítás volna).

Nem kell tovább folytatni, megérkeztünk. Az antik tárgyak gyűjtése Freudnak szinte egész életét végigkísérő szenvedélye volt. Gyűjteményét féltő gonddal mentette át emigrációjakor Bécsből Londonba, darabjait rendelójében és dolgozószobájában tartotta. Ott őrizte meg halála után is Anna lánya, majd az ő 1982-ben bekövetkezett halála után, hagyatékeként, a lakás teljes berendezésével a Freud Múzeum része lett. A múzeumot 1986-ban nyitották meg. Tudományos ismeretterjesztő folyóiratokban a gyűjteményről és egyes darabjairól legalább másfél évtizede lehet olvasni, és a bécsi lakásról készített felvételek tanúsítják, hogy a londoni házban a tárgyak elhelyezése lényegében nem változott, vagyis ennek jelentősége volt gyűjtőjük számára. Egy olyan tudósnál, akinek szellemi forradalmat jelentő életműve önelemzésből sarjadt ki, ez magában is sokatmondó. Együttal figyelmeztető is.

A múzeumi kiállítás szinte kivétel nélkül dekontextualizálja, eredeti környezetéből kiszakítja anyagát. A kérdés az, mit nyújt ahelyett, ami ezáltal menthetetlenül elveszett. Nyújthatja például a különben soha együtt nem látható darabok, térben és időben távoli művek együttállításának élményét, megvilágíthat eredetileg nem látható részleteket, vagy – többek közt – egy nem szakember számára fel-

foghatatlan tömegből kiemelheti és így hozzáférhetővé teszi azt, ami a legfontosabb. A Freud-kiállításnak ez volt a bevallott célja. A kiállítás azonban alibinek bizonyult. Nemcsak maga a bemutatás, az alibikiállítások jellegzetes kísérő jelensége az alibikatalógus, amelynek műfaját – további részletezés helyett – azal lehet jellemezni, hogy nem tudni, kinek készült.

Freud antikgyűjteménye több mint kétezer darabból állt; ebből a vándorútja első állomására érkezett kiállításon hatvanhét látható. A vándorkiállításoknak manapság már nemzetközi minősítése van, mint a szállodáknak. Kis múzeumok nem kezdhetik a tevékenységüket első osztályú kiállítással. A binghamtoni Egyetemi Művészeti Múzeum, amely a kiállítást elsőként bemutatta, már jelzi a harmadosztályú minősítést, ami azt is megszabja, milyen múzeumok jöhetnek majd számba mint további szállásadói.

A frissen megnyitott londoni Freud Múzeummal közös vállalkozás az úttörőnek kijáró elismerést érdemel. Sokkal több, mint semmi. Másfelől azonban kevesebb is. Nem láttam az installációt, a tárgyak elhelyezését, csak a katalógus alapján tudok ítélni. Így is nyilvánvaló, hogy a kiállítás valamennyi lehetőségét kikerült, amely alibijellegétől megfosztotta volna. Lehetett volna a célja a tárgyak egy részének olyan összefüggésben (esetleg imitált környezetben) való kiállítása, ahogy maga Freud szerette őket; fentebb szó volt róla, hogy ez mennyire fontos szempont lehetett. Ebben az esetben Freud, az ember és a tudós személyes viszonyát világitották volna meg vizuálisan antik tárgyaihoz. Lehetett volna reprezentatív válogatás az őt érdeklő fő műfajokból, ízlésének illusztrálására. Lehetett volna művészeti kiállítás, függetlenül tulajdonosától, amely az antik művészetek fő vonulatait mutatja be. Lehetett volna (és talán lett is) egy térkompozíció, amely a kiállított tárgyak tulajdonságaitól függetlenül mint a rendező műve értékelhető.

Hogy a legutolsóként említett lehetőséggel éltek-e a rendezők, nem tudom eldönteni; ha igen, a cím volt félrevezető. A címben megadott kiállítás rendezésének többi – és egyéb, fel nem sorolt – értelmes lehetőségét elmulasztották. Alibikiállítás lett, egy blickfangos ötlet realizálása, ahol a sikert nyilvánva-

lón az ötlettől, nem a megvalósítástól várták. A kiállítás valójában semmire sem tanít. A kiállított darabok művészileg nem a legjelentősebbek a gyűjteményben, nem reprezentálják gyűjtőjük ízlését, kiválasztásuk vezető szempontja az volt, hogy mi van a kétezer tárgy közül kiállítható állapotban, és mi van már tudományosan meghatározva. Mindkét szempont teljesen külsőleges, de szelvében meghatározza az alibikiállítások jellegét. A restauráláshoz pénz, idő és szakértelem kell, a darabok tudományos meghatározásához úgyszintén. De ha az ellenkező oldalról indulunk el – ez az alibikiállítások fő jellemzője –, mindezt megúszhatjuk. A sikerhez elég a jó cím, a többi a katalógus van hivatva pótolni. A alibikiállítás alibikatalógusának fő rendeltetése, hogy megmagyarázza, miért *nem* alibikiállítás az, amelyhez íródott.

Az alibikatalógusnak természetesen szigorúan tudományos jelmezbe kell öltöznie. Megmagyarázza, hogy *tudományos* szempontból miért volt ez a legjobb válogatás. A „tudományos” pedig varázsszó az avatatlanoknak, a legteljesebb alibi. A Freud-kiállítás katalógusának felét a kiállított tárgyak leírása és reprodukciója foglalja el; a szövegek – felől nem hogy semmi kétséget a katalógus – szigorúan tudományosak, a „legmagasabb szinten”, szerzőik a British Museum illetékes osztályainak szakemberei. A tekintélyüktől már eleve letaglózott látogató a szövegekből megtudja az egyes darabok méreteit, leltári számát, adatokat műfajukról, technikájukról, egyszerűen sok mindent, ami érdekes, ha a darabokat a kiállítás megadott fő tárgyatól függetlenül nézik, és nagyon-nagyon sok mindent, ami egyáltalán nem érdekes: „Egy igen közelálló darabot legutóbb New York-i műkereskedelemben adtak el; lásd Sotheby's Antiquities and Islamic Art, New York, May 29, 1987, lot 90”, vagy „a váza a Gela Festő műve, akinek több mint negyven művet találtak a szicíliai görög városban, Gelában, amelyről nevét kapta”, vagy (egy erotikus jelenettel díszített mécsesről) „erotikus jeleneteket, mind hetero-, mind homoszexuális jellegűeket, szelvében találni a római mécseseken”, s ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy „a British Museum Q 934 leltári számú mécsese ehhez hasonló negatív formából készült”. Már tudjuk: az alibikatalógus ismeretelőjegye, hogy nem tudni, kihez szól. Akit Freud és az antik művészet kapcsolata érde-

kel, aligha tanul valamit a British Museum tudós munkatársainak a fentiekhez hasonló kommentárjaiból, aki szakember, annak mindez túl kevés és túlságosan semmitmondó. A British Museum felkért kutatói láthatólag nem akartak a szakmai minimumnál többet nyújtani, felmérve a vállalkozás értelmetlenségét.

A katalógus néhány tételéhez azonban ki egészítések is járulnak, „a Freud Múzeumban folyó kutatások anyagából, amelyek Freud egyes tárgyainak és gondolkodásának kapcsolataira vonatkoznak”. Ezek többnyire sokszor idézett mondatok Freud műveiből, de a kiállítás szempontjából sarkalatos jelenségek. A tárgyak leírását kísérő tanulmányokkal együtt azt hívatottak bebizonyítani, hogy az öletszerű kiállítás valójában mélyen átgondolt dokumentációja Freud és az antik művészet, továbbmenve Freud és az ókor, Freud és az archeológia kapcsolatának. Ez a leginkább szemfényvesztő és a legnyilvánvalóbban leleplező része a katalógusnak. Annyira, hogy már valóban lényeges részévé válik a Freud-kutatásnak – ha negatív értelemben is. Ennek a fő oka alig félreérthetően az, hogy a tárgyakat feldolgozó szakemberek és a kommentárokat, kísérő tanulmányokat író pszichoanalitikusok kölcsönösen semmibe vették, alighanem mélyen lenézték egymást. Ez kevésbé érezhető a szakaszokon, amelyek egyszerűen nem vesznek tudomást róla, milyen célra készültek, a szakmai ruín megkövesedett előírásaihoz tartják magukat; ehhez nem hiányoznak a pszichoanalitikai ismeretek. A pszichoanalitikusok azonban, természetesen, értelmezni akarnak, és az értelmezések végzetesen tévútra juthatnak, ha két tárgyuk, Freud és antik darabjai közül csak az egyiket ismerik igazán. Az egyik kísérő tanulmányban (A PSZICHOANALÍZIS ÉS AZ ANTIKVITÁS ÖRÖKSÉGE) E. H. Spitz a gyűjtemény egy terrakotta Démétér-fejével kapcsolatban pótolni kívánja azt, amit Freud a női nem negatív, csak a hiányt hangsúlyozó értékelésével elmulasztott: az anya-leány kapcsolat jelentőségét a Démétér–Perszephoné-mítoszon illusztrálva. Csakhogy a fejecské – akárhogy áll is a dolog Freuddal – nem Démétért ábrázolja. A tanulmányok írói azonban nem nézték és alighanem hiába is nézték volna a tárgyakat, csak a Freud-szöveget olvasták. Innen a fantasztikus párhuzamok egy-egy

tárgy és egy Freud-mondat között; például egy boiótiai terrakotta lovas szobrocska, amelyen ló és lovas egybe van mintázva „különösen jól ábrázolja” Freud metaforáját, amely szerint az *ego* és az *id* olyan, mint egy lovon ülő ember. A Venust tűkörrel ábrázoló római bronzszobrocska is csak keveseket „*emlékeztet Freud elgondolására, hogy a nőket a narcizmus jellemzi*”. De ezek apróságok, és egyben-másban nyilvánvaló a kapcsolat Freud gondolatai és a bemutatott tárgyak közt, mint a szfinxet vagy éppen Oidipuszt és a szfinxet ábrázoló daraboknál, máshol legalábbis nem cáfolható, mint a kétarcú bronzedény vagy az Erősz-szobrocskák esetében. De itt botlunk bele a fő kérdésbe: a katalógusból nem dönthető el, mennyire voltak ezek valóban meghatározó szempontjai Freud antikgyűjtésének. A válogatás és a kommentárok azt sugallják, hogy antikgyűjteménye Freud számára főként tudományos gondolatainak illusztrációs anyaga volt, illetve azok metaforája. A gyűjteményről a katalógusban és másutt közölt fényképek azonban ezt a legkevésbé sem igazolják. Egy vitrinben mintegy száz római üvegedényt látunk, valamennyi díszítetlen, mintegy cáfolatúnak az – alighanem önigazoló – kijelentésének, hogy „*a műtárgyak tartalma erősebben vonzotta, mint formai és technikai kvalitásai*”. A különböző korokból és kultúrákból gyűjtött díszítetlen vagy csak vonaldíszes agyagvázái is ellentmondanak egy ilyen értelmezésnek.

A fő kérdés azonban, amely a katalógus valamennyi tanulmányán végigvonul, és a kiállítást igazoló vezérgondolanak tűnik, Freud viszonya az archeológiához. Ez áll a középpontjában a kötet fő tanulmányának Donald Kuspittól (EGY JELENTŐS METAFORA: A RÉGÉSZET ÉS A PSZICHOANALÍZIS PÁRHUZAMA). Freud egész életét végigkísérte ez a mindig újra megfogalmazott gondolat: a pszichoanalitikus és a régész munkájának hasonlósága eltemetett, egymásra rétegződött elemek felszínre hozásában, romok és töredékek rekonstruálásában. Ismeretes, és a katalógus végén adott (sajnos, szubjektív alapon válogatott) lista alapján is kitűnik élénk érdeklődése a régészet mestersége, módszerei és eredményei iránt; sokat írtak vonzódásáról Rómához, athéni látogatásának varázsos hatásáról, örökös vágyáról, hogy Krétát meglássa. Ha azonban Kuspittal ebből arra következtetünk,

hogy Freud számára antik tárgyai „*a psziché meghökölt részei*” voltak, és mikor ezekkel vette körül magát, „*szimbolikusán elmerült a pszichében*”, a leglényegesebből feledkezünk meg: a Freud-gyűjtemény darabjainak semmi közük a régészethez, eredeti összefüggésükből kiszakított, műtárgyakká vált darabok, amelyeket a közeli műkereskedésben vásárolt. Ez eredeti, otthonában való elrendezésük semmi nyomát nem mutatja, hogy számára bármit is jelentett „*rétegződésük*”, ellenkezőleg: műkénéi váza mellett jó évezreddel későbbi groteszk terrakottafejet, egyiptomi bronzok közt korinthoszi agyagvázát, a római üvegek vitrinének tetején hamis és eredeti kínai terrakottákat látunk; a töredékek iránti érdeklődésnek éppúgy semmi nyoma a gyűjteményben, mint a legősibbhez való vonzódásnak: a századfordulón már jól ismert bronzkori szobrászat éppoly kevésbé érdekelte, mint az afrikai vagy a középkori művészet.

Ez elvezet a másik nagy tévedéshez, amely a kiállítást ideológiailag indokolni szándékozó katalógusban kiemelt helyet kapott: hogy Freud a klasszikus görög–római kultúrához zsidó származásának kompenzálására vonzódott. Két tanulmányunk is vezérgondolata ez, megannyi bizonyító érvel alátámasztva: „*tárgyai közt nincs zsidó*”, a gyűjtemény tudat alatti törekvése, hogy „*elkülönítse magát múltjától*”, antüzsizidóságból vette körül magát idegen istenekkel, és így tovább. Csakhogy a tárgyak mást mondanak. A maga korában tekintélyes számúnak mondható magángyűjtemény darabjait, mint számos feljegyzés tanúsítja, egyenként, gondos mérlegelés után szereztte. Egészüket nézve – az enteriőrfényképek alapján – első pillantásra feltűnő, milyen kevésbé vonzódott a klasszikus görög művészethez; ennek csúcsát, a plasztikát egyetlen kis márványfej képviseli, tudós feldolgozója ki is emeli, mennyire egyedülálló példája a gyűjteményben „*az igazi klasszikusnak*”. A leginkább az egyiptomi művészet vonzotta, tárgyainak több mint fele egyiptomi; a görög–római kultúrának sajátos módon azok az emlékei álltak közel hozzá; amelyek nem a klasszikus kifejezésformát képviselték: archaikus terrakották, az említett boiótiai lovas, az umber kisbronzok, hellenisztikus groteszkek, etruszk szobrok és főleg tükrök, amelyekből kedvenc műkereskedőjének visszaemlékezése szerint egy

púpozottan megtelt fióknyit őrzött. Zsidó régiségek nemigen voltak forgalomban, ilyeneket keresve is alig találhatott volna.

Látjuk, bármerről indulunk el, a tévutak lezárulnak, és a főút felé terelnek: Freud gyűjteményét sokkal inkább korának bécsi művészei légköréből lehet megérteni, mint pszichoanalitikai műveiből. A klasszikus stílusból – éppúgy, mint a reneszánsztól – való idegenkedése, klasszikus eredetük helyett római másolataik kiemelése, a sokféle kor és kultúra tárgyainak egymás mellé sorolása – íróasztalán a jól ismert fénykép szerint római Venus, egyiptomi Ozirisz, kínai bölc, ember harcos szobra sorakozott egymás mellett – a historizmus fénykorára vall, a különböző kultúrák kifejezési formáinak a normatív esztétikát maga mögött tudó egyenértékűsítése, ahogy a tárgyak zsúfolt elhelyezése is a századforduló múzeumainak Kunst- und Wunderkammer hangulatát idézi. De nem kevésbé nyilvánvaló az is, milyen határok között fogadta el Freud az uralomra törő új ízlést: semmi nyitás az egzotikum, az expresszionizmushoz vagy éppen a konstruktivizmushoz vezető út felé. A nagy forradalmár nem akart belépni abba az új világba, amelyet nem utolsósorban az ő működése teremtett. Feltárta az emberi tudat alatti erőket, de nem akart velük mint irracionálisokkal találkozni. A szakítás Junggal, ami az európai kultúra korszakhatárának lehet egyik jelképe, ezen a ponton következett be székszerűen; az utódnak kijelölt, de lázadónak bizonyult tanítvány „malenalista előlételekről” és „felszűnes pozitívizmusról” beszélt, a továbblépni akaró türelmelessnessével. Maga Freud azonban, mint ótestamentumi modellje, a Kivezető volt, nem a Megérkező. Erről tanúskodik antükgyűjteményében tükröződő művészi ízlése is. Makarton túl és Cézanne-on innen.

Egy Freud gyűjteményét bemutató kiállítás, ha ezt a nehezen körvonalazható, de jól dokumentálható aspektust teljesen érintetlenül hagyja, csak alibiszenzáció lehet. Elszalasztotta a tárgya szerint adott lehetőséget arra, hogy nézői általa egy szempontból többet értsenek meg a világból, mint mielőtt a terembe léptek, és ehelyett csak az „ezt is láttam” illanó vásári örömét adta. A reveláció elmaradt.

Szilágyi János György

SZINYEI MERSE PÁL KIÁLLÍTÁSA

Magyar Nemzeti Galéria

1990. március 16.–augusztus 20.

„1910-ben (Heinemann műkereskedőnél) Szinyei Merse Pál kiállítása egy kis odzis volt, ahol az ember szívesen leül, és szívata magába a képek-ből kiváradó jó magyar levegőt.”

*(Rippl-Rónai József:
EMLÉKEZÉSEK, 1911)*

Münchenről írt emlékezéseiben Rippl-Rónai, mikor ezeket a sorokat papírra vetette. Érezhető, hogy nem szerette Münchent, fiatal korában rövid, sikertelen időt töltött itt, s Párizsban talált önmagára. 1910-ben, mikor Meller Simon Berlinben megrendezte a modern magyar festők tárlatát, melyen Munkácsytól, Paál Lászlótól, Szinyeitől kezdve a Nyolcakig mindenki jelen volt, Rippl-Rónai Németországba utazott, s Szinyeihez írt baráti leveleiben jelzi az osztatlan sikert: a kor legjobb német kritikusi számára a legmodernebb, a legfrissebb Szinyei 1860-as évek végén, 1870-es évek elején festett olajvázlatainak sora. Ezt követően Szinyei műveit Münchenben is bemutatták. Rippl-Rónai számára pihenőhelyet és újabb megbizonyosodást jelentett a müncheni Szinyei-kiállítás: a magyar festészet létezését. Az idézett mondat vége a világgolgárt szinte hagyományos hazafivá változtatta.

A Münchenben formálódott és kiteljesedett Szinyei-életmű az egykori müncheni művészetű életből táplálkozó s attól mégis különböző alkotásokból áll. A Sáros megyei nemesi családból származó, Nagyváradon nevelkedett festő elegánsan és invenciózusan dolgozza fel mindazt a világszemléletű és festői felfedezést, amit a *Gründerzeit* Münchene nyújt számára. Párizs 1860-as évekbeli művészetéből egy kiállítás és néhány mendemonda alapján megsejt annyit, amennyit sok Párizst járt kortársa együttvéve sem, s ő lesz a historizmussal szakító modern festészet pionírja Magyarországon.

A századforduló és a XX. század eleje teoretikusai (Fülep Lajos, Kállai Ernő) és legnagyobb művészegyenlőiségei (Ferenczy Károly,

Mednyánszky László, Rippl-Rónai József) osztatlan üsztelettel adóztak Szinyei életművének. 1905–1935 között több monografikus tanulmányt írtak róla (Meller Simon, Hoffmann Edith, Petrovics Elek), 1948 után azonban „csendesebb” lett műveinek élete. 1948 óta nem volt Budapesten kiállítása, s munkáságából a szakemberek sem ismertek harminc-negyven alkotásnál többet. Szakfolyóiratokban – mint a *Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, illetve az *Acta Historiae Artium* – jelentek meg elemzések, tanulmányok Szinyei műveinek stílusáról, témáiról, de modern monográfiája csak e kiállítással párhuzamosan jelent meg. Szinyei több főműve állandóan látható volt a Szépművészeti Múzeumban és a Nemzeti Galériában, mégis inkább csak vasúti kocsi díszeként és tankönyvek reprodukciójaként vált egy-egy festmény ismertté. Hogy a MAJÁLIS mégis „élő” festmény, az mutatja, hogy mindig készülnek parafrázisai. A legfrissebb a Helyettes szomjazók, egy fiatal dadaisztikus művészcsoporthoz színes rongyokból újraformált MAJÁLIS-a, melyen ferdén hajló dombon a kék(!) mezőre felvarrt sárga virágok, ráapplikált pokrócok és ruhák s az előtér felhasított üregében egy valódi üveg idézi fel a MAJÁLIS motívumait. A Székesfehérvárott bemutatott assemblage bizonyítja, hogy a MAJÁLIS felszabadult életélvezete ma is nosztalgia tárgya. Az elementáris, vidám mű közelebb jutott Szinyeihez, mint az 1960-as évek MAJÁLIS-parafrázisa: Csernus Tibor NÁDAS-a. Szinyei tehát napjainkban igen aktuális.

1990 tavaszán a Magyar Nemzeti Galéria földszíni termeiben minden idők legnagyobb Szinyei-kiállítása nyílt meg, s látható ez év augusztusáig. A rendező, Szinyei Merse Anna a művész mestereinek, rokon törekvéseket képviselő kortársainak egy-egy festményét is kiállította, így Szinyeit magukért beszélő festményösszezsengések segítségével helyezte el a magyar és európai festészet történetében.

A kiállítás csupa meglepetés, s mindenekelőtt az 1860–1878 között dolgozó fiatal és érett mester diadala, majd az 1895–1918 közötti öregkori művekben is megtalálható szakmai tisztesség bizonyítása.

Mezey Lajos nagyváradi festő gyümölcses csendélete és portréi, akárcsak az ifjú Szinyei példájuk nyomán született tanul-

mányai, érdekes adalékok a biedermeier naturalizmus történetéhez. Ebben a stílusirányzatban már az eleven és holt valóság tárgyai szinte tapintható közelségben jelentek meg. Néhány tanulmányfejen és szürke köveket ábrázoló csendéletén a tanítvány már túlmutat mesterén, nyoma sincs ezekben a biedermeier simaságának, bájoságának, hanem valami fanyarság kapja meg bennük a nézőt.

Szinyei legfőbb érdeklődési területe már gyerekkorától a táj. A romantikus-historikus tájelfogás elemeit metszetek nyomán sajátítja el, s hamar fest saját kompozíciónak mondható éji várbrázolást. Amikor Münchenbe kerül, ezzel a kissé archaikus tájelfogással szakítania kell. Az akadémia mesterei bonyolultabb jeleneteket, történeti, vallásos, mitológiai kompozíciókat tanítanak neki és várnak tőle. Erősen hazafias érzelmű, művelt szülei a magyar múlt és közelmúlt (mindenekelőtt a szabadságharc) történetének megelevenítését várják tőle kora nagyközönségének legáltalánosabb igényeit kifejezve. A portréfestés és a vallásos témájú kép festése, melyet még Szinyei családi megrendelése közé sorolhatunk, szintén a XIX. század elejétől a stauztikai szempontból legnagyobb számban művelt magyarországi műfajokat jelezte. Szinyei az előbbi kedveléssel, az utóbbit szenvedve teljesítette, de egyik sem volt számára azonos a nagy feladattal. Küzdött, kínlódott az irodalmi, történeti témák megjelenítésével. Az elveszett vagy lappangó ATTILA HALÁLA című festményének fényképe azt jelzi, hogy ezekben is a látvány valószerűségének végtelen fokozása foglalkoztatta. A festményen egy hullastúdium előtt gyászol Attila özvegye. Szinyei újfajta naturalista akadémizmusának eleven bizonyítéka a kiállításon az 1869-es ALVÓNŐ című festménye, melynek bizonyára van előzménye tanárai és festő barátai művei között (egy ki is van állítva közülük), felfogásában, valóságinterpretációjában azonban teljesen önálló. A fiatal Benczúrral együvéssel, egyszerre festük a fiatalság végét élő, kövérkés modell Benczúr festményén vörösös bőrű, közönséges nőalak alszik, Szinyei művén valami különös keveréke a mindennapiságnak és előkelőségnek. Kékes árnyékok tűnnek fel az elefantsontszínű bőrön, fekete fátyol kerül a barna hajfürtök fölé, a test átadja magát a halálra emlékeztető álomnak. Az alvó nő az elmúlás jelképe.

Mind Benczúr, mind Szinyei aktképe határkő a biedermeier hosszán élő magyar festészet történetében. Szinyei sajnos soha nem ismételte meg ezt a Manet aktértelmezéséhez bátran hasonlítható realista aktbrázolást. Tizenhárom évvel később festett PACSIRTÁ-ján visszatér a biedermeier: mintha Borsos József egyik báloló lánya vetkőzött volna meztelenre a zöld gyepen. A művésznek talán ebben a festményben sokszorosan sikerült megvalósítania a maga elé tűzött feladattól való teljes elidegenedés balfogásait. De 1869–1878 között még egy diadalmas, sokfelé nyitott pálya alkotásait sorakoztatja fel egymás után a művész. Az ALVÓ NŐ megfestése idején csupa fiatalság, csupa sziporkázás. Az ANYA ÉS GYERMEKEI című festményeken – a színes reprodukciók is bizonyítják – már új műfaját is megtalálja: a szabadban játszódó életképi jelenetet. (Igaz, ennek is vannak előzményei már a században, sőt korábban is, de Szinyei kompozíciós módszere új.) A ferdén lejtő domboldal, a zöld fűre terített sötétvörös takaró, a szürke ruha, a villódzó sárga, rózsaszín, fehér foltok a művész mestérének, Karl von Pilotynak a történelmi festményein is látható színcapsolatokat idézik, de Szinyeinél fénytelibbnek és szívesebbnek, s a historikus-kosztümös valóságból eljutnak a szabad levegőre és a jelen köznapijához. Ha lett volna megrendelője – mint ahogy az ANYA ÉS GYERMEKEI két változatához is volt –, Szinyei nagy festményt festett volna a HINTA ÉS A RUHASZÁRÍTÁS című 1869-es elegáns színvázlataiból. Sokan értékelték már a festmények fényteli, erős, vidám színeit, mozgalmasságát, közvendenségét. Ma már komponáltságukat is érezzük. A XVIII. század végének rokokó kertü jeleneteihez kapcsolódó ikonográfiájukat egy korábbi tanulmányában a kiállítás rendezője is bizonyította. Watteau világát tehát nemcsak Szinyei 1872-es ROCOCO című vázlata idézi, de a HINTA ÉS A RUHASZÁRÍTÁS is, valamint az 1868-as SZERELMESEK, az 1868–69-es MÁLYVÁK, az 1873-as SÉTA TUDZINGBAN, s talán nem túl messze az állításunk, ha azt mondjuk, hogy még a MAJÁLIS férfi- és nőalakjai mozgásának és öltözetének koreográfiájában is van valami rokokó-neorokokó (második rokokónak is nevezik olykor!) keresettség és közvetlenség.

Szinyei 1869-ben a MAJÁLIS felé vezető utat munkálja, s ugyanakkor felszabadult erőkkel festi a mitológiai témákat, melyeket már

1867-ben elkezdett. Szinyei számára a mitológiai téma nem tankönyv-illusztráció, hanem a wagneri érzéki mítoszfeldolgozás és mítoszeremtés festői párhuzamaként jelenik meg olykor szinte botránnyosan köznapián. Szinyeit, mint ezt levelei és önéletrajzai bizonyítják, igen korán megérintette Wagnernek és a zeneszerző költő-filozófus barátjának, Friedrich Nietzsche-nek új mítoszerelmezése. Eltűnik műveiből minden historizmus, s az érzéki-eleven mítoszdézés olyan varázslatos színvázlatokban jelenik meg, mint a TUNDÉREK TÁNCA (1873) vagy a KENTAUROK ROHAMA (1873), s a festő ünnepli a Nietzsche által felfedezett táncoló univerzumot, a dionüszoszi mámorban olykor felfokozott életet élő emberi-állati világot. Szinyeinek nem volt megrendelője ezekre a vázlatokra sem, bár egyik FAUN-ját csendes megértéssel fogadta a kritika a magyar fővárosban.

A francia kiállítás azonban, amelyet 1869-ben Münchenben Szinyei látott, nem a mitológiával foglalkozott elsősorban. Véletlenül kivágatokban mutatta a tájat, köznapi jeleneteket, paraszt-polgári darabosságot mutatott Courbet, Millet vásznai. Ez a hatás erősebb lett a német újmitológiánál, melyet Szinyei barátai között legerősebben és legkövetkezősebben Arnold Böcklin valósított meg festményeken. Szinyei Böcklin állandó ihlető helyére, Itáliába csak alkalomszerűen látogatott el néhányszor életében, jóllehet tudjuk, hogy vágyott oda 1873-ban is, s fiatal feleségével is Itáliába készült a MAJÁLIS megfestése után. Mégsem kötődött szorosan az antikvitáshoz, s 1878 után nem is festett mitológiai képeket.

Szinyeit más dolgok foglalkoztatták mindezekelőtt: például az, hogyan jelenik meg egy vörös köpeny vagy egy pipacs-virág foltja a zöld gyepen, hogyan virít a zöldön a lila, a sárga, hogyan lehet a színek összhangját erős kontrasztokból és diszsonanciákból megteremteni. Képtervek sora előzi meg a főmű születését: a GYERMEKEK A DOMBOLDALON, a ZÖLD GYEPEN ÉS A MAJÁLIS színvázlatai. Ezeknek fantasztikus színvillódzása még 1910-ben is csodálatra készítette a német kritikusokat, s ma a fotó és hiperrealizmus megjelenése után is felülmúlhatatlan a színviláguk. A MAJÁLIS-on sem csupán a félig müncheni, félig Sáros megyei urak és hölgyek fesztelen mulatozása kapja meg a nézőt, hanem a rózsaszín éles szoprán

hangja, a piros–zöld ellentét, a barna, a fehér s minden ízes színárnyalat, melyből a kép felépül. Mint a párhuzamos jelenségeket bemutató képekből kiderül, hasonló színcapcsolatokat festett akkoriban több európai és magyar művész, de a színek intenzitása, teltsége, mérséklése Szinyei műveiben egyedülálló, s ahol rokon, ott már hatásáról beszélhetünk.

Szinyei kiváló kolorista volt szürke-fekete portréin is (nővére arcképe, 1870, apja arcképe 1870-től több alkalommal), László fivére díszmagyaros önarcképén pedig szinte hivalkodóan pompázatos, színes. Ezen mindent megfestett, amit a magyar közönség egy közéleti portrétól elvárt, s még emellett önmaga maradt.

Ahogy Szinyei legtöbb plein air vagy mitológiai témájú képtervét, a MAJÁLIS-t sem igényelte, várta senki sem az 1870-es évek elején Magyarországon. A néző előtt magasodó domboldal, egy nevenincs vidék, sehol egy hegycsúcs, történelmi-foldrajzi nevezetességű táj, a történelem és a polgári élet konvencióiból kísértalt társaság (bár kétségtelen mozgásukban van némi konvenció), a felfokozott színellentétek, s mindez feltűnően nagy, monumentális formában (128 × 162,5 cm) nagyon idegen lehetett a közönségnek és a festőtársaknak is, akik pedig festettek hasonló, de kisebb, szerényebb, kevésbé programszerű szabadtéri képeket. Mert a MAJÁLIS programkép – nemzetközi kiállításra készült bemutatkozás. A művész érzi jelentőségét, de maga is megretten tőle: cipeli képét a müncheni festők terméből a magyar festők termébe, majd onnan a kép előnytelen felakasztásán felháborodva, haza.

Szinyei gesztusai a kép valós értékeiből erednek. Ma már (de már 1896-ban, majd 1910-ben sem) nem vitatná senki a festmény magyar művészethez tartozását: a kép oda került a művészet tisztelőinek tudatában, ahol Kolozsvári Tamás vagy M. S. mester táblaképei vannak, ezzel a képpel a magyar festészet az európai értékrendben az élvonalba lépett.

Szinyei a MAJÁLIS után kisebb és nagyobb feladatokra vállalkozik, a MAJÁLIS csúcsteljesítményét azonban megismételni nem tudja. Legszebben talán két kedvelt műfaja, a táj és a portré együttes művelésén fáradozott. Elegáns tájportré a LILARUHÁS NŐ, izgalmas festői vázlat a SÁRGARUHÁS ARCKÉP, fanyar, kedves mű lánya, Szinyei Merse Rózsi fák között

lefestett portréja. A műfaj egyik legérettebb késői megvalósítását az Uffiziban őrzött 1897-es ÖNARCKÉP-én adta. Nyírfák között, bőrkabátban, viseltes kalapban áll a mester – erdőmezők magányos vándora. Ferenczy Károly azonos évtizedben készült müncheni ÖNARCKÉP-én természet és jellem összecsengését ünnepli évüzedek óta a kritika. Szinyei olasz földre került festménye e mű méltó párja.

Az öreg Szinyei életképet – a kétségtelenül elhibázott, csikorgó szerkezetű PACSIRTA után – viszonylag ritkán fest, de vázlatai között a HORGÁSZÓ FÉLIX például igazi gyöngyszem, eleven és szerényen elmélyedő mű. A XX. század elején meglátogatott, megfestett Capri és a tenger néhány festményén Böcklint túlhaladóan titokzatos, Claude Monet-ra emlékeztetően impresszionisztikus. Pedig még ekkor sem volt Párizsban. Késői képei közül a tájképek a legharmonikusabbak. A HÓOLVADÁS barnás színvilágát költők és festők csodálták, e kiállításon a kép méltó rokona a BODROG II. című festmény. Ekkor már izmos festőtehetségek követnek Szinyei szemérmes természetimádatához hasonló eszméket: Ferenczy Károly TAVASZI TÁJ A VIRÁGHEGGYEL című műve, Mednyánszky László tájai és HORGÁSZÓ című festménye jelezték a magyar festészet útját a finom impresszionista-naturalizmus felé. Szinyei ezen az úton sok mindent elveszített, nem a fejlesztés, hanem a nietschei ihletésű felejtés mesterévé vált. Ugyanakkor legjobb műveiben, vázlataiban a zseniális rátalálások legnagyobb magyar alkotója.

Szabó Júlia

A MAJÁLIS FESTŐJE KÖZELRŐL

Szinyei Merse Pál levelezése, önéletrajzai, visszaemlékezések

Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Szinyei Merse Anna
Akadémiai, 1989. 332 oldal, 195 Ft

Szinyei Merse Pál alakja, egész életműve s azon belül is elsősorban a MAJÁLIS olyan ki-

tüntetett helyet foglal el a magyar művészet történetében, hogy minden dokumentum – levél, önéletrajz, visszaemlékezés –, amely közelebb visz bennünket a korszak és a Szinyeiek körülvevő személyes szituáció jobb megértéséhez, különleges érdeklődésre tarthat számot. Ezek az íráások ugyanis a sok fontos, közvetlen életrajzi adaton túl – amelyek egy hiteles biográfiához természetesen szintén elengedhetetlenek – számos olyan részletet tartalmaznak, amelyek azt a nagy korfordulót dokumentálják, melynek során tulajdonképpen létrejött a modern magyar képzőművészet.

Megváltozott például a festészet társadalmi megítélése, rangja, preszúze. Szinyei levelezése arról tanúskodik, hogy egy „jó család”-ban is elfogadták már ekkor, hogy gyermekük a művészpályát válassza hivatásként, megélhetésként, természetesen tekintették, hogy egy akadémiát végzett festő egészen más rangot, megbecsülést vívhat ki magának, mint az előző generáció művésztipusa, a vidéken vándorló, alkalmi megrendelésekből élő arcképfestő. Rendkívül nagy a levelezés forrásértéke a kor közízlésének rekonstruálása szempontjából is. A családi környezet ugyanis a festészetrel szemben támasztott korabeli igényeket képviselte és közvetítette Szinyei felé, a levelekben igen részletesen megfogalmazódtak azok az elvek – lényegében az akadémizmus és historizmus szellemiségével összhangban lévő követelmények, kritériumok, normák –, amelyekkel szembefordulva jött azután létre az új magyar művészet. Ennek a tradicionális művészetfelfogásnak igen fontos eleme a műfajok hierarchiája. A portré külön, mint a tájkép, a legmagasabb pedig a történeti kompozíció. („A festészet elismert legmagasabb foka a történelmi jelenetek ábrázolása, az úgy nevezett *Historien mahlerey*...”) A művészet végső célja a magasztos gondolatok, eszmék, ideálok megjelenítése, közvetítése, a mesterségbeli tudás ennek csak eszköze, szolgálója. („A művészet minden nemében igen sokat tesz ugyan a technikai kiképzettség, az ügyesség, a külső csín – de a fő dolog marad mindig az eszme, a gondolat, a lélek – ha ez magasztos, eredeti, s hozzá járul a correct kivétel, csak akkor lehet a mű remek.”) Alapvető követelmény a természetűség, a kidolgozottság, a befejezettség, ez kitartó munkával, szorgalmas akadémiai stúdiókkal elérhető, de

még ennél is fontosabb a történeti hűség. Ehhez viszont alapos műveltség kell, nyelvek ismerete, történeti munkák, klasszikus költők tanulmányozása. A levelekben gyakran buzdítják erre a szülők távolban élő fiukat.

Szinyei ezt a követelményrendszert, ezt az értékrendet egy ideig elfogadta, megpróbált eleget tenni a szülői kívánalmaknak: könyveket kért, nyelveket tanult, történeti műveket, klasszikus irodalmi alkotásokat olvasott, kereste a megfestésre alkalmas, méltó nagy témát, készült egy igazi, akadémikus kompozíció megalkotására. Erőfeszítései azonban nem sok sikerrel jártak, egyre inkább felismerte, hogy ezek az ideálok ellentétesek hajlamaival, képességeivel, belső indítatásaival, s hamarosan eljutott a szakítás, a szembefordulás szükségességének megfogalmazásáig is.

Az akadémikus szemlélet számára az újítás, a hagyományokkal való szakítás természetesen nem volt érdem. Szinyei atyja is elfogadhatatlannak tartotta a lázadást, a közfelfogással való dacolást. Rendre figyelmeztette fiát: „...egy kis óvatosság még is kívánatos ezen eljárásnál, hogy ne bősztud magad ellen minden társadat... a dacolásnak azon igen káros következménye is lehetne, hogy képeidet meg nem vennék... vesztélyes játék marad mindig az elfogadott szabályokkal nyíltan dacolni... nem kell duzzogni, nem dacoskodni... az okos ember ilyenkor vállat von, s mosolyogva új képet kezd, s annál az elfogadott, uralgó ízléshez alkalmazkodik”. Szinyei azonban egyre kevésbé fogadta meg ezeket a tanácsokat. Ha mi most a MAJÁLIS és a körülötte készült vázlatok felől nézzük Szinyei és a müncheni akadémia viszonyát, akkor a radikális szakítás számunkra nyilvánvaló. A dokumentumok viszont arról tanúskodnak, hogy Szinyeiben csak lassan, fokozatosan tudatosodott helyzete. Előbb csak az akadémikus stúdiumok, módszerek meddségét ismerte fel: „Elhatározlam ennél fogva a Pilyoty iskolából kilépni, s ezután csak egy tanárt követni, mely engem legjobban fog vezérelni, s e tanárom a természet.” Majd szemléletének, formanyelvének önállósulását, a közízléssel való szembefordulását is megfogalmazta: „Ha ti bíztok bennem s képességembe, akkor nem bánom, a többiek gyalázhatnak a mennyire akarnak, ez jövő képemnél, mely már majdnem kész, valószínűleg nem fog elmaradni, mert ebben küszl és ellenállásba helyeztem magamat az úton uralgó irány ellen, ezt meg nem bo-

csájiják nekem az öregek, kik a lért elfoglalták, de én azt nem bánom, sinfeljenek – leginkább bosszszandana az ignorálás, mely szinte lehetséges."

A művészi korfordulót életformaváltás is kísérte. A szülők még úgy vélték, hogy a jól felkészült, kellő mesterségbeli tudással bíró művész bárhol élhet, bárhol találhat festeni való témát, megfelelő tájat, történeti motívumot. Színyei viszont ráértett arra, hogy a műalkotás létrejöttében a művészek együtletének, együttgondolkodásának, a vitáknak, a versengésnek, a baráti bírálatnak döntő fontossága van, hogy a művész nem elszigetelt individuummként áll szemben a természettel vagy a történeti témával, hogy a soron lévő, az éppen megoldandó művészi feladat közösségben, a művészek egymásrahatásaként fogalmazódik meg. Sajnálatos, hogy nem tartott ki következetesen e felismerés mellett, sorsának tragikus fordulataiban bizonyára ez is közrejátszott.

Az írásokból sok értékes adalékot kapunk a MAJÁLIS keletkezésére és későbbi sorsára vonatkozóan is. Bár egy-egy kiemelkedően jelentős alkotás létrejöttét, egyszeri csodaszerepét természetesen nem lehet levezetni a körülményekből, ismeretük korántsem közömbös. A forrásokban például tetten érhetők azok a konkrét tájélmények – tavaszi kirándulások, művészmajálisok –, amelyek a kép valóságalapját adják. Tudjuk, a mű végül is műteremben készült, de a belőle sugárzó hitelesség, meggyőződerő bizonyára a szituáció, az életérzés, a hangulat átélésének őszinteségén, közvetlen élmény voltán alapul. Ugyanakkor a levelek azt is nagyon valószínűvé teszik, hogy a kép létrejöttében elméleti spekulációknak, prekoncepció jellegű programoknak nem volt szerepük. Sőt a tett lényegének utólagos felismerése és tudatosítása is elmaradt. S ez már döntő fontosságú Színyei további sorsa szempontjából. Megtorpanása, pályáivének tragikus kettétörése ugyanis mindenképpen magyarázatra szorul. Az szinte természetes, hogy Színyei egymaga nem tudott olyan fogalmakat, olyan kategóriákat, olyan viszonyítási pontokat kidolgozni, amelyek alkalmasak lettek volna arra, hogy meghatározzák törekvéseinek lényegét, hogy kijelöljék a festészetörténetben elfoglalt valódi helyét. Amit ő – a levelek tanúsága szerint – a köznapai tapasztalat szintjén megfo-

galmazott – az akadémizmus elvetése, a természethez fordulás, őszinteségre, természetességre való törekvés –, az csupán nagyon szerény mértékig volt képes tudatosítani valódi helyzetét. Ez önmagában persze még nem döntötte volna el sorsát, teoretikus támogatást, igazolást, „ideológiát” kívülről is kaphatott volna, a MAJÁLIS azonban – a dokumentumok tanúsága szerint – teljesen visszhangtalan maradt. A sok évzedeles közzelfogással ellentétben tehát nem az volt Színyei megtorpanásának, visszavonulásának az oka, hogy Keleti Gusztáv – egyébként csak 1883-ban!!! – egy bántó félmondatot írt róla, hanem az, hogy 1873-ban, akkor, amikor a legnagyobb szüksége lett volna az elismerésre és biztatásra, nem volt egyetlen olyan kritikus, egyetlen olyan teoretikus sem a közelében – sem Münchenben, sem Bécsben, sem Magyarországon –, aki felismerte volna jelentőségét, aki tudatosította volna benne, hogy mi az, amit valójában tett.

Elmaradt persze a siker minden más megnyilvánulása is. Családjá minden jó szándék, megértési igyekezet ellenére – mint láttuk – valami egészen mást várt tőle, gyűjtők, vásárlók nem tologtak körülötte, hivatalos elismerést, kitüntetést nem kapott, és nem voltak olyan művésztársai sem, akik hasonló feladatokkal küszködtek volna. A levelekből kiderül, hogy kollégáitól kapott ugyan némi biztatást, néhány barátjának tetszett a kép, láttak benne valami frisset, újat, súlyát, jelentőségét azonban ők sem ismerték fel, nem is ismerhették fel, hiszen a Színyeit körülvevő művésztársaságnak Gabriel Max, Benczúr Gyula, Hans Makart és Arnold Böcklin voltak a meghatározó alakjai. Színyei őket becsülte a legübbre – Böcklint élete végéig a XIX. század legnagyobbjaként tisztelte –, az ő véleményükre hallgatott, az ő tanácsait, biztatásait követte. Ismerve munkásságukat, kölcsönös félreértésnek kell tartanunk azt, hogy úgy vélték, törekvéseik hasonlóak. Lehet, hogy Színyei szó szerint ugyanazt mondta, mint Böcklin, céljait, szándékait ugyanazokkal a szavakkal fejezte ki, lehet, hogy ugyanazokat a festékeket, ugyanazokat a színeket használta, a végeredmény azonban valami egészen más lett. Nyilvánvaló, hogy ezt ezek a művésztársai nem tudatosíthatták benne. Biztatásuk, elismerésük így szükségképp kevés volt ahhoz,

hogy Szinyei tovább haladhasson a megtalált úton.

A kritika, a teória nagyon későn, csak a kilencvenes évekbeli újralfedezés után próbált valamit tenni Szinyei helyének meghatározására. A naturalizmus, a realizmus, a plein air kategóriák alkalmazásával, a francia festői törekvésekkel való párhuzamba állítással kívánták Szinyei jelentőségét, újításának korai jellegét kiemelni. Szinyei kései visszaemlékezéseiben maga is átvette ezeket a kifejezéseket, bár legfontosabb elveként többnyire csak a természetelvűséget hangsúlyozta. Nem véletlen tehát, hogy élete végéig kitartott Böcklin csodálata mellett, s saját munkásságán belül

sem érzékelté azt a lényegi különbséget, ami a MAJÁLIS-t a PACSIRTÁ-tól elválasztja.

Szinyei sorsa, tragédiájának okai, a visszhangtalanság, a segítő kritika és teória, valamint a mű befogadására alkalmas közeg hiánya jól nyomon követhető a források alapján. Örömmel kell tehát üdvözölnünk, hogy végre kötetbe összegyűjtve is megjelentek ezek az írások. Ez a dokumentumkötet szerencsésen kiválasztott előhírnöke a régen várt, régen esedékes nagy Szinyei-életműkiállításnak s a munkásságát méltóképpen bemutató tudományos monográfiának.

Tímár Árpád

A folyóirat az Osvát Ernő-alapítvány, az MTA–Soros-alapítvány, az Allami Biztosító és a Novotrade támogatásával jelenik meg